

חיים חזן

הלימבו אנשי

מחקר על הבניית עולם הזמן של זקנים

חיים חזן

אנשי הלימבו

מחקר על הבניית עולם הזמן של זקנים

חיים חזן

אנשי הלימבו

מחקר על הבניית עולם הזמן של זקנים

תרגום מאנגלית:
איילת סקסטין

אשר האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל
נוסדה ע"י ג'וינט-מלביץ' ונתמכת ע"י ממשלת ישראל וג'וינט-ישראל

The Limbo People
A study of the constitution of the time universe among the aged

Haim Hazan

First published by Routledge & Kegan Paul
London, Boston and Henley

Published with the support of The Harry and
Jeanette Weinberg Foundation, Baltimore, MD

הופק בסיוע קרן הרי וג'נט ויינברג, בולטימור, ארצות הברית

מס' קטלוגי 212447

מסח"ב ISBN 8-30-7073-965

תרגום מאנגלית:	איילת סקסטין
עריכה:	איילה ביבר
עריכה, קלדנות והבאה לדפוס:	דורית גנות-לווינגר
עיצוב והדפסה:	כתר

הפקה והוצאה לאור: טוביה מנדלסון, אשל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגרי מידע, לשדר או להקליט בכל דרך או באמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה, בין לשימוש פנימי ובין לשימוש מסחרי. כל שימוש החורג מציטוט קטעים קצרים אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות

לאשל האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל
נוסדה על-ידי ג'יינט-מלבין
ונתמכה על-ידי ממשלת ישראל וג'יינט-ישראל
ת"ד 3489, ירושלים 91034

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	פרולוג: אנשי הלימבו – עתה כאז
14	מבוא: הופעתו של גורם הזמן
17	1. החיים במצב הלימבו
18	התפוררות
28	התמודדות
37	קץ המעורבות
47	בחירה
57	2. המסגרת
57	המרכז
70	ניהול המרכז
78	גבולות
91	3. סידור הזמן מחדש
91	שינוי פני העבר
97	מציאויות חלופיות
107	המציאות שבסופו־של־דבר
115	4. כינון זמן המרכז
115	רעיון "הטיפול"
125	דפוסי עזרה
133	מערכת הדאגה וארגון הזמן
139	5. חברת הלימבו
139	חניכה
147	הבחנות
154	שמירה על המערכת
162	מסקנות: עולם הזמן של המרכז – פרספקטיבה תאורטית
168	הערות מתודולוגיות
171	ביבליוגרפיה

למרסיה על היחד שבין לימבו ללימבו

הכרת תודה

למתרגמת איילת סקסטין, שהעבירה את שפתו ורוחו של השדה הנחקר לעברית המשמרת את שניהם; לעירית דקל וליואב גולדרינג שכתבונה ובידע קראו, העירו, הגיהו וההדירו; למאירה ברגר שדאגה לשילוחו של כתב היד; ולטוביה מנדלסון שיזם, קידם וכיצע ולכל אלה שחשבו שלא נס ליחו של הספר.

חיים חזן,

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב
ראש מכון הרצג לחקר ההזדקנות והזיקנה, אוניברסיטת תל-אביב

פתח דבר

הזקנים היהודים שאכלסו את מרכז היום לקשישים בלונדון הם גיבורי ספרו המרתק של פרופ' חיים חזן, "אנשי הלימבו". אך לספר זה יש "גיבור" נוסף, מופשט וחמקמק: הזמן. בשיטתיות מחקרית מוקפדת ודייקנית ובכתיבה רבת רבדים, יוצר עבורנו המחבר החוקר שלב אחר שלב את קווי המתאר של עולם הזמן של הזקנים. תחילה אנו למדים על הזמן שקדם לבואם של הזקנים למרכז היום לקשישים. אחר כך אנו חודרים עם הזקנים למרכז שבו הם שוהים, "מפלט מבודד המופרש מן העולם שבחוץ" כלשונו של המחבר, ושם אנו קוראים כיצד הם מתייחסים אל העבר הפרטי שלהם ומה יחסם אל העתיד המחכה להם במסגרת שבה הם נמצאים, מסגרת שממד הזמן ממלא בה תפקיד מכריע.

פרופ' חיים חזן, מדען וחוקר, מבכירי האנתרופולוגים והסוציולוגים בארץ, התוודע אל נושא הזקנה כששהה במרכז היום לקשישים בלונדון לצורך מחקר, וכיום הוא עומד בראש "מכון הרצג לחקר ההזדקנות והזיקנה" באוניברסיטת תל-אביב. פרי מחקר זה הוא "אנשי הלימבו", ספר מעמיק ומחכים, לא נעדר אופטימיות אך גם לא חוסך מהקורא מבט אל הפן העגום בחייהם של הזקנים וביחסה של החברה אליהם. אגב, מרכז היום בלונדון שבו ערך פרופ' חזן את מחקרו אינו זר לאנשי מקצוע רבים מתחום הזקנה בישראל, שיש לי את הזכות להימנות עמם, אשר ביקרו בו ושאלו ממנו ידע רב, יזמות ורעיונות שסייעו בידיהם בהמשך דרכם המקצועית.

אשל, שהציבה לה כמטרה, במסגרת ההוצאה לאור שלה, להרחיב ולהפיץ את הידע וההבנה של הזקנה על היבטיה השונים, גאה להוסיף למדף הספרים בעברית ספר שעד כה לא היה נגיש למי שאינם קוראים אנגלית. "אנשי הלימבו" הוא ספר יסוד להבנה מעמיקה יותר של תהליך ההזדקנות ולהיכרות עם התאוריה והפרקטיקה של הזקנה ושל עולמם של הזקנים.

הגם שזה מובן מאליו, מן הראוי להדגיש, במיוחד בפני הקוראים שיתוודעו לספר זה לראשונה, כי המחקר שהניב את הספר נערך בלונדון בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, אולם לא איבד מאומה מחשיבותו, מחיוניותו ומהרלוונטיות שלו. בשנים שחלפו מאז חלה התקדמות עצומה בפיתוח, בתכנון וביצירת מסגרות

ושירותים לזקנים, בוודאי בישראל. מרכזי היום לזקן בארץ אינם "מפלט מבודד המופרש מן העולם שבחוץ" – אלא להפך: הם מרכיב חשוב במגמה המוצהרת ליצור תנאים איכותיים שיאפשרו לזקנים, בעיקר למוגבלים שביניהם, להישאר בקהילה, באזור מגוריהם, בסביבתם המוכרת, שבה כל אחד ואחת מהם הם חלק מיוצריה, מאפייניה, חיותה ויופיה.

ד"ר יצחק בריק
מנכ"ל אשל

אנשי הלימבו – עתה כאז פרולוג

לא אנשי מופת היו אנשי הלימבו, לא תואר של משא היסטורי ולא הדר של מנהיגות נחו עליהם. אנשים קשיי-יום, נגועי חולי ומכאוב היו, נידחי חברה וכרותי משפחה, בודדים ונטושים, נידוניה של המליצה "מעבר לייאוש ולתקווה" שהייתה מציאות חייהם. הכניסה אל עולם הזקנה דרך פשפש אחורי זה המוביל לחצר של עזובה ודכי הייתה עבורי לא רק בבחינת לקח אנושי ובצדו שיעור מחקר אלא בעיקר מהלך של התפכחות ממס שפתיים כפול-דיבור המעמיד את הזקנה ואת מייצגיה הזקנים, כמו דימיו המצורע בימי הביניים, כקדושים-טמאים, כמושאים לחמלה ולנידוי. מרכז היום שבו התקיים המפגש ביני לבינם היה אכן זירה ללפיתה זו בין צדקה – סעד ורווחה בלשונו התקנית, ואחיותיה הלשוניות – הצטדקות וצדקנות, לבין הסדרי ההפרדה וההדרה המעמידים את הזקנה כבת-כלאיים של החטא וההכאה עליו, של ביזוי הקרבנות ויציאה ידי חובת ההגנה עליהם. הזקנים שביניהם שהיתי היו דוגמה, ודאי לא מופת, למעמד דרערכי זה: קולם ונוכחותם החברתיים היו מושתקים בעוד צורכיהם ומצוקותיהם היו להם לפה. כל זמן שערך התקשורת בינם לבין סביבתם עבר דרך גופם, מזונם ומעונם, הותר להם להביע את "עצמם" ואת "רצונותיהם" ואילו כל רמז לטענה לחלק ונחלה במרחב הציבורי של מעורבות ושייכות נאלם והועלם.

בתוך בועה זו, המעודדת דיבור וקשר אך ורק בינם לבין עצמם – בבחינת זר לא יוכל ולא ירצה להבין זאת – הייתי עד לפעולתה של מערכת חברתית שרק אנשים שנהדרו מכל מערכת אחרת ושנדחפו בעל כורחם ושלא בטובתם האחד אל זרועות רעהו היו מסוגלים ומעוניינים לפתח. ככל אנתרופולוג הייתי זקוק ללא מעט סבלנות וקשב ובעיקר להתערטלות זמנית ממסכות ומלבושים תרבותיים-אקדמיים כדי לבקש רשות כניסה להבנת טיבו של מעשה חברתי זה, וככל אנתרופולוג מצאתי נתיבות אל לבם של נחקריי רק עם היותי לשותף באותו מעשה שלימים עמדת על פשרו ועל כלליו. עיקרה של התנסות זו הייתה ההכרה, שאידאולוגיות רהוטות ומניפסטים מלוטשים לא הצליחו להעביר כי השוויון בין בני-אדם ייתכן רק כאשר הם יורדים מנכסיהם החומריים והחברתיים והופכים לסמוכים זה אצל זה. האתוס שציין את

עדת-הברית של הקיבוץ בחיתוליו של "מכל אחד – כפי יכולתו, לכל אחד – לפי צרכיו" התממש דווקא שם בקרב החלכאים והנדכאים היהודים של צפון-מזרח לונדון. אכן דווקא שם; ולא בגלל יהדותם, אנגליותם או עניים של אנשי הלימבו אלא בדיוק משום היותם אנשי לימבו – כלומר, כאלה המצויים בין לבין: מחוץ לחברה על תמריציה, תגמוליה ועונשיה וטרם עוברים את קו הקץ של חייהם. שטח ההפקר הקיומי שגבולותיו הם המוות החברתי מכאן והמוות הביולוגי מכאן הופך לקרקע פורייה לצמיחתו של זן חדש של חדשנות יצירתית הנובט מזרעי הניכור והמטויב בדשן האין בָּרָה של גורל משותף.

קדימון קצרצר זה למהותו של הספר עשיר אולי להאיר את השאלה שעלולה לנקר במוחם של קוראיי והיא: מה לנו ולהם. מה עניין זקני לונדון הדוויים להבנת מקומה של הַזְקָנָה בחברה ולחקר דרכי הסתגלותם ותושייתם של זקנים בישראל העכשווית? תשובה חד-משמעית ונחרצת אינה בנמצא, אולם הערה על חלופיות וקביעות ביחסים אנושיים יש לה בהחלט מקום. מחקרים אנתרופולוגיים מתארים חברות שזה מכבר אבד עליהן הכלח מבחינת קיומן ופעילותן. האנתרופולוג המתעד ומקבע חברה נחקרת אמנם משמר אותה לדורות באמצעות המונוגרפיה – תיאור תרבות – שאותה הוא מפרסם, אך בכך אין הוא מאבן אותה; נהפוך הוא, הנחקרים הזוכים לחיים אתנוגרפיים מואנשים לא רק כמושאי דעת אקדמיים אלא כדמויות בשר ודם שהווייתן אינה בחזקת מוצג מוזאוני ובעיקר כמופע חי של אמירה על אחת מאפשרויות הקיום החברתיות, עדות מהימנה לתקפותה של צורת התנהגות שדמיונו אולי היה מעלה אך כתרגיל בדיוני ותו לא.

אנשי הלימבו בפיכחונם ידעו בחוש שאכן כך הם פני הדברים, וכי פניהם במראת המונוגרפיה שנכתבה עליהם עשויים או אולי עלולים להיחרת בזיכרון הציבורי-האקדמי, וזכרון שאורכו כאורך חיי המדף של הטקסט. חרדתם מיציאתה לאור ולרשות הרבים של דמות דיוקן זו הייתה רבה. הם סירבו לעלעל בדפי הספר ולזהות בין שורותיו את עצמם על עליבותם, דלותם וכישלונם. מעטים מהם היו מוכנים להכיר ולהודות בגבורה, בהארה ובתבונה שציינו את פועלם הייחודי, אולי משום שהוויית הזמן שאותה עיצבו ובה התנסו לא הועידה להם עתיד שראוי וחשוב להחתימו בקיומם. כך קרה שכחמש שנים לאחר המחקר ומשראה הספר אור, הצגתי אותו בפני אלה שנותרו בחיים. תגובתם לבבואה זו הייתה מפתיעה אך מובנת, לפחות במונחי התזה שמציע הספר. הם התבוננו בהשתאות בעטיפה המבריקה, ניסו כוחם בפענוח מילולי של הכותרת, אחדים אף ליטפו את הכרך ופתחו אותו מצוות אנשים מלומדה אך בלא שיעיינו בו. לאחר שכוך ההתרגשות הראשונה והימלכות בדעתם מה ייעשה לספר, החליטו להניחו על מדף בארון זכוכית שהיה מצוי במשרד. כך שימרו את עצמם לראווה ולנצח ועם זאת חתמו את פרטי הווייתם החולפת והמאולצת מאחורי דלת נעולה.

אני תקווה שגורל המהדורה החדשה של ספר זה יהיה הפוך – את קליפת הזמן

והמקום שלו אפשר לזרוק, אך תוכו עשוי להיות אות ועדות לתעצומות הנפש ולאומץ הלב הנדרשים מאנשים זקנים לנוכח סביבתם המתנכרת כדי לחדש את ימיהם ואת אחיזתם בחיים למרות ועל אף. בין דפיו של הספר מנשבת רוח הזמן של כתיבתו – סוף שנות השבעים, ורבים מן המושגים התרבותיים כמו גם מבני הידע המדעיים הם תולדותיה של אותה תקופה. אילו היו הדברים מסופרים מחדש ודאי היה בכך משום עדכון ורענון אך יחד עם אבדן הקשר וטעם הימים ההם. מבחינתי היה זה פרי ביכורים של חוקר צעיר שנכנס לפרד"ס הִזְקָנָה ונפגע. הייתי רוצה לשמר את שלמות הפרי המחקרי הזה על בוטרתו ועל בשלותו, על מרירותו החמצמצה ועל הניחוח המתקתק של התפרקות כיליון הנודף ממנו.

מבוא: הופעתו של גורם הזמן

המחקר שעליו מתבסס ספר זה נערך במרכז יום ("המרכז") לקשישים יהודים ברובע של לונדון. המפגש שלי עם העולם החברתי של חברי המוסד הזה ("המשתתפים", כפי שכינו את עצמם וכפי שכינו אותם חברי הצוות) עורר מערך שלם של שאלות סוציולוגיות, אולם בהדרגה חדרה להכרתי החשיבות העליונה של עיסוקם המתמיד בהתמודדות עם הזמן. על אף שתגלית זו נחשפה בשלב מאוחר למדי של עבודת השדה, היא הייתה, במובנים רבים, המשך מתבקש לפרספקטיבות שגיבשתי עוד קודם לכן על המציאות של המרכז, וגם נתיב חדש לחקירתו. ראוי לציין בקצרה את המסלול שהוביל להכרה זאת.

ראשית, ממפגשים עם משתתפים עלתה עד מהרה תמונה של חלוקה לשתי קטגוריות עיקריות: אלה שהעידו שהם משתמשים במרכז רק לצרכים החומריים שהוא מספק, כמעון יום וכמטבח ציבורי, ואלה שהצהירו כי עבורם משמעות המרכז היא הרבה מעבר לשירותים שהוא מספק על פניו. הקבוצה הראשונה נטתה לראות במרכז שלב חולף, בלתי משמעותי בחייהם, המנותק מעולמם החיצוני, ואילו בעיני הקבוצה השנייה היווה המרכז את הליבה, החלק המשמעותי ביותר של קיומם. הבחנה זו בין משתתפים מוטי־מרכז לבין אחרים, הקשורים יותר לעולם שבחוץ, תאמה מאוד את משך השהייה במרכז. "חדשים" הביעו פחות מחויבות לחיים מוטי־מרכז מכפי שהביעו הוותיקים. יתרה מזאת, אצל מי שהיו חדשים והחלו להגיע למרכז בקביעות הורגש שינוי עמדות עקיב שאין לטעות בו. נראה שהללו עברו תהליך של המרת־דעת עד כדי מחויבות מלאה לעולמו של המרכז. כתוצאה מכך, התמקדות בהבחנות ברורות וחדות פינתה את מקומה לבחינת חלק מהמאפיינים שסימנו את המעבר מפנייה אקראית להשתתפות סדירה.

במהלך בחינת טיבו של השינוי ותוכן היחסים בין "חונכים" ל"טירונים", התברר שברוב האינטראקציות בין המשתתפים שלט קוד של התנהגות ועמדות, שהדגיש את החשיבות העליונה של דאגה ועזרה. נושא זה, שצץ והופיע שוב ושוב, כאשר נותח וקושר להיבטים אחרים של מציאות המרכז, חשף מספר הבדלים יסודיים בין מערכת החליפין המתקיימת במרכז לבין טיבם של יחסי קִה־ותן בעולם שמחוצה לו. ההבדלים העיקריים התבטאו בעמדות מנוגדות כלפי תולדות חיים אישיות, כלפי

התנאים הנוכחיים וכלפי הצפי לעתיד. החלה להתברר חשיבותן של פרספקטיבת הזמן ושל חוויית הזמן. מבנה האירועים והאינטראקציה בין המשתתפים, בעיקר כאשר מנגידים אותו לאופן ארגון החיים בתקופה שקדמה לתחילת הביקורים במרכז, החל גם הוא להיראות הגיוני יותר כאשר ממד הזמן קיבל משמעות אנליטית.

כדי לחשוף את עולם הזמן של באי המרכז השתמשתי בגישה אמפירית, אולם היה עליי להתמודד עם מושג זמן מופשט ביותר. הספרות, מקיפה ככל שתהיה, הועילה לי אך במעט, משום שהתייחסותה הכללית לזמן הייתה כאל השתקפות של גורמים קובעים חברתיים אחרים, ואילו השינוי שעברו המשתתפים הצריך הבנה של הזמן כדבר-מה שניתן לטפל ולחבנותו מחדש. אף-על-פי שהסתייעתי בכמה כותבים שניתחו את הזמן כמשאב, מסקנתי הייתה שהחיפוש אחר הגדרה נאותה חייב להימצא בחומרים של עבודת השדה, וללבוש צורה מתוך מציאות המרכז עצמה. כיוון שכך, פיתוח הטיעונים הנוגעים לזמן התבסס על (א) היחס בין קהילת המשתתפים לבין העולם שבחוץ; (ב) הבניית האירועים והאינטראקציות בין המשתתפים במרכז. מבנה זה של הספר משחזר את תהליך הכינון-מחדש של הזמן כפי שהופיע במרכז, על רקע החוויות הקודמות של המשתתפים, ובמונחים של מצבם הקיומי בעת המחקר.

הפרק הראשון עוסק בגורמים החברתיים השונים שקבעו את מצבם טרם הגיעם למרכז, תוך התמקדות בסתירות ובכפלי המשמעות שבו. לאחר מכן נערך ניתוח של המרכז כמפלט מבודד, המופרש מן העולם שבחוץ. הפרק השלישי דן בדעות ובעמדות של המשתתפים כלפי עברם וכלפי עתידם, והפרק הרביעי מתמקד בהבניית המציאות החברתית במוסד, תוך שימת לב מיוחדת להשלכות של היחסים בין המשתתפים על דרך המשגתם את הזמן. חלקו האחרון של הספר מתאר את המבנה החברתי של המרכז בהתייחס לממד הזמן הטבוע בו. כדי להשלים את הדיון מתלווה אליו דיווח על מערכת השליטה החברתית שהתפתחה במרכז ועל תהליך ההשתתפות, משלב ההתקבלות כחבר חדש בחברת המרכז ועד לחברות בפלגים השונים שבתוכו. את הספר חותם עיון תאורטי בהשלכות הממצאים על הדיון האנתרופולוגי במושג "זמן".

1 החיים במצב הלימבו

עבור רוב המשתתפים, הכניסה למרכז משמעה אינה רק התחלה חדשה, אלא אבן דרך במסלול שבו החלו ללכת בשנים האחרונות. התקופה שלפני המרכז חיונית להבנת המציאות השוררת במרכז ולפיכך יש להקדיש תשומת לב מיוחדת לבחינתה. לגבי דידה של אוכלוסיית המרכז,¹ ההזדקנות היא פרק במחזור החיים ששולטים בו שני גורמים השזורים זה בזה. הראשון הוא הופעתם של שינויים הדרגתיים מסוימים במצבם הגופני והשכלי, ועמם משברים אישיים בלתי נמנעים, כגון מוות במשפחה, מחלה וכן הלאה. השני הוא המפגש עם סביבה חברתית המספקת להם צרכים בסיסיים אחדים ובה בעת מרחיקה אותם מכל מעורבות חברתית משמעותית. צירוף זה של מצוקה אישית והתרוששות חברתית מציג מצב שבו לא ניתן להעלות על הדעת שיקום כלשהו של העבר, ולא תיתכן שום התקדמות לקראת מטרות חדשות. חשיפת הפנים השונות של מצב לימבו זה ובחינת ההשלכות הקיומיות שיש להשפעתו על האנשים הנכנסים למרכז יהיו את נושאו של הפרק הנוכחי.

מהלך הדיון העיקרי, ולפיכך גם מבנה תתי־הפרק הבאים, מבוסס על ההנחה שניתן לאפיין את תהליך ההזדקנות כחוסר התאמה יסודי בין כמה היבטים של ההגדרה החברתית של זקנים ושל מקומם בחברה לבין החוויה הממשית של הידרדרות בלתי פוסקת בשנות החיים המאוחרות. חוסר התאמה זה הוא המקור העיקרי לכמה שינויים משמעותיים בפרספקטיבות הזמן של הקשישים, והוא מצריך בחינה דיאכרונית ובחינה סינכרונית.

את מצבי החיים שלפני הכניסה למרכז ניתן לחלק לארבעה תחומי עניין שגם מתווים את מבנה הפרק הזה. הראשון עוסק בהיסטוריה החברתית־כלכלית של המשתתפים, מילדותם ועד לתקופה של טרם הצטרפותם למרכז. לאחר מכן יבוא תיאור של קשיי היום־יום הנובעים מן המחלות ומן השכול. תת־הפרק השלישי ידון בעמדות חברתיות כלליות שהקשישים נתקלים בהן. כתת־הפרק הרביעי נגיע אל תהליך קבלת ההחלטות, המביא בסופו של דבר לכניסה למרכז.

¹ אני מגביל את הטיעון לאוכלוסיית המרכז על אף שאין כמעט ספק בלבי שמאפיינים אלה נכונים לגבי אוכלוסיות קשישים רבות אחרות בחברה שלנו.

התפוררות

המרכז, שנועד לשרת יהודים מצפון-מזרח לונדון ולטפל בצורכיהם, מגייס את רוב מניין משתתפיו מקרב האוכלוסייה היהודית של רובע מארלסדן בלונדון. זהו מיוזג של כמה רבעים מטרופוליטניים לשעבר, שנעשה ב-1965 במסגרת יישום חוק השלטון המקומי שנחקק ב-1963 ושעניינו היה ארגון-מחדש של הממשל המקומי באזור לונדון. אוכלוסייתו (בזמן עריכת המחקר) מנתה 219,240 נפש על שטח של 19,481 קילומטרים רבועים.

הרובע, כיחידה אזורית, קלט מספר רב של מהגרים, שתפסו את המשרות ואת מקומות המגורים שפינתה האוכלוסייה המזדקנת או שפינו אלה שעברו למקומות אחרים. כך נוצרה קהילה מרובת גזעים וקבוצות אתניות, שבה היוו היהודים את המיעוט הגדול ביותר, 30,360 בני-אדם (הנתונים נכונים לשנת 1971).² מתחילת המאה העשרים ועד שנות החמישים המוקדמות גדלה האוכלוסייה היהודית ברובע בעוד שהאוכלוסייה הכללית התמעטה במהירות (מ-389,000 ב-1901 ל-265,000 ב-1951). לקראת שנות השישים ומאוחר יותר מגמה זו נעצרה, וכתוצאה מתהליכי הגירה קטנה והלכה האוכלוסייה היהודית, ומבנה הגיל והמאפיינים החברתיים-כלכליים שלה השתנו.

פירמידת האוכלוסייה היהודית מגלה, שמעטים מצאצאיהם של אלו שגילם 54 ומעלה נותרו ברובע לאחר נישואיהם, כיוון שניכר תת-ייצוג בולט של גילאי 24-25. התוצאה הייתה – אוכלוסייה מזדקנת. חציון גיל האוכלוסייה היהודית היה 42 שנים, כלומר 6 שנים מעל לזה של האוכלוסייה הכללית, שהיה 36 שנים. בשל הזדקנות זו, הייתה באוכלוסייה היהודית הטיה לטובת המגדר הנשי.³

כיוון שמטרת מחקר זה אינה ניתוח דמוגרפי של האוכלוסייה היהודית הכוללת של מארלסדן, יוגבל הדיון להשפעה שיש לכמה מגמות ותהליכים כלליים המתבטאים בהרכב אוכלוסיית המרכז. המאפיינים הנוכחיים של אנשים אלה מהווים אפוא נקודת מוצא לחקירה ביוגרפית ובמיוחד לבחינה של השלב האחרון במחזור חייהם.

ישנן שלוש קבוצות של גורמים המשותפים לחייהם של אנשים אלה, שניתן לראותן כקווים העיקריים שעליהם מושתתות הביוגרפיות האישיות שלהם, ומשום כך אנו יכולים לאמץ נקודת מבט מוכללת על עברם. הקבוצה הראשונה נוגעת לשינויים במשפחה, השנייה עוסקת במצבם החברתי-כלכלי, והשלישית במקומם בתוך הקהילה היהודית, בעיקר בכל הקשור למעורבותם בפעילויות של מועצת

² כל הנתונים המתייחסים לאוכלוסייה היהודית הכללית של מארלסדן מבוססים על *Jews in an Inner London Borough*, מאת Harvey A. Kosim & Nigel Grizzard, בהוצאת היחידה למחקר סטטיסטי וגאוגרפי של ה"London Committee of the British Jews", מרס 1975.

³ שם, עמ' 14.

הסעד היהודית (The Jewish Welfare Board). ניתן לחלק את חייהם שלושה שלבים עוקבים, המופרדים על-ידי מספר שינויים יסודיים בגורמים אלה. הם התחילו את חייהם כמהגרים, ילדים ומבוגרים צעירים, באיטט אנד של לונדון, הם התיישבו מחדש במארלסדון וכעת הם מוצאים את עצמם במצבם הנוכחי – מצב של תלות, של נטישה ושל התפוררות.⁴

“מאז ראשית ימיה של המהפכה התעשייתית, היווה האיטט אנד מעין ‘מרכז קליטה’ בלתי רשמי לשרשרת של קהילות מהגרים שנמלטו מחמת רדיפות דתיות או שפל כלכלי” (Cohen, 1972, p. 9). בעקבות הצעדים האנטישמיים שנקטו ברוסיה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה נחת באנגליה זרם יציב של פליטים יהודים, שאחדים מהם נתקעו בדרכם לאמריקה בלי כסף להמשיך במסעם, והתיישבו בעיקר באותו “מרכז קליטה”, האיטט אנד. כשל מגבלות השפה וההפליה נגדם מצד תושבים אחרים של האיטט אנד, ובמיוחד מצד הקהילה היהודית המבוססת שכבר הייתה קיימת, מצאו עצמם המהגרים החדשים ללא אמצעי קיום בסיסיים. עקב שפל כללי בסחר הם התקשו להשיג את פרנסתם בתעסוקה, והתמיכה שקיבלו מקרובים לא הייתה בשום אופן בסיס מספק ויציב לקיומם (Wischnitzer, 1948, ch. 3). בנסיבות אלה, הדרך היחידה למצוא עזרה הייתה לפנות למועצת הסעד היהודית, שנקראה אז בשם “מועצת האפוטרופסים היהודית” (The Jewish Board of Guardians).

מועצת הסעד היהודית היא ארגון צדקה שייסדו ב-1859 נציגים של שלושה בתי-הכנסת העיקריים של לונדון כדי לתמוך במהגרים יהודים עניים – “העניים הזרים”, כך נקראו – שלא היו זכאים לסיוע מן הקהילה היהודית המאורגנת. על מטרותיו של הגוף החדש נמנו: (1) תמיכה – דוגמת תכניות עבודה והכשרה שוליינית; (2) מתן קצבות זמניות; (3) קצבות קבועות; (4) עזרה בעזיבת המדינה, כלומר, עידודם של הפונים לשוב לארץ מוצא; ו- (5) דאגה לביגוד ולפחם (Magnus, 1909, p. 39).

“פקיד חקירות” שערך מבחן אמצעים מפורט ביותר העריך את זכאותו של הפונה ותוצאות המבחן הועברו לוועדות שונות. פעולותיה של המועצה התרחבו במידה ניכרת כתגובה לצורך הגובר בעזרה לנוכח העלייה במספר המהגרים וההרעה במצב הכלכלי באיטט אנד (Lipman, 1959, chaps. 4, 5).

מרבית הוריהם של משתתפי מרכז היום נמנו בשלב זה או אחר עם מוטבי שירותיה של המועצה, עסקו בעבודות לא-מיומנות או מיומנות-למחצה, בעיקר בענפי החייטות והרהיטים וכן כרוכלים, כתגרי רחוב וכיו”ב. חדירתה של המועצה אל המשפחה באמצעות תכניות תעסוקה ושולאות נטעה בדור השני מודעות חזקה לקיומה.

⁴ התיאור הסכמתי הזה יפורט בהרחבה בהמשך.

רשת השארות המטרילוקלית ההדוקה באיסט אנד, שהייתה המאפיין העיקרי של הקשרים המשפחתיים בתוך הקהילה היהודית באזור, סיפקה מערכת תמיכה ודאגה מבוססת על מחויבויות הדדיות רב-כיווניות. מבנה השליכה הזה, שקישר כמה משפחות יחדיו, היה חלק אינטגרלי מן הזירה הרחבה יותר של חיי הקהילה. אנשים הכירו זה את זה והיו מעורים חברתית, פוליטית וכלכלית בקהילה משולבת, ממעמד הפועלים, שקיימה את עצמה כמעט בלי להזדקק לגורמים חיצוניים.

האקולוגיה של האזור, על רחובותיו הצרים, שורות הבתים הניצבים גב אל גב, החנויות שבקרנות הרחוב ובתי המלאכה הקטנים המחוברים לדירות המגורים, הייתה כר נוח ליחסי שכנות ולמגע יום-יומי, שהיה אינטנסיבי ותכוף. זאת, יחד עם ריבוי מוסדות הציבור דוגמת בתי-כנסת, בתי-ספר, מקוואות, מוסדות צדקה וכו', הדגישו והזינו את אוירת הסולידריות והלכידות.

היחס בין תיאור זה לבין מציאות החיים באיסט אנד במהלך העשורים הראשונים של המאה אולי אינו משקף את המצב כהווייתו באותה תקופה; אך בכל זאת זוהי התמונה שמציגים המשתתפים במרכז ומשום כך הוא מייצג את המושג שיש להם, אם כי אפשר שהוא מושג מיופה ונוסטלגי, על ילדותם ועל בגרותם המוקדמת. מכיוון שחיהם כיום, לפי תפיסתם, עומדים בניגוד משווע לאותו עבר, נודעת למושג מוטה זה משמעות להבנת השינויים בחייהם.

נטייתן של משפחות אמידות מן האיסט אנד לעקור צפונה החלה לבלוט יותר לקראת שנות השלושים והואצה בעקבות מלחמת העולם השנייה. האיסט אנד, שהיה המטרה העיקרית להפצצות חיל האוויר הגרמני על לונדון, הושפע קשות מן המלחמה. משפחות איבדו את מקומות מגוריהן וכתוצאה מכך פונו לפרוורי העיר או אל מחוצה לה. אחרי תום המלחמה לא היה להן לאן לחזור, ועקב כך יושבו באזורים סמוכים, בעיקר במארלסדן, שם כבר הייתה קהילה יהודית מבוססת ובה רבים מתושבי האיסט אנד לשעבר.

השגשוג בתעסוקה שבא בעקבות המלחמה, הפחית במידה ניכרת את מספר הפונים הבריאים בגופם למועצה. דבר זה, וכן התקנת חוקי מדינה בענייני רווחה שחפפו לשירותי המועצה, שינה את מאגר הפונים המסורתי של המועצה – מחסרי עבודה, נכים ואלמנות לפליטי ומפוני המלחמה באירופה. אוכלוסיית מארלסדן, הקשישה דהיום, הייתה אז מועסקת בכללותה וגידלה משפחות צעירות, מבלי להיזקק למעשי צדקה. מוסדות הקהילה פרחו וגלי מהגרים יהודים אורתודוקסים ממזרח אירופה שיושבו באזור יצרו קהילה יהודית מעורבת ומפולגת.

מבחינה דתית, היה בה ייצוג של קשת רחבה של יהדות מערבית, החל בפלג "נטורי קרתא" הסגור והשומר בקנאות על בידודו, עבור ליהודי "אמצע הדרך" שהשתייכו עדיין לבתי-כנסת ושמרו על היבטים מסוימים של אורח החיים היהודי המסורתי כפי שחוו אותו בילדותם, ועד ללא-מאמינים מוצהרים שנראה כי ניתקו את

עצמם מכל זכר של דת. קבוצות אלה היו שונות מאוד במידת השתלבותן באוכלוסייה הלא-יהודית, באוריינטציה שלהן, ברקע התרבותי שלהן ובסוג היחסים החברתיים ששרר בתוך כל פלג. בשל כך כמו כמה מחיצות בלתי עבירות, הן חברתיות והן אקולוגיות, בין קבוצות יהודים שונות באזור.

מגוון המלאכות ומשלחי היד לא השתנה באופן מובהק, אולם המערכת שהייתה מקור משולב לקיום, למגורים, לידידיות ולמודעות פוליטית חדרה מלפעול. המשפחה הגרעינית הפכה לדפוס השארות העיקרי, והחיים נסבו בעיקר סביב ציר היחסים בין הורים לילדים תוך מעורבות מצומצמת בפעילויות הקהילה.

בסביבות שונות השישים הגיעה הידלדלות האוכלוסייה היהודית באזור לשיאה. זאת עקב שילוב של שתי תופעות, שנבעו מגורם דמוגרפי אחד. כתוצאה מן השגשוג שלאחר המלחמה עברו משפחות רבות ממארלסדן למוקד החדש של החיים היהודיים בלונדון – צפון-מערב העיר. האמידים, מהם עצמאיים ומהם בעלי מקצועות חופשיים, נהרו להצטרף אל הקהילות היהודיות העשירות הקיימות בגולדרס גרין, בהמפסטד ובהנדון. אליהם הצטרפו מאוחר יותר משפחות צעירות מהן, בעיקר המשפחות שהקימו ילדיהם של אלה שעברו למארלסדן. רוב התושבים שלא היו בידיהם האמצעים לעקור לצפון-מערב העיר עזבו גם הם את האזור והתיישבו ברבעים אחרים, הרחק מהוריהם.

את הפער בין הדור השלישי – דור של ילדים מעורים היטב ומשכילים, לבין הדור הקודם – הוריהם משוללי השורשים החברתיים ולמודי המצוקה, ניתן להמחיש בעזרת המספרים הבאים. כל הנתונים מבוססים על מידע שנתקבל מן המשתתפים במרכז ומן הרשומות שלהם בארכיוני מועצת הסעד היהודית, והם מתייחסים ל-280 משתתפים.

טבלה 1.1: מספר הילדים והמצב המשפחתי (באחוזים)

מספר הילדים			מצב משפתי
+4	3-2	1	
0.6	13.2	29	זוגות נשואים
1.2	17.6	38.4	נשואים לשעבר או פרוידים

האחוז הגבוה של משפחות שבהן ילד אחד בלבד, יכול להסביר את הטענות על נטישה והזנחה שמביעים הקשישים. האשמה זו אינה בולטת כל-כך במשפחות שיש בהן יותר מילד אחד, משום שכאן ההסתברות רבה יותר שחלק מן הילדים יביעו דאגה ועניין. דאגה ועניין אלה מתבטאים במישור הסוציולוגי בשתי צורות המשלימות זו את זו: קיום קשרים ותמיכה כספית. מסיבות טכניות, לא ניתן היה לשאוב מידע רלוונטי והערכות ראויות לשמן מן הילדים הנוגעים בדבר, ולכן היה

כורח להסתמך בעיקר על הערכות ההורים, ועל דיווחים של עובדים סוציאליים, שציידו בדברי לקוחותיהם ובכך אישרו את נקודת מבטם של ההורים. אולם יש לציין, שבמהלך עבודת השדה וכתוצאה מבניית יחסי אמון עם חלק מן המשתתפים, התברר שיש פער ניכר בין הערכות סובייקטיביות אלה לבין המצב בפועל. למעשה, הילדים מבקרים את הוריהם, מתקשרים אליהם ותומכים בהם יותר מכפי שהללו היו מוכנים להודות.

חוקרים דוגמת טאונסנד (Townsend, 1973) וג'ונסון (Johnson, 1975) העירו על היעדר ההתאמה בין הדימוי החברתי של פער הדורות לבין המציאות. במקרה דנן, ניכר שפער זה מתחזק בעטייה של התמונה שבונים הקשישים עצמם. הסיבות למצג שווא זה נעות משיקולים כלכליים גרדא – כיצירת אסמכתא לבקשת סיוע פיננסי – ועד לרצון, שאף הודו בו, למתן את רישומם של הקשרים הקיימים, המתגודדים, המייסרים בתוחלת נכזבת, כדוגמת שיחת טלפון מזדמנת, ביקורים מזדמנים, ללא כל השתתפות ממשית והשפעה בחיי המשפחה. הנקודה הקשה ביותר הייתה חוסר היכולת לשמור על קשר סדיר ותכוף עם הנכדים – נתק מכאיב שהסב לסבים רגוז וצער תמידיים.

כל מדידה סטטיסטית של תמיכה, ועל אחת כמה וכמה של קשר, רחוקה מלהיות אמינה, ולכן אינה מספקת. כמרכזן, לנוכח ההסתייגויות המופיעות לעיל, קשה להסתמך על מדידה כזו במיוחד במקרה שלפנינו. למרות זאת, קריטריונים מקובלים כגון מספר הביקורים, סדירותם ועוצמת היחסים כפי שהיא נתפסת יכולים לשמש אומדן גס של משתנים אלה. בטבלה 1.2 מוצגת המידה היחסית של הקשר המתקיים בן הורים לילדיהם, כפי שהוא נמדד לפי קריטריונים אלה, בעיקר מנקודת מבטם של ההורים.

טבלה 1.2: מספר הילדים השומרים על קשר עם הוריהם לפי מצבם המשפחתי של ההורים (באחוזים)

מצב משפתי	מידת הקשר		
	סדיר	מזדמן	אין
זוגות נשואים	13.4	15.2	18.3
נשואים לשעבר או פרודים	27.0	10.4	15.7

ניכר שהבידוד החברתי בתפיסתם של זוגות נשואים רב מזה של הנשואים לשעבר (בעיקר אלמנות). בולטת לעין גם העובדה שלמעלה מ-30% מן הילדים מואשמים באי-קיום כל קשר שהוא עם הוריהם ולכך מיתוסף עוד ממד העולה מן הנתונים הנוגעים לתמיכה חומרית, המופיעים בטבלה 1.3.

טבלה 1.3: מספר הילדים התומכים בהוריהם לפי מצבם המשפחתי של ההורים (באחוזים)

מצב משפתי	תמיכה		
	סדירה	מזדמנת	אין
זוגות נשואים	0.1	2.5	26.6
נשואים לשעבר	1.1	1.2	68.5

מספרם הזניח של הילדים המעניקים תמיכה סדירה או אפילו מזדמנת להוריהם, מאשר את ההנחה, שאחת הסיבות לכך שההורים מנתקים את עצמם במודע מן הילדים היא ההבנה שדאגתם לשלום צאצאיהם והעניין שיש להם בהם נתקלים לעתים קרובות מדי בהתעלמות, מבלי שיתפתחו יחסי גומלין. מבחינה זו, מצוקתם של אלמנות ואלמנים חמורה הרבה יותר, משום שהם שומרים על רמה גבוהה יותר של קשר סדיר, אך כה בעת, באין להם משענת בדמות בן זוג, הם נותרים משוללי תמיכה מן הסוג הזה.

המצוקה הייתה נמנעת אילו לא היו מסוגלים הילדים לעזור, אולם מצב הדברים הוא כזה שאין ספק באשר למשאבים העומדים לרשותם. האמרה הרווחת בקרב יהודי מארלסדן, ש"המרחק בין האיסט אנד לגולדרס גרין הוא של שני דורות", מתייחסת בעיקר להבדלי המעמד החברתי. המרחק הגאוגרפי והחברתי מציא למעשה חלק מן הילדים האלה מטווח הגעתם של הוריהם. הערות כגון "אני לא יכולה ללכת לשם כי כל החברים שלהם כל-כך משכילים ומדברים יפה שהם יתביישו בי" שגורות למדי בפי המשתתפים ומצביעות בבירור על מחסום של נחיתות בתפיסתם את עצמם, המפריע לכל ניסיון להדק את הקשר. טבלות 1.4, 1.5 ו-1.6 מתייחסות לגורמי המרחק הגאוגרפי והחברתי:

טבלה 1.4: מספר הילדים לפי אזורי מגורים ומצבם המשפחתי של ההורים (באחוזים)

מצב משפתי	אזור המגורים		
	מארלסדן*	פרוורי העיר**	מחוץ ללונדון***
זוגות נשואים	0.9	37	7
נשואים לשעבר	4.7	39	11.4

* רוב הילדים שחיים במארלסדן אינם נשואים ומטפלים בהוריהם – או, במקרים מסוימים של הפרעות נפשיות או פיגור, הוריהם מטפלים בהם.
 ** כולל הוסט אנד וואילפורד.
 *** כולל ילדים החיים מחוץ לאנגליה.

טבלה 1.5: שיעורי הילדים לפי משלח ידם ולפי מצבם המשפחתי של ההורים (באחוזים)

מצב משפחתי	משלח יד		
	מקצועות חופשיים או כאלה הדורשים מיומנות*	עבודות שלא דורשות מיומנות או מיומנות מעטה**	לא עובדים***
זוגות נשואים	29	10	3.7
נשואים לשעבר	36	18	3.3

* משלחי יד המצריכים לימודים או הכשרה מיוחדים.

** עבודות כפיים ועיסוקים מזדמנים.

*** קטגוריה זו מתייחסת בעיקר למובטלים.

טבלה 1.6: משלח היד של ההורים ושנת פרישתם לגמלאות* ביחס לתאריך כניסתם למרכז (באחוזים)

משלח יד				שנת הפרישה
מקצועות חופשיים וכאלה הדורשים מיומנות		עבודות שלא דורשות מיומנות		
גברים	נשים	גברים	נשים	עד שנה לפני כניסתם עד חמש שנים לפני כניסתם חמש שנים ומעלה לפני כניסתם
1.5	0.1	29.0	0.1	
1.2	—	50.5	0.4	
0.5	0.2	15.6	0.9	

* גברים ונשים שלא עבדו – הושמטו.

שיעורם הגבוה מאוד של הורים שלא היה להם מקצוע הדורש מיומנות משפיע לא רק על היחסים בינם לבין ילדיהם, אלא גם על המקום שתופסת העבודה בין היבטים אחרים של חייהם. רוב משלחי היד שבהם עסקו אנשים אלה לא היו בבחינת קריירה במובן של התקדמות פרופסיונלית וצבירת הון, והם אף לא סיפקו שביעות רצון מיוחדת או תחושת הישג. למעשה, רוב המשתתפים דיברו על עבודתם כעל רע הכרחי, כפוי, בלתי נעים ומייגע, ומשום כך ראו בפרישתם ממנה הקלה מבורכת.

למותר לציין כי רוב העבודות שלא דורשות מיומנות לא הניבו ביטחון כספי ראוי לשמו לעת זקנה ולפיכך האמצעים היחידים שעמדו לרשותם במלחמתם בעוני

המאיים היו השימוש בזכאויות תחיקתיות וציבוריות אחרות. מסיבה זו, פרופיל הרכב ההכנסה השבועית של המשתתפים היה כפי שמופיע בטבלה 1.7.

טבלה 1.7: הרכב ההכנסה השבועית (באחוזים)

בל	אפ	גא	אפ+ גא	אפ+ גא+ בל	אפ+גא +בל+ תי	תי+ בל	תי+ בל+ גא	גא+ בל	קמ בלבר	סה"כ
40	1	2	1	9	1	0.5	1	0.3	8.7	36.5
100										

קמ = קצבה ממלכתית; בל = ביטוח לאומי (גמלאות משלימות, וכו'); תי = תמיכה מן הילדים; גא = גמלאות אחרות (גמלת מלחמה, עבודה וכו'); אפ = אמצעים פרטיים (חסכונות, רכוש, וכו').
לתשומת לב: הטבלה מבוססת על העובדה שלמעלה מ-90 אחוזים מן המשתתפים מקבלים קצבה ממלכתית. כמובן, צירופים הגיוניים כגון אפ+תי או אפ+גא+תי לא הוכנסו לטבלה, כי לא חלו על איש מן המשתתפים.

למעלה משליש מן המשתתפים נאלצים לחיות אך ורק מקצבת הזקנה הממלכתית שלהם ועוד כ-40 אחוזים נהנים מקצבאות השלמה. כיוון שכך, למעט 11.5 אחוזים שיש להם משאבים פרטיים כלשהם (בעיקר חסכונות המסתכמים בכמה מאות ליס"ט) ו-13.5 אחוזים המקבלים קצבאות פנסיה אחרות, לרוב המשתתפים יש הכנסה שבועית מוגבלת המאפשרת להם לא יותר מאשר לשלם בעבור הצרכים הבסיסיים החיוניים לקיומם, דוגמת מזון וחימום. כל דבר מעבר לכך אינו בהישג יד. יוצא אפוא שאדם לא נשוי החי לבדו ומקבל קצבה ממלכתית ודמי ביטוח לאומי בסך כולל של כ-15 ליס"ט לשבוע יכול בקושי לכסות את הוצאות שכר הדירה, החשמל, הגז, החימום, המזון הבסיסי וצרכים חיוניים מעטים אחרים. מאחר שעלות המחיה עלתה באופן חד מבלי שתתלווה לכך עלייה תואמת ברמת ההכנסה, חווים רוב הקשישים הידרדרות הדרגתית ברמת חייהם.

על-מנת לשמור על רמת חיים נאותה, מנצלים רבים את השירותים הציבוריים הפתוחים בפני הקשישים. ישנם שני שירותים עיקריים שהקשישים משתמשים בהם רבות ואשר תורמים תרומה ניכרת להקלת קשייהם הכספיים והגופניים. האחד הוא השירות של "ארוחה על גלגלים", או לחלופין "ארוחות כשרות על גלגלים", שהן שירותי צדקה המספקים לקשישים מדי יום ארוחה זולה, חמה ומזינה בביתם. השירות האחר הוא מגוון שירותים שמציעות הרשויות המקומיות – דוגמת עזרה בניהול משק הבית, ניקיון, אחות מחוזית, ספריות ניידות, התקנת אמצעים מיוחדים דוגמת מעקי אמבט וכו'. ישנם, כמובן, מספר ארגוני סעד וארגונים אחרים הדואגים לצרכים הספציפיים של מגזרים נבחרים באוכלוסייה.

טבלה 1.8: אנשים הנעזרים בשירותים הציבוריים לפי מצבם המשפחתי (באחוזים)

מצב משפחתי						אמצעים ושירותים		
נשואים אלמנים לא-נשואים, גרושים ופרודים	אכעג	שרמ	א	אכעג + שרמ	שרמ + א	לא נעזרים כלל		
נשואים	3.6	7	—	—	—	15	3	—
אלמנים ואלמנות	—	30.4	1.3	1.1	4	28	4	—
לא-נשואים, גרושים ופרודים	—	1.6	—	—	—	5	—	—

אכעג = ארוחות כשרות על גלגלים; שרמ = שירותים אחרים של הרשות המקומית; א = שירותים ואמצעים אחרים.

ברור שיש תת-ניצול של השירותים ואין התאמה בין הצרכים המרובים לבין הביקוש הנמוך. אחדות מן הסיבות לכך יידונו בהמשך, אולם יש לציין שהבידוד החברתי שהקשישים כופים על עצמם לאחר ששכלו מישוה הוא אחת המכשלות העיקריות בחיפוש אחר אמצעים לצמצום הקשיים. כ-50 אחוזים מאוכלוסיית המרכז הם אנשים שסבלו לאחרונה אברן של בן/בת זוג ונמצאים במצב של שכול. תקופה קשה זו של בדידות וריכאון היא שהטיחה ברכים מהם את ההכרה שילדיהם זנחו אותם. תחושה זו של נטישה מצד הילדים, יחד עם היעדר תמיכה מידידים ומקרובים אחרים, מדגישים במידה ניכרת את תפיסת המציאות של משפחה מפורקת ותלושה ושל חברה מנוכרת. בידוד מרצון זה מסתעף אל תוך תחומים אחרים של יחסים בין האדם הקשיש לבין סביבתו החברתית. הוא משפיע בעיקר על ההשתתפות והמעורבות בפעילויות הזמינות לקשישים או שנועדו במיוחד בעבורם. בכל רחבי האזור פזורים לא מעט מועדונים, מרכזי יום, סדנאות ועוד, המיועדים לקשישים, ובהם ניתן למצוא חברת אנשים, עניין ואפילו כסף למשתתפים, אולם, כפי שעולה מטבלה 1.9, שירותים אלה כמעט שאינם מנוצלים.

רוב חברי בתי-הכנסת לא פוקדים אותם באופן סדיר, אך משלמים את דמי החברות כדי להבטיח לעצמם קבורה יהודית. הלא-נשואים חברותיים יותר מהאלמנים/אלמנות. ניתן לזקוף זאת לזכות העובדה שהלא-נשואים ממשיכים בפעילויותיהם הקודמות בלי הפרעה, לעומת האלמנים והאלמנות, החווים שבר בחייהם החברתיים. במובן זה, זוגות נשואים תופסים עמדת ביניים, משום שהם עדיין שומרים על יחסיהם עם הסביבה החברתית, למעט היעדרם הצורב של ילדיהם מסביבה זו.

טבלה 1.9: קשישים המגיעים למועדונים וכיו"ב, לפי מצב משפחתי (באחוזים)

שירותים										מצב משפחתי
מ	י	ב	א	מ+י	מ+ב	א+ב	י+א+ב	לא נעזרים כלל		
נשואים	0.2	3.7	3	-	0.3	-	-	5		
אלמנים/ות	5	-	20	0.7	1.1	0.1	1	8	40.5	
לא-נשואים, גרושים ופרודים	4	3.3	0.1	-	0.7	-	-	0.4		

מ = מועדון חברתי, מועדון חברות; י = מרכז יום (למעט זה שבו אנו עוסקים);
ב = בית-כנסת; א = אחרים, כגון סדנאות לקשישים ומועדוני צהריים.

אחד הגורמים המעטים שנותרים יציבים, מתמשכים לאורך זמן ובלתי משתנים ביסודם בסביבה חברתית זו, הוא נוכחותה של מועצת הסעד היהודית. רוב הנוגעים בדבר, שהתוודעו לפעולותיה דרך מצוקתם של הוריהם או דרך בעיות משלהם, מכירים את מטרותיה ושירותיה ויש להם דימוי מסוים של דפוס היחסים הצפוי בין הארגון לבין לקוחותיו. דימוי זה, של פעילות צדקה בסגנון המתנשא והאדנותי של המאה התשע-עשרה, הרתיע מספר לא קטן של קשישים זכאים מלפנות למועצה ולקבל עזרה, אולם הייתה עכבה עמוקה יותר שגרמה לאנשים להסתייג מהסיוע שהגישה המועצה.

מועצת הסעד היהודית הייתה קשורה מאז ומעולם לצעדים הכושלים הראשונים של דור פליטי מזרח אירופה באיסט אנד – פליטים חסרי כישורים, בורים בשפת הדיבור וזרים לתרבות – הוריהם של המשתתפים. קישור זה ממיט בושה וקלון על אלה שעדיין נותרו תחת חסותו של הארגון. יתרה מזאת, כיוון שהם ניצבים מול בני דורם שהתחילו באיסט אנד וכעת הם תושבים אמידים ברבעים משגשגים – כשרבים מהם תורמים למועצת הסעד היהודית – הפונים הפוטנציאליים עומדים בפני דילמה קשה: פנייה לעזרת הארגון תשליך אותם אל תחום הסטיגמה וההשפלה ותדגיש את חוסר התקדמותם ביחס להוריהם ובהשוואה לידידיהם; אולם הימנעות מפנייה לקבלת שירותי המועצה, הגם שתחסוך מהם את ההשתמעויות המביכות הכרוכות בכך, לא תותיר בידיהם די אמצעים ללחום בקשיי הקיום שלהם.

אין להקל ראש בכובד משקלו של הפיתוי לפנות למועצה. מועצת הסעד היהודית מציעה מגוון של קצבאות שונות, בחי אבות מודרניים ומצוידים היטב,

ביקורי תמיכה של עובדים סוציאליים ועוד, ולאנשים הזקוקים לכך די קשה לעמוד בפני הפיתוי. מה שגורם להם להכריע לכאן או לכאן הוא צירוף של ארבעה משתנים: מידת מעורבותה של המשפחה, היכולת להתמודד עם הבריאות המידרדרת ועם הבדידות הגוברת, הלך הרוח וההשקפה הכללית על החיים וכן קיומן של חלופות.

התמודדות

המפגש הראשון עם העוסקים במקצועות הסיוע מתרחש בדרך-כלל על רקע קהילה מפוררת ומשפחה מפורקת. על האדם מתרגשת ההכרה שאין הוא יכול עוד להתמודד עם חייו כמות שהם ועליו לבקש עזרה מסוג כלשהו. הנקודה שבה הוא מגיע להכרה זו אינה בשום אופן אחידה וברוב המקרים היא מציינת שלב בתהליך ארוך והפכפך של הידרדרות. עקב הבדלים ביכולת היחסית של אנשים שונים לעמוד בלחץ של תנאי חייהם ההולכים ורעים, אין למעשה משמעות להבחנה חדה בין תסמונת של "התמודדות" לבין מצב של "כניעה". עם זאת, מתחים והיעדר איזון הם מעיקרו של התהליך כולו ולכן יש בהם כדי לשפוך מעט אור על מאפייני מצבם טרם כניסתם למרכז.

נקודת מוצא תקפה תוכל להיות דעותיהם של אלה אשר מהם מבקשים בדרך-כלל עזרה. כמעט שלא קורה שבהערכה של עובדים סוציאליים את הלקוחות ייעדו הערות כמו "לא מסוגל להתמודד" ו"בריאות ירודה". הערה אחת ללא חברתה נראית בדרך-כלל כחריגה. כך אפוא מתוארת בדוח אחת הלקוחות החיה בדירת חדר והפונה בבקשה לקבל דיור טוב יותר: "נוטה להיאנח ומעמידה פני אישה חולה מאוד, אף-על-פי שהיא עצמאית"; ואכן, רק מעט לקוחות הסובלים מבריאות לקויה יוצרים את הרושם שהם מסוגלים לטפל בעצמם כראוי.

חולי בגיל זקנה שונה במובנים אחדים מרוב המחלות הפוגעות בצעירים. רוב המחלות הן כרוניות והפרוגנוזה שלהן עגומה למדי, ושלא כחוליים אחרים, שהם זמניים, סביר שהן יפגמו בחסינונת הקשיש בשארית חייו. מצב רווח נוסף הוא העובדה שקשישים נפגעים בדרך-כלל מכמה מחלות, אם בבת אחת ואם בזו אחר זו בסמיכות רבה. משום כך די קשה להצביע על מחלה מסוימת כדי להגדיר את הקשיים האופייניים הכרוכים בה ולחזות את העתיד ואת סיכויי ההחלמה ממנה.

"סובל מתעוקה, בקע סרעפתי ובעיות בכליות".

"גב' מ' עברה כריתה של שני שדיה, רגליה נפוחות מאוד ויש לה לחץ דם גבוה. היא סובלת גם מקטרקט ולאחרונה התחרשה מעט".

ציטוטים אלה מתוך דוחות של עובדים סוציאליים נותנים מושג כללי על מצב

בראותם של הקשישים הפונים אל השירותים החברתיים. להערכות אלה ניתן להוסיף, לשם השלמה, את ההתייחסויות של הקשישים עצמם.⁵

אני בסדר

אין שום דבר כלל שלא בסדר אצלי
בריאה כמו שור, כן זו אני;
בשתי הברכיים יש לי שיגרון
המילים יוצאות לי בשריקה מהגרון!
הדופק חלש והדם דליל!
אבל יחסית למצב, הכול כרגיל.
נדמה לי שהכבד שלי כבר הלך
הגב גם הוא כואב, גם הוא כבר לא כל-כך,
העיניים לא רואות והשמיעה גרועה
כמעט הכול נראה לי במצב נורא
איך שאני מדדה זה אסון גדול
תמיד אני יודעת שעוד רגע אפול:
אבל אני בסדר, בהתחשב בכול.
אז אחרי כל הסיפור, הלקח הוא
שבשבילי ובשבילך ובשביל כל אלה שהזדקנו
מוטב לומר "אני בסדר" ולחייך כאילו
ולא לספר לכולם על הצרות האלו!

גישת ההשלמה האירונית והעמדת הפנים לנוכח מכלול מחלות בלתי עביר יכולה לתרום לאינטראקציה שוטפת עם אנשים שאינם חולים, אולם אינה מקלה וגם אינה יכולה להקל את הקשיים היום-יומיים שאדם צריך הקשיש להתמודד.
בהתחשב במספר החולִים, החל מהתקפי שיגרון מתונים וכלה בסרטן סופני, שמהם סובלים קשישים, לא יהיה טעם לאפיין את סבך מורכבותם באמצעות טבלאות ותבניות. תחת זאת ננסה לעקוב אחר כמה מן ההשלכות של המחלות ואחר הדרך שבה הן מחלחלות כמעט לכל היבט של חיי הקשיש.
לא משנה מה הייתה שגרת יומו של הקשיש בטרם חלה, היא תמיד מופרת בשל הביקורים התכופים בבתי-חולים לבדיקות ולטיפולים. רבים מאוד מבין הפונים

⁵ "I am Fine" מאת ורה ג' טיילר, פורסם בעלון לנכים הגרים ברובע מארלסדן בלונדון –
A Newsletter for Disabled People Living in the London Borough of Marlsden, כרך 3, מס' 2, דצמבר 1973, עמ' 3.

למרכז מטופלים במרפאות חוץ, לאחר שהיו מאושפזים במשך זמן-מה בתקופה האחרונה. הדבר מצריך נסיעות קבועות ולאחריהן המתנה ממושכת בבית-החולים – וכיוון שרובם מוגבלים במידה זו או אחרת, הביקור כולו גוזל זמן ואנרגיה רבים כל-כך שכרוב המקרים יש צורך בהכנות ובמנוחה נאותה. נוסף לכך, ישנם הביקורים התדירים אצל הרופא המקומי והערנות המתמדת הנחוצה כדי לפקח על נטילת התרופות המשתנות תמיד; כל אלה הופכים את מצבו הרפואי של הקשיש לחלק חדש ומהותי של חייו, השולט בשגרת יומו.

גם טיבה של המחלה עשוי למלא תפקיד דומיננטי בשינוי הגבולות הסביבתיים של הקשיש. מחלות הגורמות לנכות, דוגמת דלקת מפרקים שיגרונתית ושיגרן ניווני, מגבילות במידה ניכרת את ניידותו של האדם ועשויות לפגוע באופן משמעותי ביכולתו לנוע ממקום למקום ולצאת לקניות או לבידור. במקרים קשים הופכים אנשים אלה לרתוקים חלקית לביתם וההשפעות הנובעות מכך עלולות להרע עוד יותר את מצבם הגופני והמנטלי הכללי, הירודים בלאו הכי. בהיעדר עזרה סדירה, הקשישים נתקלים בקשיים גוברים והולכים בביצוע המשימות היום-יומיות בבית, וכיוון שיציאה לקניות קשה עליהם, חלקם נאלצים להתקיים מדיאטה לא מזינה המבוססת על מזון לא מבושל מקופסאות שימורים ולחיות בבית שהחימום בו גרוע, או כלל לא קיים, ובתנאי זוהמה והזנחה. בדוחות של עובדים סוציאליים ניתן למצוא הערות דוגמת: "מר א' נראה יותר כמו חיית פרא נרדפת"; או "הוא אינו מוכן להתרחץ או להחליף את בגדיו ונראה מטונף".

רבים מן הרתוקים לביתם נעזרים אמנם במקלות, בקביים, בהליכוניס ובעגלות נכים, אולם תהליך ההסתגלות לעזרים כאלה, המטילים סטיגמה, הוא לא-אחת מסע ייסורים קשה וכואב המותיר עקבות בדמות בידוד והסתגרות חמורים עוד יותר. בכל מחלה ישנו מרכיב של אי-ודאות וככלל, ככל שחוסר הודאות רב יותר כך הוא משתלט יותר על תודעתו של האדם והופך לאובססיה. אנשים לומדים די מהר איך להתמודד עם עולמם הגופני החדש שנעשה מוגבל מדי יום – אך עם החרדות, הפחד והבלבול הנגרמים בשל מהלך מחלה בלתי ניתן לחיזוי, קשה יותר להתמודדות. במפגש עם המצב החדש, ניסיון העבר מתברר כחסר תועלת והקשיש נאלץ לוותר על תכניותיו לעתיד. עצותיהם והסבריהם של הרופאים, אם בכלל ניתנים, מתקבלים בחוסר אמון ואינם מספקים לא נחמה ולא רגיעה.

שתי דוגמאות לתגובה למחלה חשוכת מרפא יכולות להדגים את השפעת אי-הודאות והפחד על חיי החולה. גבר בן חמישים ושלוש הסובל מטרשת נפוצה שמע מפי רופאו שמוחו מתפקד "כמו מוח של בן שבעים" ושכדאי לו להימנע מלעסוק בכל פעילות הדורשת מאמץ מנטלי רב. כיוון שמהלכה של מחלה ניוונית כולל הפוגות וחזרות של המחלה, אותו אדם לא יכול היה להעריך לא את יכולתו השכלית ולא את כשירותו הגופנית. כל משאב או יכולת פוטנציאלית הפכו מעורפלים כמו המחלה עצמה, ובלבול ותסכול תמידיים תפסו את מקומם של חיים מתוכננים היטב.

הואיל והשפעתה הגורפת של המחלה לא נתנה לו מנוח, הוא ניסה נואשות למצוא מחדש את מקומו בעזרת רכישת ידע רב יותר על טיב מחלתו מכפי שמצוי בידי אדם מן השורה. הוא קיווה לעשות זאת באמצעות עלעול בביטאונים רפואיים, עיון בספרי רפואה מזדמנים והאזנה בצמא לניסיונם של חולים אחרים. למותר לציין שניסיון זה נועד לכישלון. מאמציו אלו גרמו לו רק ליותר מצוקה ובלבול. כתוצאה מכך הוא פסק מלחפש תרופות פלא או הקלה זמנית, ומיקד את תשומת לבו בלמידת דרכים להתמודדות עם סביבתו המידית, כלומר בפתרון בעיות תפקודיות החל בעלייה במדרגות וכלה בהבטחת זכויות הסעד שלו.

גבר אחר שסבל ממחלת לב, מסוכרת קשה, מהפרעות בכליות ומסרטן בגרון מצא את עצמו, שלא במפתיע, מבולבל למדי לנוכח התסמינים המתערבבים זה בזה והטיפוליים השונים שקיבל. לאחר שוויתר על כל ניסיון להתיר את הסבך הרפואי שבו נמצא, סיגל לו עניין נלהב בלהראות לאחרים כיצד למד להתמודד עם הקשיים היום-יומיים שגרמו לו ההשפעות השונות של מחלותיו.

צמצום יתר זה של עולמו של אדם לכדי עימות יום-יומי עם הקשיים שגורמים לו ליקויי הבריאות, לא זו בלבד שהוא מעכב כל תכנית שהיא לעתיד, נלווית אליו גם ההכרה שמרכיבים מסוימים, משמעותיים מאוד, מעברו לעולם לא ישובו להיות עוד כפי שהיו. משום כך מוסיקאי כבד-שמיעה נאלץ לוותר על מקצועו וגם על תחביבו שהעניק לו סיפוק. פוליטיקאי מקומי מצא שאין הוא יכול להשתתף בשיבות ובוועדות וכתוצאה מכך נאלץ לפרוש. ניתוח בלוטת הערמונית שהביא לאין-אונות פגע קשות ביכולתו של אדם אחר לנהל חיי מין אינטנסיביים כפי שנהג לקיים, לטענתו. באופן כללי, נוצר פער בין המאויים, ההרגלים וטווח המשמעות של האדם לבין יכולתו המתמעטת והולכת להמשיך ולהחזיק בכל אלה בהישג יד.

הנוק לדימויו העצמי של אדם רב לפעמים הרבה יותר מעצם הדבר שהמחלה שוללת ממנו. הוא עשוי לשנות לחלוטין את עולם המושגים שלו בנוגע למצבו כבן אנוש ובנוגע לעמדתו ביחס לבני-אדם אחרים. כמה אנשים אף אמרו שהם כבר אינם רואים עצמם כבני אנוש. לדבריהם, התעסקותם המוחלטת במצבם הגופני שללה מהם את הזכות לטעון לתואר זה. ניתוח המושג "בן אנוש" הרווח בין אנשים אלה חורג מתחומו של דיון זה, אולם ראוי לציין שפסיקתם כאן עומדת בסימן הקשר שבין תחושת חוסר התועלת, היעדר הערך והתסכול לבין השקפת עולם בנוגע לזמן, הגורסת כי את העבר לא ניתן להשיב ואת העתיד לא ניתן לשער.

עוצמת הביזוי העצמי אינה נקבעת רק על-פי המחלה עצמה וטיב האבדן שהיא ממיטה. ישנם כמה הכדלים מובהקים בין תגובותיהם של אלה שנפגעו מאותה מחלה וסבלו אברה דומה. גורם חשוב כאן הוא השפעתה של המחלה על היחסים עם הזולת, בעיקר עם בני זוג, ובפרט באשר לחלוקת העבודה בתוך המשפחה ולתפקידים של בעל ואישה במסגרת הנישואין.

כמו במקרים רבים אצל בני דור זה ממעמד הפועלים, רוב הזוגות הקשישים

הורגלו לרפוס חלוקת עבודה נוקשה ביותר בתוך הבית. הבעל היה המפרנס, והאישה הייתה אחראית על ניהול הבית ועל גידול הילדים. פרישה לגמלאות ומחלות עשירות לגרום לתהפוכות במצב הזה, ואלה יכולות להתבטא באחת משתי צורות מנוגדות.

הראשונה היא כאשר הבעל אינו מסוגל עוד לפרנס את משפחתו בעוד שאשתו עדיין כשירה דיה לצאת ולעבוד כדי לקיים את שניהם. נוסף לעלכון ול־השפלה שחש הבעל, כל מערך הכוחות בין בני הזוג משתנה. עשוי להגיע שלב שבו האישה תחליט להכניס את בעלה לבית אבות או למחלקה גריאטרית. דבר כזה עשוי לקרות כאשר האישה אינה יכולה עוד לעמוד בדרישות המתנגשות: לטפל בבעל חולה, לטפל בבית ולהשתכר למחייתם. החלטה כזו מעידה, לעתים קרובות, על שבר גמור ביחסי האמון והנאמנויות המושחתים על שנים של חיי נישואין. כפי שתיאר עובד סוציאלי את אחד המקרים שלו:

גב' ג' העלתה את הדברים האלה [הגשת בקשה לבית אבות בשם בעלה] בנימה חשאית לפני שפגשתי את בעלה, ואין ספק שהוא עצמו לא היה מודע לכך שאשתו מנסה כנראה להכניס אותו לבית אבות. ייאמר לו שהוא נכנס לשם לחופשה ארוכה, משום שאחרת הוא עלול להתנגד לסידור.

מצב רווח יותר הוא מצב בו הבעל מקבל גם את האחריות לניהול הבית וגם את הטיפול באשתו החולה. התיאור הבא לקוח מדוח של עובד סוציאלי ומדגים מה עלול לקרות במקרה שכזה:

מר פ' הוא בן שישים ועדיין עובד כמתקין רהיטים. הוא יוצא מן הבית ב־7 בבוקר וחוזר בדרך־כלל רק ב־7 בערב. לפני שהוא יוצא הוא מעיר את אשתו, מלביש אותה ונותן לה את ארוחת הבוקר, אך היא בדרך־כלל נשכבת שוב אחרי שהוא יוצא מן הבית. כאשר הוא חוזר הביתה בערב הוא מדליק את תנור הפחמים ואז מכין לו ולאשתו ארוחת ערב. קניות הוא עורך בסופי שבוע ונראה שהוא מצליח יפה בניהול הבית [...].

הוא נזהר מאוד לנתק את אספקת הגז ולהבריח את דלת הכניסה כאשר הוא יוצא, על־מנת שהיא לא תפגע בעצמה או תצא לשוטט ברחובות.

ההשפעה המצטברת של התביעות מן הבעל יוצרת לא פעם תסכול וכעס, וכאשר גם בריאותו של הבעל מידרדרת, לא ניתן להמשיך עוד במאמץ. הנשים עדיין מנסות נואשות לשמור על שיירי תפקידיהן הקודמים. עובדים סוציאליים מדווחים: "היא זוחלת לאורך הרחוב עם בעלה בדרכה לקניות", או "היא מצליחה להישען על הכיור ולהכין ארוחה קלה לשניהם", אולם במוקדם או במאוחר הם פונים לעזרה מבחוץ.

השפעת הבריאות הלקויה על תפקידי בני הזוג מתבררת עוד יותר כאשר בוחנים כיצד אנשים לא־נשואים מגיבים לקשיים החריפים לא פחות מאלה הפוגעים בנשואים. רווק בן שישים וארבע, החי בגפו, סובל מבעיות לב וסוכרת חריפה שהביאה לכריתת רגלו. הוא מצליח להגביל את מצוקתו למישור הגופני בלבד. אין הוא מוציא מעולמו את הדברים החשובים לו וגורמים לו הנאה, ומרכיבים שחייבים לרדת מסדר יומו – כמו פעילות ספורט – אינם טובעים חותם על הערכתו העצמית הכוללת. הוא אינו חש כל אחריות כלפי אחרים, ומשום כך בעיית התמעטות השליטה במרכיבים שעדיין משמעותיים בחייו היא עניינו שלו ולא של איש מלבדו. ואכן, כל עוד ניתן יהיה להימנע מהתערבות חיצונית, סביר שהערכתו העצמית לא תדעך. רוב הקשישים הלא־נשואים מכירים בכך היטב, ונחישותם לשמור בכל מחיר על עצמאותם, בכך שאינם יוצרים מחויבות כלפי שום קבוצה או אדם, היא השליטה בהתמודדותם עם מצבם.

בעיה אחת שקיימת אצל נשואים ולא־נשואים כאחד היא בעיה של דיור לא נאות. גם אם ניהול משק הבית בחיי היום־יום מצוי עדיין בתחום יכולתם, ישנם היבטים אחרים של החיים במקום מסוים שעשויים ליצור מתח וחרדה ולהביא לחיפוש אחר דיור חדש, מתאים יותר. בית או דירה יכולים להפוך לנטל בלתי רצוי, אם כתוצאה מקשיים סביבתיים ואם כתוצאה משינויים אישיים. לפני שנבחן את שני התנאים האלה, עלינו לקבל מושג כלשהו על תנאי הדיור של האוכלוסייה הנדונה. טבלה 1.10 מציגה אחדות מן התכונות העיקריות המאפיינות סוגי דיור שבהם מחזיקים באי המרכז, לפי מין ומצב משפחתי.

מרביתם של אלה שחיו בגפם בבתיים, בדירות או בדירות־חדר יכולים לספק לנו רמזים על הבעיות הנפוצות שבהן נתקלו. אלו היו בעיקר בעיות הקשורות בצורך להתמודד עם הטרדות בלתי פוסקות של בעלי־הבית או לחלופין עם דיירים בעייתיים, סרבנים ולעתים אלימים. באזור המתאכלס ביותר ויותר קבוצות אתניות שונות, ישנה תחושה עזה של בידוד הנובעת מחוסר היכולת לתקשר ולתלוק בערכים ותחומי עניין משותפים. חשש מפני תקיפה או שוד על־ידי צעירים משוטטים מעמיד את הדאגה למצוא דיור בטוח ו"יהודי" לאחד הדברים שבראש מעייניהם של אנשים אלה.

אפילו אלה שהצליחו להעתיק את מקום מגוריהם לבניין דירות מודרני עדיין ניצבו בפני האפשרות המפחידה שמה יהיו במצב חירום כאשר הם לבדם, ללא אפשרות להסב תשומת לב כלשהי למצוקתם, ובלי סיכוי לקבל עזרה. אלה שהתנסו בעילפון חולף, התקפי לב, התקפי עוויתות וכיו"ב מפיצים את זיכרון החוויה הטראומתית בין חבריהם הקשישים ודוחקים בהם לבחון את האפשרות לחפש לעצמם שוב דיור אחר, במקום בטוח יותר.

טבלה 1.10: סוג הידור (באחוזים)

לא ידוע	לא קבועה		כתובת לא קבועה		דיר משותף		דירת חדר		דירות		דירה		בית		מצב משפחתי	
	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז
-	-	0.3	-	-	-	-	-	-	-	-	11.1	12.0	5.5	7.6	-	-
0.7	0.7	-	0.3	3.1	1.7	1.8	3.1	1.7	1.8	-	14	6.6	8.3	3.4	-	-
-	1.8	-	0.3	1.8	2	-	1.7	2	-	-	1	0.7	2.4	0.3	-	-
-	-	-	0.4	0.4	1.8	-	0.3	1.8	-	-	1.7	0.3	-	0.3	-	-
0.7	2.8	-	1.0	5.9	5.1	1.8	5.1	5.5	1.8	-	27.8	19.6	16.2	11.6	-	-

להשמות לב:

(א) דיר משותף הוא מגורים עם ילדים, הורים או אחאים;

(ב) כתובת לא קבועה – בעיקר לנה בחצות;

(ג) רוב הידירות הן דיר ציבורי ורוב הכתובים הם רכוש פרטי;

(ד) אלה שעברו לדיר אחר במהלך תקופת המחקר נרשמו בטבלה לפי מקום מגוריהם בפרק הזמן הארוך יותר.

בשל התפיסה שבבית אבות העצמאות נפגעת מצד אחד, וכיוון שאין סיכוי רב להשיג מקום בבית אבות מצד אחר, רבים מוותרים מראש על החלופה הזאת, ומחפשים דירונות בפיקוח משגית. כך מובטחת להם דרגה סבירה של עצמאות יחד עם אמצעי אבטחה אמינים במקרה חירום. כיוון שכך, חלק נכבד ממשאביה ומענייניה של העבודה הסוציאלית שעושה מועצת הסעד היהודית מוקדש לפניות לקבלת דירונות.

מקרי חירום וסביבות עוינות הם גורמים הנוגעים ליחסים שבין הפרט לאחרים. אולם המקום שבו אדם גר מספק גם את מערך היחסים שלו עם עצמו. בית או דירה אינם רק מחסה, אלא גם מאגר של חפצים וזיכרונות הנושאים משמעות. אנשים שחיו יחד במשך יותר מדור מתקשים בדרך-כלל להסתגל למצב החדש שנוצר כאשר אחד מהם נפטר או נלקח לטיפול במוסד. המאמץ הכרוך במפגש הבלתי פוסק עם עקבותיו של האדם החסר, יחד עם המודעות לכך שהיחסים הקשורים לאותן מזכרות לעולם לא ישובו על כנם, עשויים להתברר כנטל כבד מנשוא. הדרך היחידה להימלט היא להותיר את עקבות העבר האלה מאחור, ולעבור למקום מגורים אחר.

המרכיבים הלא-חומריים של "תסמונת ההתמודדות" הם מכריעים, ונושא מרכזי, שהוא בעיה החולשת על הכול אצל הקשישים, הוא הבדידות. הנסיבות והאישיות הן שונות, אולם כמעט כל הקשישים המבקשים עזרה דיברו על בדידות כבעייתם המרכזית. בידוד, תחושת נטישה, בדידות ודיכאון הם תיאורים רווחים – גם אם משתמשים בהם באופן חופשי ולא מדויק – של המצוקה המעורפלת והלא מוגדרת שבה מוצאים את עצמם רוב הקשישים. למעשה, הבדידות והבידוד אינם שמות נרדפים, ואחד אינו מרמז בהכרח על נוכחות רעהו. טאונסנד (Townsend, 1973, p.) (1989) ציין:

להיות מבודד חברתית משמעו להיות חסר כל קשר כמעט עם המשפחה ועם הקהילה. להיות בודד הוא לחוש תחושה לא נעימה של חוסר או אבדן ידיד ורע. האחד הוא אובייקטיבי והשני סובייקטיבי [...] אין חפיפה בין השניים.

וגם: "אנשים אחדים החיים במרכז של משפחה גדולה התלוננו על בדידות, ואחדים שחיו בבידוד קיצוני חזרו והטעו פעמים רבות שלעולם אין הם בודדים" (שם, עמ' 195). ייתכן שיש הבדל משמעותי בין אנשים המתארים את עצמם כבודדים לבין אלה שאולי נחשבים לבודדים בעיני אחרים, אך לא בעיני עצמם. במרכז, לא-נשואים שחיו חיים מלאים בזכות עצמם, ושנחסך מהם אבדן של אדם קרוב, היו נחרצים בדעתם שעל אף שחיהם החברתיים מוגבלים, מעולם אינם חשים בדידות.

ממחקרי עולה הסברה שרוב הקשישים הלא-נשואים ארגנו את סביבתם המידית כך שרק פריטי יום-יום הכרחיים כלולים בה. שום חפצים הקשורים בבני-אדם

אחרים לא נמצאו במעונם ונראה שעבורם הקשר בין חפץ לבין בעליו היה תמיד קשר ישיר, בלא ערך סימבולי נוסף הנמתח אל מעבר לחשיבותו האינסטרומנטלית המובהקת. טווח המשמעות של סוג זה של סביבת מגורים הוא אפוא בגבולות סביבת המגורים עצמה, ומשמעות הדבר היא שכל הרכיבים המשתתפים בבנייתה ניתנים לשליטה ולטפול (מניפולציה).

לעומת זאת, אנשים שחיו זמן רב – לעתים כל חייהם – עם מישהו שלאחרונה נפטר, התלוננו מרה על בדידות, בלי קשר לעוצמת הקשרים החברתיים שהיו להם באותה עת. אלמנה שכאו לבקרה כמעט בכל שעה משעות היום, זוגות נשואים שאיבדו ילד, ואישה שטיפלה בהוריה ובאחיותיה עד שנפטרו, כולם תיארו את חייהם כיום בבית מלא זיכרונות כבלתי נסבלים. רשימת הדוגמאות האפשריות היא אי-סופית והיא מאמתת את ההנחה שבדידות היא ביסודה תחושה חריפה של נישול, המלווה בהכרה שהמאזן בין מה שרצוי לנו לבין מה שמצוי בשליטתנו לעולם לא יחזור לתקנו. לעתים קשה במיוחד לשאת את המאמץ הרגשי הכרוך בחוסר איוון זה, ועלולה להתרחש תגובה שבאה מתוך ייאוש. עם פטירת בעלה, פיתחה אחת המשתתפות אמונה קנאית שהוא עודנו חי ושהיעלמותו זמנית. היא הכחישה בעקשנות רבה את הסברה שהשמיע העובד הסוציאלי שהיא בודדה. אישה אחרת, שאיבדה את אמה, האמינה בכל לב שהיא שזו נמצאת בישראל, לתקופת הבראה, וכי תחזור אליה.

אולם דוגמאות אלה מייצגות מקרים בודדים בלבד. רוב האנשים שחיו אבדן של אדם קרוב הביעו תחושה חזקה של בדידות והיו מודעים עד כאב לחוסר היכולת להפוך את המצב על פיו ולהשיבו לקדמותו. עובדים סוציאליים ואחרים הנוגעים לעניין, ניסו לעתים קרובות מדי למלא את מה שנראה להם כשעות הריקות של הבדידות בחברה ובפעילות, אולם בבדידות אין ריקנות מוחלטת; יש בה מתח בלתי פתור, תחושה שעל-אף שמשוהו חשוב חסר, המרכיבים האחרים של המצב הקודם עדיין קיימים. את חוסר ההתאמה הזה לא ניתן לפתור בשום אופן באמצעות הכנסת גורמים שאינם רלוונטיים ושהם חסרי משמעות לגבי המצב המקורי שהופר. השוורות הבאות עשויות להדגים את מידת הפרטיקולריות הכרוכה בחוויית הבדידות:

עוד מעט אצא לפנסיה,
איך אכלה את ימי בלי חברתך שלך,
התנור והכיריים נראים לי כמו מין פסל מברזל,
כי אף פעם לא הצטרכתי בעצמי לבשל.
זוכרת, אותם ערבי קיץ
שבילינו בפארק ספרינגפילד יחד,
הסתכלנו בחיבה בילדים

שהאכילו ברווזים ואווזים.
כמה את חסרה לי עכשיו כשהלכת
כמה עוד יכולים חיי להימשך כך?⁶

הבדידות, שלא במפתיע, נחשבת לחולי של גיל הזקנה, ואכן כך הדבר לא רק מחמת תדירותן הגבוהה של הפטירות בקרב הקשישים, אלא גם בשל סבך הגורמים המאפיינים את גיל הזקנה ושאינו ספק כי יחריפו את הבדידות. הפרישה לגמלאות, הבריאות הלקויה, החברה הרוחה את הקשיש, המשפחה המנכרת אותו והקהילה שאינה תומכת, כולם ממלאים תפקיד בהדגשת חוסר האיזון בין עולמו של אדם המלא בדברים ובאנשים רלוונטיים ובעלי משמעות לבין היכולת לשמור על יחסים בני קיימא, של קשרי גומלין עם אותו עולם. בלתי אפשרי לאמוד את מידתו או את חומרתו של משהו שהוא ביסודו מצב נפשי. עם זאת, ישנו בסיס מספק כדי להבחין בכמה הבדלים, הן בדרגה והן במהות, בין גברים בודדים לבין נשים בודדות: הגברים בדרך-כלל דעתנים ומריצים כשהם נותנים ביטוי להשפעה ההרסנית של אבדן שחו לאחרונה בחייהם, בעוד שהנשים מבטאות את הפנייה לעזרה בנימה כנועה יותר, פחות קולנית. הסיבה לכך נעוצה ביחסים השונים בין שליטה למשמעות שבהם ניתן לאפיין גברים ונשים. הפרישה לגמלאות, כשמתלווה אליה מות רעיה, מהווה פגיעה חזקה בשדה המשמעות של גבר. אישה, לעומת זאת, נתקלת אך ורק בפרישה לגמלאות והוויתור ההדרגתי על תפקידה המשמעותי כעקרת בית אינו נקשר במתאם ישיר עם היעדר בעלה. היא יכולה עדיין לשמור על קשר מספק עם סביבתה הרלוונטית מבלי להיכנע למציאות האנומית שגבר עשוי להתקל בה.

אפשר לומר שהתמה העיקרית שעליה מושתתת תסמונת "ההתמודדות", עניינה בהתמקדות אינטנסיבית בניהול החיים מיום ליום לנוכח עבר חסר תועלת ועתיד חסר ודאות. בני-אדם מכוונים מחדש את לוחות הזמנים שלהם באופן השולל עריכת תכניות לטווח ארוך או הסתמכות על ניסיון העבר. חוסר התועלת וחוסר הרלוונטיות לכאורה של העבר ושל העתיד אינם רק תוצר לוואי של קשיים אישיים, אלא גם של היתקלות בעמדות שיש לאנשים לגבי מעמדו והגדרתו של הקשיש בחברה. השקפות מעין אלה מחזקות את התחושה הגוברת על הכול – תחושת ההיצמדות להווה.

קץ המעורבות

על מצב הלימבו ניתן להסתכל משתי זוויות שונות המשלימות זו את זו. נקודת מבט אחת היא זו של מי שחורים אותו – במקרה דנן, הקשישים, והשנייה היא זו

⁶ מתוך On Retirement – A Lament מאת A.I. Ling. פורסם ב-"News and Views", המגזין של מרכז היום, מאי 1973, עמ' 18.

ששותפים לה כל מי שיוצרים את המצב הזה וצרים את מבנהו – כלומר, אנשים ומוסדות הקשורים במישרין או בעקיפין לקשישים. הדרך שבה ממשיגים ומפרשים הקשישים את עמדותיהם של אלה האחרונים חיונית להבניית מצב הלימבו, הן במובן האובייקטיבי והן במובן הסובייקטיבי.

תת־פרק זה יעסוק בכמה המשגות כלליות של קשישים, באופנים השונים שבהם הן נפוצות במרכז ונקלטות אצל המשתתפים בו ובדרך שהמשתתפים מגיבים אליהן. רוב התדמיות האלה קשורות למעמדו של הקשיש ושל הנכה בחברה, ואין בהן התייחסות מיוחדת כלשהי על־פי מקום או דת. כיוון שהדיון מבוסס במתכוון אך ורק על נתונים מן השטח, יהיה זה יומרני לנסות ולהציע ניתוח מקיף על מקומם של הקשישים בחברה או מסה סוציולוגית בנושא. תחת זאת אשתדל רק להעלות הגיגים על מספר ערכים הנוגעים לגיל הזקנה והנפוצים בקרב קבוצת האנשים שחקרתי. זיהוי אותם מרכיבים עשוי לאפשר לנו לסרטט בקווים כלליים כמה מן הגבולות ההכרתיים של מצב הלימבו ולהמשיך לחקור עד שנרד לעומק הגורמים החברתיים המגדירים אותו. מבין שני הממדים השלובים זה בזה, הצרופים ביסודה של כל הגדרה חברתית – הממד המבני והממד האינטראקציוני – יודגש כאן הראשון, אולם הפרספקטיבה האינטראקציונית מכוונת את הספר כולו. ניעזר כאן בדוגמאות ליחסים ממשיים ולגישות מוסדיות כלפי הקשישים רק כדי להדגים ערכים מסוימים ועמדות כלליות. השיר הבא, שנמצא בין חפציה של אישה קשישה שנפטרה בבית־חולים גריאטרי ואשר הופץ⁷ והוצג במרכז, מספק נקודות מוצא ומבט פנורמי מרוכז על הנושא כולו:

זקנה רטנונית

מה את רואה, אחות, מה את רואה
מה את חושבת, מולי במיטה?
זקנה רטנונית, לא ממש חכמה
עיניה תועות, לא כל־כך מבינה.
האוכל נחל לה והיא לא עונה
כשאת בה נזופת "את לא מנסה",
שכאילו אינה שמה לב לדברים
שאת לה עושה; מאבדת בגדים,
ועם התנגדות או בלי מניחה
לך לרחוץ, להאכיל, ככל שאת רוצה.
זה מה שעובר לך בראש למולי?
אז פקחי את עיניך, כי לא זו אני.

⁷ הודפס ב־News Letter – ידיעות שמרפיסה המחלקה לשירותים בהתנכרות של מועצת הסעד היהודית, דצמבר 1974.

אומר לך מי אני, היושבת בשקט
הסרה למרותך, לפקודתך אוכלת.
אני ילדה בת עשר, עם אימא ואבא,
אחים, אחיות מלאים אהבה.
נערה בת עשרה, כנפיים לרגליה,
חולמת על אהוב שכבר יופיע לפני.
וכלה בת עשרים – לבי מנתר
בזכרי את השבועה שאותה לא אפר.
בת עשרים וחמש עם קטנים משלי
קן בטוח בונה – הרי הם זקוקים לי.
בת שלושים כאישה שצומחת מהר
והקשר בין כולנו לעד יישמר.
בגיל ארבעים ילדי כבר עוזבים
אך אישי עוד עמי, לעודדני בחיים.
חמישים – תינוקות חרשים לצדי
עוד ילדים לנו, לאהובי ולי.
ימי חשכה לי, כי מת בעלי.
העתיד מרעיד באימה את כולי.
לילדי – ילדיהם שלהם, ואין פנאי
ובמוחי חולפות שנות האהבה שמאחוריי.
זקנתי עכשיו והטבע רשע
נהנה הוא לתת לזקנה דמות טיפשה.
מפורר את הגוף, מסלק חן וכוח
וכעת במקום לב יש רק אבן וחוח.
אך בפגר זקן זה עוד יש נערה
הלב עוד רוגש, גם אם לא כשגרה.
עוד זוכרת שמחות, עוד זוכרת כאב
עוד אוהבת וחיה שוב בתוך הלב.
בחשבי על שנים שחלפו – כה מהר!
לא אכחיש, כי עובדה היא, הכול עובר.
אז פקחי את עינייך אחות, הסתכלי
לא אישה רטנונית כאן, ראי – כאן אני.

למותר לציין כי שורות אלה מקיפות יותר ממה שניתן לכלול בדיון סוציולוגי מוגבל.
למרות זאת, ראוי להצביע על נושאים מסוימים. הפרק האחרון במחזור חייה של
האישה נקשר עם אי-הלימה חריפה בין המשגתה העצמית לבין האופן שבו רואים

אותה המטפלים בה. הפער הבלתי ניתן לגישור נוצר לא רק בשל קשיים מובנים מאליהם הקיימים בתקשורת עם בני-אדם אחרים, אלא בעיקר בשל ההמשגה הרווחת של קשישים כחבילה של צרכים ודרישות, כמקבלים בלבד שאינם גומלים בשום תמורה.

סרט שהפיקה מועצת הסעד היהודית ואשר הוקרן במרכז הציג עמדה זו ללא כחל וסרק. איש צעיר הופיע על המסך ובמילים בוטות וחריפות תיאר את הקשישים כחלק בחברה שאינו תורם לה דבר, אלא רק צורך ממנה ללא הרף. תחושה זו של היות נטל בלתי רצוי על החברה מוכרת היטב למשתתפים; כפי שאמר אחד מהם: "הפשע היחיד שביצעתי היה להזדקן". נושא המיותרות מועלה לא אחת בקבוצות דיון ובמפגשים אחרים במרכז, וללא יוצא מן הכלל מתייחסים אליו במונחים של הכנה ושל קבלת דין הנחיתות שהחברה כופה עליהם.

מעמדם של הקשישים כמקבלים אינו מציב בעיה בפני שליחי החברה המעניקים מטובה, כלומר העובדים הסוציאליים ודומיהם. נהפוך הוא, התייחסות לצורך מסוים אינה מסובכת ומתסכלת כל-כך כמו ההתמודדות עם האישיות השלמה. בכל זאת, המודעות למצב זה מעסיקה עובדים סוציאליים רבים וכמה מהם פיתחו תגובה אפולוגטית, שעיקרה ראייתם את הקשישים רק בהקשר צורכיהם החומריים; הלקוחות, מומשגים כמשוקעים מאוד במצבם הגופני והכספי המדי.

השדולה הבריטית ה-"Age Concern"⁸ מבקשת שלא נחשיב את הקשישים כ"גזע לעצמו". צמצומם של הקשישים לכדי מגבלותיהם הגופניות הוא אחד הגורמים הרווחים ביותר בהפרדתם הכמו-גזעית; חברי המקצועות הרפואיים, הנמצאים במגע תדיר עם הקשישים, הם בין הסוכנים העיקריים שנותנים ביטוי גלוי להערכה חברתית זו. אופי הייעוץ הרפואי לחולים קשישים, המרמז על חוסר התועלת שבהם ועל גורת הגורל של הידרדרותם – מצמצם כמעט בהכרח את המודעות אליהם אך לצד הפיזי של קיומם. הכרוזותיהם הסמכותניות וההחלטיות של הרופאים, כגון "אתה מתאים רק לדומינו ודמקה" ו"אין משרות לאיש במצבך" בולמות כל ניסיון מצד החולה להגדיר את מצבו הכללי באופן שונה, בעיקר משום שחוות הדעת הרפואית כוללת בדרך-כלל הנחיות לחולה כיצד לנהל את חייו בהתחשב במצבו הגופני.

צמצום התדמית החברתית של הקשישים והגבלתה לצרכים הגופניים והחומריים הבסיסיים ותו לא, באים לידי ביטוי בשורה אין-סופית של היתקלויות שקשישים מעורבים בהן. יציאה לגמלאות מאונס, פיטורין, גורמים לתחושת דחייה; הניסיונות לחדש את חיי העבודה גוררים, לא-אחת, סירובים חסרי סבלנות בנוסח "אל תטריד אותנו יותר, אתה לא מספיק כשיר לשום עבודה". אלה מטיחים את ההבנה שהיבט חשוב זה של החיים, שהיה כמעט מובן מאליו, נפגע לבלי שוב. את השפעת

⁸ "Age Concern", אנגליה 1975. "Age Concern" הוא שמה של שדולה בריטית למען הקשישים. *Manifesto on the Place of the Retired and the Elderly in Modern Society*, בהוצאת

ההפסקה הפתאומית של יחסי העבודה ביטא בקיצור ולעניין אחד המשתתפים בקבוצת דיון על פרישה: "העולם לא היה עוד העולם שלי".

הניתוק שלא מרצון מן העולם הישן מושג באופן חברתי באמצעות קטגוריזציה של המיותרים, לפי תוויות קולקטיביות מסוימות המעידות על הבחנה חותכת בינם לבין מגזרים אחרים של החברה ובכך מעניקות מעמד משפטי ונורמטיבי ברור למי שכלולים בקטגוריה זו. משום כך, השייך לקטגוריות של "אזרח בוגר", "זקן", "גמלאי", אף-על-פי שיש בצדו הטבות חומריות וזכויות שאין עליהן עוררין, יש בו גם רמיזה שאין לטעות בה כי זהו קצה של כל מעורבות והשתתפות משמעותית בקבלת החלטות המשפיעות על חייהם שלהם.

מתן הנחות וזכאויות מיוחדות לקשישים אינו מוחק את נוכחותם, ותשומת הלב המתמדת שהם זקוקים לה הורפת כל ניסיון להתיר ולנתק כליל את הקשר בינם לבין המגזרים "התורמים" לחברה. מכאן נובעת בעיה באשר לגישות ולדפוסי ההתנהגות שיש לאמץ במהלך מפגשים עם קשישים ובהתעסקות עמם. אין תפקידים המוגדרים ספציפית על בסיס מקצועי, כלכלי או פוליטי שאליהם אפשר להתייחס בהקשר של קשישים. לפיכך, כל מסר שיש בו יותר מאשר הודעה רשמית על תקנות המבוססות על תחיקה מחייב קודקס מקובל, השונה מזה המשמש לפנייה אל אנשים שהגדרתם החברתית טובה יותר.

דרך אחת להתייחס לקשישים היא מחיקת כל תולדות חייהם וזהותם החברתית, וצמצומן לנכונותיהם הגופניות והמנטליות. משום כך, הפונים לבתי האבות של מועצת הסעד היהודית מסווגים בקפדנות אך ורק לפי קריטריונים אלה. אמות מידה מוגדרות היטב משמשות כדי להעריך את התאמתו של לקוח לבית אבות מסוים. כל מרכיבה של הערכה זו נועדו לצפות את תגובתו של הפונה לתנאים הסביבתיים שעשויים להיכפות עליו. רשימת הגורמים הנלקחים בחשבון כאשר שוקלים בקשה אינה כוללת אף לא גורם אחד הנוגע ולו נגיעה קלושה ליכולתו של הלקוח לתרום לבית, והם אינם מתייחסים כלל לתכונות השייכות לתחומים שהצוות אינו מתעניין בהם. הגורמים הנחשבים לרלוונטיים הם: גופניים – ניידות, התלבשות, האכלה, שליטה בצרכים, שינה; מנטליים – התמצאות, תקשורת, שיתוף פעולה, אי-שקט ומצבי רוח. בכל דרך שבה מבוצעת ההערכה, ללא יוצא מן הכלל, נשמטות מן הרשימה האיכויות החברתיות והמיוחדיות החברתיות האחרות של הקשיש.

ארגונים של קשישים במוסדות ממושטרים עשוי להקל את בעיית ההתמודדות היום-יומית הנגרמת בשל נוכחותם בין הלא-קשישים, אולם אין הוא מפחית את הצורך למצוא דרך משביעת רצון לאינטראקציה אִתם ולהימנע מאי-הבהירות הטבועה במעמדם החברתי הבלתי מוגדר.

מנגנון אחד, הבולט בחיי המרכז, אולם ללא כל ספק רווח גם מחוצה לו, הוא המנגנון שמספקת האנלוגיה השכיחה בין קשישים לילדים. הדמיון הסוציולוגי, אף-על-פי שהוא מסקרן מכדי שיחלפו על פניו בשוויון נפש, חורג מגבולות הדיון

שלפנינו. בכל זאת, חלק מן הדפוסים שמאמצים אנשי צוות ואנשים מבחץ ביחסם למשתתפים נקבע על-פי הפרדיגמה של יחסים עם ילדים. ברוח זו, ההצעה הראשונה שהעלה מנהל חדש שהגיע למרכז ורצה להוסיף פעילויות למשתתפי המרכז, הייתה לארגן הקרנות של סרטים דוקומנטריים וסרטי וולט דיסני, "כמו שהיו עושים בבית הספר שלי פעם". משחק הבינו שמארגנים מתנדבים מבחץ נפתח במשפט הידוע שפונים בו לילדים: "כולם יושבים יפה? אז בואו נתחיל". באירוע אחר – מסיבת תה של יום ראשון שארגנו באים מבחץ, חולקו לנוכחים תשורות קטנות באריות הדומות לאלה המחולקות במסיבות יום הולדת. חבר צוות סירב להצטרף למשתתפים שיצאו להצגת פנטומימה באמרו שהצגה שכזו נועדה רק לילדים. נעשה ניסיון כושל לארגן "יום פתוח" במרכז ולהציג בו את עבודותיהם של המשתתפים ואת פעילויותיהם, כשהמודל המרומז ליום זה היה אירועים דומים בבתי הספר.

רוחות של עובדים סוציאליים על לקוחותיהם הקשישים עתירים בהערות ובעמדות המקשרות קשישים עם ילדים. הערות כגון "קשישה מתוקה", "אדם לא כשיר", "מסתגל היטב", "אישיות חיובית", "קשישה שאינה נוטה להתלונן" וכיו"ב מציגות הערכות אישיות המבוססות על תגובתו המתנגדת או המחייבת של הלקוח למושגו של העובד הסוציאלי לגבי הטיפול הראוי לו ואם היא מתנגשת בו.

מכל מקום, קיימים שני הבדלים עיקריים בין עמדתם החברתית של ילדים לבין זו של קשישים. הראשונה היא שלילדים אין ניסיון קודם של מעורבות ועוצמה שאליו הם יכולים להשוות את מצבם כעת, משאלה נשללו מהם. לקשישים יש הן ניסיון והן מודעות שעמם הם יכולים לעמת את נסיבות חייהם הנוכחיות ולשפוט אותן באמצעותם. מודעות זו מלווה בהכרה שהמצב אינו הפיך, וזו גורמת לרגשות מפורשים של תסכול, נחיתות, אשמה והתכבות.

ההבדל השני באנלוגיה נערץ בהיבט אחר של עמדת החברה כלפי שתי הקטגוריות: מן הילדים, המצויים בשלב מעבר של חייהם, מצפים להפגין התקדמות מתמדת ומעודדים אותם לעשות כן ולהצטרף בסופו של דבר אל שורות מדריכיהם; לקשישים, לעומת זאת, לא מיעדים כל תהליך חברות שכזה ולא חושבים אפילו על אפשרות קיומו. אדרבה, מצבם החברתי והאישי נתפס כמצב קבוע שכיוון השינוי בו הוא אחד – הידרדרות גופנית ומנטלית. משום כך, ככל שהדבר נוגע ללא-קשישים, קשישים המתקיימים ממה שמספקים להם שירותי הרווחה הנם בשלב של סטגנציה אינרטי, המתואר בלשון נקייה כ"שקט ושלווה".

על-מנת להצדיק עמדה זו ואולי גם כדי לזכות במעין אינדולגנציה,⁹ פותחו כמה מנגנונים חברתיים. שניים מהם נוגעים במיוחד לריונו. הראשון הוא המאמץ האינטנסיבי המוקדש לקידום פעילויות פנאי ונופש בקרב הקשישים. המשאבים

⁹ מונח שהשתמש בו גולדנר (Gouldner, 1973, p. 296) כדי להסביר את חוסר האיוון ביחסי הגומלין בין מגורים שונים של החברה.

מופנים לאספקת שירותים שונים המאפשרים לקשישים להתכנס בצוותא ו"להעביר את הומן" בדרך שאין לה השפעה על מעורבותם בפלחים האחרים של החברה. בקביעה ש"מועדונים ומרכזים חברתיים קיימים על-מנת שכל הקשישים יחזקו את הקשרים החברתיים שלהם וכדי לספק מסגרת ומקום לעיסוקים חדשים בתקופת הפנסיה"¹⁰, ישנם כמה מרכיבים שהם מאבני היסוד של ההפרדה החברתית הזו. ישנה גישה חסרת הבחנה כלפי "כל הקשישים". ישנה גם הנחה שקשישים מחפשים קשר חברתי לשמו ומשתתפים בריפוי בעיסוק, בקבוצות דיון וכיוצא בכך בראש ובראשונה לשם החברה שהללו מספקים. הרעיון של ידידות בעלמא חוזר ונשמע בהזדמנויות רבות ואנשי צוות וחברים כאחד העלו אותו על נס כגורם העיקרי המושר משתתפים חדשים למרכז. הנחה אחרונה זו היא הנחה שלטת ביציקת דפוסי היחס כלפי הקשישים, והיא ככל הנראה המניע הבסיסי שעליו מושתת המוסד של מרכז יום לקשישים; הנחה זאת אומרת שהחברים יבואו לפקוד את המוסדות האלה למען ההנאה לשמה של פגישת אנשים אחרים, ללא קשר לכל תועלת אחרת שעשויה לצמוח להם ממפגשים כאלה, ובלי כל מטרה אחרת בלבם. הצטייטט הבא, הלקוח מתוך פרסום של מועצת הסעד היהודית למטרות גיוס כספים, יכול לבאר את הנקודה האחרונה דלעיל:¹¹

עזרו – תנו את התרופה האחת שרופא לא יכול לתת

המרשם לחברת בני-אדם – המרשם היקר מפז שנותן מרכז היום של מועצת הסעד היהודית.

ביסודו, זהו המקום שבו זקנים יכולים לבלות את היום.

אבל אם תתעמקו קצת, תוכלו למצוא בו את כל היתרונות הבאים.

בצהריים מגיש מרכז היום לגמלאים רבים את הארוחה החמה היחידה שהם אוכלים ביום. ומספק להם חברה – בלעדיה, נפשם של קשישים רבים החיים לבדם מתה שנים רבות לפני זמנם. והודות לכך שקרוב קשיש יכול לקבל טיפול במרכז היום, משוחררת עקרת הבית לצאת ולעבוד לפרנסתה, הנחוצה מאוד. בכל הדרכים האלה – ועוד – משמש מרכז היום של המועצה כשסתום בטיחות. הוא מקל מצב שידוע כי הוא עלול להביא לבעיות רבות – רפואיות וכספיות. זוהי באמת עבודה מעשית ורבת ערך [...].

הצבתן בסמיכות זו לזו של שתי הפונקציות שבכוונתו של מרכז היום למלא – סיפוק חברה ו"שסתום בטיחות" חברתי – בולטת מכדי להיות מקרית. כיוון שאין

¹⁰ מתוך *Day Care and Leisure Provisions for the Elderly*, פרסום של "Age Concern", 1974, עמ' 6.

¹¹ *Jewish Chronicle*, 4 באפריל 1975, עמ' 6.

זה נחשב נאות להגדיר בתי אבות ומרכזי יום לפי המטרה שאותה נועדו לשרת, כלומר כמסלוקות לבני-אדם לא-יצרניים, מבודדים חברתית, נעשה שימוש בהשתדלות לכאורה ליצור חברה, כדי לתת גושפנקה לקיומם ולענות על הצורך באמונה בצדקת הדרך ובמצפון נקי. ואכן, טיפול בקשישים הוא תוצר של מערכת ערכים מסוימת השזורה במבנה חברתי משתנה, אולם ניכר למדי שמטיפול זה יוצאים נשכרים "גומלי החסד" בדיוק כמו מקבלי הטיפול.

התקנת "שסתומי ביטחון" חברתיים היא רק הצדקה אחת למצב חברתי כפוי של סטגנציה. הצדקה שנייה, על אף שאינה מקובלת על הכול כמו הראשונה, מאפשרת לדוגלים בה לנקוט קו פסיבי ולא מחייב שעה שהם באים במגע עם הקשישים. הנחת יסוד היא שחלק מתהליך ההזדקנות הוא מצב מועצם של שביעות רצון עצמית ושל סיפוק פנימי כחלק מהווייתם של הקשישים. עובדים סוציאליים העירו על כמה מלקוחותיהם שלמרות ייסוריהם הפסיכולוגיים וקיפוחם החברתי, ביסודו של דבר הם אנשים מרוצים. בהרצאה קצרה שניתנה במרכז ושלאחריה הוקרן סרט קצר, הוצג הוסטל לנכים שדיריו היו מסוגלים לעשות וליצור הכול, למרות נכותם. התמונה הכללית הייתה של קהילה מרוצה ושמחה בחלקה המסוגלת ליהנות מן החיים ללא סייג. בסרט אחר, שנועד לעורר את מודעותם של הקשישים לכללי התנועה בכביש, כיכב הניגוד בין תוצאות הלוואי של תאונה לבין החיים השלווים והמאושרים שניהל קרבן התאונה בטרם זו קרתה. המסר היה שיותר מדי אושר ושביעות רצון מונחים על הכף בשלבים המאוחרים של החיים, מכדי לסכנם באסון שאפשר למנוע. שיר שכתבה אחת המשתתפות במרכז יום אחר, ואשר משתתפי המרכז שלנו שרו ברוב הזדהות וששון, מונה את התכונות "המיוחדות" של אותו מרכז יום:

מפקחים מיוחדים [...] הסעות סעד מיוחדות עם מעקה מיוחד מאוד. מקום מיוחד לכיסאות גלגלים עם מנגנונים מיוחדים שאותם מעלים. נהגים מומחים מיוחדים ומלווים מיוחדים גם כן, ואם תצטרכו עזרה מיוחדת הם ידעו מה לעשות בשבילכם [...] רמפה נפרדת במיוחד בשביל כיסאות. תמיד יש עוזרים מיוחדים להזיז כיסאות ממקום למקום. מעלית מיוחדת למי שלא יכול לעלות במדרגות [...] חדר אוכל מיוחד, גם ארוחות מיוחדות, ואם אתם בדיאטה – הן יוכנו במיוחד בשבילכם. ממתק מיוחד תביא עובדת מזנון, ואם אתה מוגבל במיוחד, היא גם תחתוך לך את המזון.

וכן הלאה וכן הלאה.¹² המסקנה היא, "אז בואו הצטרפו אלינו, אנחנו כאן די מבסוטים. בואו תכייפו אתנו [...]". וקביעה זו מקבלת חיזוק בפזמון החוזר:

¹² "The Special Center Song", מאת פלורנס האוסון (Howson), מתוך *A Newsletter for Disabled People Living in the London Borough of Marlsden*, כרך 4, מס' 2, עמ' 8, בהוצאת Marlsden Association for the Disabled.

טוב לנו במרכז,

טוב לנו במרכז,

טוב לנו במרכז, כולנו פה אחד.

הקשר הגלוי לעין בין הסביבה ה"מיוחדת" המוגנת שהמרכז מספק לבין ה"טוב" שמשותפתו חשים, לטענתם, עשוי לרמוז לנו על טיבו של "טוב" זה.

קשישים הנכללים בקטגוריה חברתית מוגנת מאוד, שצרכיה מסופקים בצורה נאותה, נחשבים לאנשים השקועים בעצמם אשר זקוקים לטיפול ולתשומת לב, אך פטורים מכל אחריות ומחויבות נוספת. נהוג לחשוב עליהם כעל בני-אדם, שבניגוד לרוב החברים האחרים בחברה, יש להם שליטה מועטה מאוד בסביבתם המידית ואין להם למה לשאוף. הם מנתקים את עצמם מן הסצנה הינמית התחרותית של סכסוכים, עימותים ואי-שביעות רצון ומשום כך עליהם לחשוב את עצמם למרוצים, שהרי אין להם כל עילה לחוסר שביעות רצון הנובע מתחרות על מעמד ועל כוח. בדעה זו תמכו נמרצות משתתפים שחיהם התנהלו במידה רבה ברוח זו של היעדר אחריות, היעדר שאיפות ותקוות והיעדר מחויבויות. מספר לא מועט מביניהם הודו שהם שבעי רצון לחלוטין ושהם מוכנים להישאר במצב זה למרות שהם מודעים לכך שבעשותם כך הם מדירים את עצמם מניה וביה מקשת שלמה של מעורבות חברתית ויחסים קודמים.

סמית-בלאו (Smith-Blau, 1973, p. 152) מציין בציניות כי:

בני-אדם רבים מקבלים "בנועם" את "הפרשתם" למשך חמש-עשרה או עשרים השנים שנותרו מ"מחזור החיים האחד והיחיד" שלהם. הם "מקבלים" את גורלם בסדר החברתי הקיים. כאשר שואלים אותם, הם מתחזים ל"מרוצים" מחייהם [...] נאמר להם שאחרי ככלות הכול, הניתוק ממעורבות הוא חלק נורמלי ובלתי נמנע מן ההזדקנות.

ואכן, המחלוקת על "תאוריית הניתוק" – "Disengagement Theory" (Cumming & Henry, 1961), שפרסונס (Parsons) בהקדמתו לספר דבק בה ואחרים חלקו עליה, מאשרת שראייה זו של קשישים – כמיעוט מרוצה, בלתי מתלונן – שלטת בכמה המשגות של הקשישים בחברה ומעצימה את האנשים העוסקים בתחום הזקנה.

אולם עם כל הכבוד הראוי לעמדות שמבטאים הקשישים ולמאמץ המדעי המפרך שמוקדש לעיבודן וליצירת תאוריות על אודותיהם, אין כל ראייה חותכת באשר לטיבה של שביעות הרצון שהקשישים חשים לכאורה; לפיכך אין לראות את הנתונים והדיונים הרלוונטיים אלא כפן נוסף של ההשקפה החברתית לפיה הקשישים מרוצים מעמדתם הסטגנטית. וכפי שמציין סמית-בלאו (1973, עמ' 152-153):

"הדבר יכול לשמש בקלות רבה כצידוק ללא-קשישים, שהם ה'נורמליים' בחברה, להימנע מעימות ומהתמודדות עם סוגיית השוליות וחוסר התפקיד של הקשישים". מבנהו של הקיפאון החברתי הנינוח שבו שרויים הקשישים מבוסס על מערך כללים עיקרי אחד – סילוק ומחיקה של כל גורם הקשור להתקדמות, לתחרות, למתח וליצרנות. כל פגיעה בכללים אלה על-ידי הכנסת אחד הגורמים הללו לתחום הלימבו, נחשבת להסגת זכויות של הלא-קשישים והיא גוררת סנקציות בהתאם. אותם הדברים שהחברה מספקת ומפקחת עליהם (כגון מְשָׁרוֹת, דיור, סמלי מעמד) אינם מהווים בעיה ספציפית כלשהי, כיוון שכולם נמצאים תחת השגחה ופיקוח של הלא-קשישים. ברם, ישנם כמה היבטים אחרים של החיים שנחשבים לזכותם הבלעדית של הלא-קשישים, ושהקשישים עלולים להתקרב עד אליהם ממש ובכך לנתץ את הגבול השברירי שיצרו הלא-קשישים על מנת להבדיל בינם לבין הקשישים.

הדוגמה המצוטטת ביותר לסכנה זו היא היחס לפעילות מינית של קשישים. אנשים המופקדים על הטיפול היום-יומי בקשישים נתקלים לעתים קרובות במקרים של לקוחות הממשיכים או מחדשים את העניין המיני שלהם. התגובה, ללא יוצא-מן-הכלל, היא הפתעה המהולה לעתים קרובות בזעזוע ובגועל. אחדים מהם רואים בהתעסקות כהנאה מינית גורם מפריע בחיים המוסדיים, ומטפלים בכך כבהפרעה שיש לעקרה מן השורש. לקוח שנמצא על-ידי עובד סוציאלי יושב בחדרו מוקף בגזירי עיתונים ובהם תמונות של בחורות כונה "אשמאי זקן" והעובד יעץ לעמיתותיו לא לקבל את תיקו לידהן. אֶם-בית שגילתה דייר מאונן כינסה את צוות המשרד הראשי לסייע לה להתמודד עם "הבעיה" ולמנוע מדיירים אחרים לעשות כמעשיו. המובלעת החברתית המיועדת לקשישים מסוגרת ונשמרת באמצעות תרגום עמדות וגישות לאופנים ולדפוסים של התנהגות וטיפול, המוחלים על הקשישים בתוך מסגרת-העל שמספקת מדינת הרווחה. ירידה לחקר הגורמים המעורבים בהתפתחות ההיסטורית של המדיניות החברתית המודרנית לגווניה תהווה חריגה גדולה מגבולותיו של דיון זה. אולם, שיקולים אחדים הנוגעים להשלכותיהם של סוגי המדיניות האלה חשובים מאוד להבנת ההעֲמָדה החברתית של הקשישים כיום, ונוגעים במיוחד לאלה מהם – דוגמת משתתפי המרכז – שאמצעיהם הפרטיים בדרך-כלל מוגבלים ואשר נאלצים, לכן, לנצל שירותים כאלה במלואם.

ההטבות שנחתנה המדינה, בשילוב עם שירותי הבית והסדרי הדיור שמספקות הרשויות המקומיות, מחלחלות לכל תחומי החיים. רשימה קצרה של השירותים העומדים לרשות הקשיש מראה שאין כמעט תחום של צרכים חומריים שרשימה זו אינה מכסה. החל בפנסיות בהשתתפות הגמלאי, דרך פנסיות בלא השתתפות הגמלאי, עבור בקצבאות ובמענקים וכלה ב"ארוחות על גלגלים", ביקורים של האחות המחוזית, חופשות ומועדונים; שירותים אלה אופפים את הקשישים במגנים כנגד רוב המחסורים הכרוכים בתהליך ההזדקנות בחברה שלנו.

נגישותם של משאבים אלה תלויה במידע נאות, ביזמה אישית מסוימת, או בדאגתם של אנשים אחרים, וכן ביכולת להתגבר על מחסום הכושה ופחיתות הכבוד הכרוך בפנייה לחלק משירותים אלה. רוב הגורמים הללו נמצאים בשליטתו של הקשיש ועליו מוטל להחליט אם לנצל את כל המבחר אם לאו. דבר זה מביא לתמורה רבתי בתפיסת האדם את יחסיו עם סביבתו; לא עוד הרדיות, אלא קבלה מתמדת ללא תמורה.

צורה זו של תלות חד-צדדית חודרת לתחומי יחסים אחרים שהקשישים מעורבים בהם, בעיקר לתחום היחסים שבין הקשיש לבין צאצאיו. כך עוברת האחריות לטיפול בקשיש מן הילדים אל המדינה, ללא קשר לנכונותם של הילדים ולאמצעיהם הכספיים. מחויבות שהייתה לילדים מאז ומעולם לדאוג לצורכיהם של הוריהם המזדקנים מתורקנת למעשה מכל תוכן מהותי. הפיתוי לנצל את השירותים שמספקת המדינה מפתה מכדי שהן ההורים והן הילדים יתעלמו ממנו – והתוצאה הבלתי נמנעת היא שגם אם הילדים מפגינים עדיין אכפתיות ועניין, אין להם עוד צורך לכולל את הקשיש בחיי היום-יום שלהם. כך, מה שהיה פעם עולם של מארג אחד, מתפצל לשתי ישויות נפרדות, שכל אחת מהן מתקיימת בפני עצמה.

זהו צעד נוסף בתהליך הניתוק וההפרדה. כיוון שאין הרדיות בין הקשישים לבין מספקי השירותים שלהם, לעתים קרובות קורה שהאחרונים אינם מכירים בכך שהאופי הסטטי, המתנגד-לשינוי, שהם טופלים על הקשישים הוא בעצם השתקפות של עמדותיהם ומדיניותם שלהם, יותר משהוא תמונה אמיתית של המציאות. למעשה, קשישים נמצאים בעיצומו של שלב נזיל ודינמי ביותר בחייהם וכאשר הם תופסים ומקבלים את הדעה שהם בלתי ניתנים לשינוי, נוצרת סתירה מרתקת בין ההמשגה העצמית של הקשיש לבין המצב האמיתי בו הוא מצוי. סתירה זו רלוונטית לאופן בו מגיבים קשישים לכידודם החברתי, המלווה בהידרדרות חסרת מעצורים.

בחירה

דרך הפעולה שונה בצורתה, בעוצמתה ובהשלכותיה. היא עשויה להיות מכוונת למאבק בקושי אחד מבודד, כגון פנייה לקבלת שירותי עזרה שיקלו את ביצוע עבודות הבית, או שעשויים להתקפל בה כל היבטי החיים, כגון כניסה לבית אבות. האופציות הפתוחות בפני הקשישים והסובבים אותם, וכן הגורמים המעורבים בבחירה בין האופציות הם נושאו של תת-פרק זה.

מגוון שלם של גורמים פוטנציאליים משפיע על קבלת החלטה, אך הזרז המידי הוא מודעות לכך שהבעיה קיימת, ושאין זה לפי כוחו של העומד בפניה להמשיך ולנהל אותם חיים שהיה רגיל לנהל. שינוי כלשהו הוא מחויב המציאות. על אחדים נחתה הכרה זו אחרי אירוע מצער, דרמתי ובלתי צפוי, כגון מוות של אדם קרוב או כגון מחלה פתאומית. אולם ברוב המקרים אנשים ניצבים פשוט אל מול ההידרדרות

הדרגתית, מתמדת. מכל מקום, ניתן לסרטט בקווי מתאר גסים כמה מאפיינים חוזרים אשר יכולים לשמש כרמזים המעידים על שינוי המוביל לקראת בקשת עזרה. התחושה המאיימת שתוארה קודם לכן, תחושת הבדידות והדיכאון, מתחלפת בדרך-כלל במצב שעובדים סוציאליים ומשתתפים כאחד נוטים לקרוא לו "רחמים עצמיים". מקובל שתחושה של רחמים על עצמך היא הלך רוח שלילי, הרסני, שראוי להתבייש בו, והוא היוצר את המעבר מקבלת המגבלות והיכולות בראייה מציאותית – לכניעה מוחלטת, משתקת, בפני הבדידות והדיכאון. זהו אות להכרה הבסיסית שאפשר וצריך לתור אחר שיפור כלשהו.

גבר שאיבד את אשתו תיאר את השינוי בהמשגתו העצמית כטרנספורמציה מחוסר יכולת גמור לבצע כל פונקציה שאשתו המנוחה נהגה למלא, לניסיון לתפוס את מקומה בטיפול בעצמו על-ידי בישול, ביצוע המטלות הביתיות היום-יומיות וכו' – "הבנתי שהדיכאון שלי היה בעיקר רחמים עצמיים ושאני יכול לדאוג לעצמי אם אני רוצה".

בעיני העובדים הסוציאליים, רחמים עצמיים הם מצב לא נאות. הלקוח יכול, לו רצה, לעזור לעצמו יותר מכפי שהוא עוזר למראית עין:

מאוד בודדה ומדוכאת ומלאת רחמים עצמיים – בעיית אָבֶל. אחרי שחיה חיים עסקיים פעילים חשה חסרת ערך ולא רצויה. לא הסתגלה כל-כך לחיים בבית ואינה יכולה להתמודד עם העובדה שאין לה מה לעשות. חשה כנטל על משפחתה. מציבה מכשולים בדרך לעזור לעצמה, לדוגמה – על-ידי סירוב ליטול חופשות הבראה שהוצעו לה כמה פעמים.

הקישור שנעשה ברוח בין רחמים עצמיים לבין דחיית ההצעה להבראה הוא מהותי להבנת המודעות לרחמים העצמיים כראשית ההכרה בכך שיש לחפש פתרון משמעותי ארוך טווח במקום תגובה קצרת מועד ובלתי מחייבת. דחייה זו של אמצעים זמניים רווחת במובהק אצל קשישים המחפשים דרכים ואמצעים להתמודד עם קשייהם באופן החלטי יותר מאשר חיפוש הקלה זמנית לטווח קצר. תחושתו של הקשיש שהוא נטל לא רצוי על אחרים היא אות להופעתו של שלב נוסף בבניית המודעות – דהיינו, אכזבה עמוקה וצורבת כמעט מכל האנשים והמוסדות שהאדם הפגוע נמצא אתם בקשר כלשהו. אכזבה זו מקיפה משפחות שהקשישים איבדו את האמון בהן, דרך חברים ושכנים המסרבים להיענות להם, ועד לרופאים לא קשובים ולמוסדות קהילתיים אדישים. זהו שלב של ציפיות מנופצות ובידוד גובר. בני-אדם מתחילים לבחון את מחויבותיהם ונאמנויותיהם של בני-אדם אחרים והתוצאה המאכזבת היא, לא-פעם, עילה להסתגרות נוספת מפני העיסוקים והקשרים הקודמים.

השינוי העיקרי אולי הוא הפרספקטיבה החדשה שמקבלים הקשישים על יחסי

החליפין עם סביבתם. ללא ספק, רחיה ונטישה מצד המשפחה היא האכזבה המקורית והמרה מכול. דעה רווחת המושמעת מפי רבים מאוד ממשותפי המרכז היא שהילדים "של פעם", כלומר הם עצמם, הובאו לעולם כדי לספק להוריהם ביטחון מסוים לעתיד. עד כדי כך שהיו הורים שבחרו במתכוון משלחי יד שונים לצאצאיהם כדי שאבטלה ומיתון כלכלי לא ישפיעו על כל הילדים באותה המידה, כך שלפחות אחד מהם יהיה במצב כספי נוח די הצורך על מנת לתמוך בהוריו. חוסר ההיענות של ילדיהם שלהם מעמיד בספק גדול את מאזן הקצותן ביניהם; ואז הם מתחילים לתהות על טיבה של מערכת היחסים בכללותה.

לפיכך, כאשר מן היחסים בעבר לא נובעת שום מחויבות להווה, כל הבסיס למושג המשפחה שלהם נמצא בסכנה. כך גם כאשר לחברים ולשכנים. עיון מחדש ביחסים אלה הוא בלתי נמנע כאשר הם מתמודדים עם מצב משברי – כגון מחלה קשה או שכול כשחבריהם ושכניהם אינם מגישים כל עזרה ואינם מביעים דאגה ועניין. אדישות מוחלטת שמפגינות רשויות בית-הכנסת וארגונים דתיים אחרים ממריצים ואף חותמים את הכרתו של האדם בכך שהוא חי בסביבה מנוכרת ובלתי תומכת ומשום כך עליו לסמוך על עצמו עד כמה שיוכל.

דבר זה מוביל לשלב הבא בתהליך המודעות, קרי, התפכחות גוברת המפנה דרכה לביטוי מפורש של התמרמרות וציניות. קשרים ארוכי שנים נראים באור חדש, לא מחמיא, והמשימה המסורבלת של שמירה עליהם נראית חסרת משמעות. זה מביא לניסיון מכוון של הקשיש להתיר את עצמו מסבך של מעורבויות שאינן רצויות עוד; ההורים חדלים מלטלפן לילדיהם ואינם מבקרים אותם. אחדים נמנעים מללכת לבתי-הכנסת אפילו בחגים חשובים. חברים ושכנים נמחקים למעשה מרשימת המצאי.

ניתוק ממעורבות קשור גם לעמדה שאומצה זה מקרוב, עמדה של חוסר אמן וחדש כלפי כל מייצגי המקצועות המסייעים. כיוון שסר אמונם בקירטיונים של יוקרה חברתית והערכה עצמית שהיו מקובלים עליהם קודם לכן, הבושה הנצמדת בדרך-כלל לתלות בשירותים חברתיים, במיוחד אלה שמגישה מועצת הסעד היהודית, קטנה. הסרת מחסום זה הכרחית כדי ליזום כל פנייה שהיא לעזרה.

טרנספורמציה זו מדיכאון להכרה, יכולה להיראות מבחינה אנליטית גם כתהליך שבאמצעותו קורע האדם את הקשר בין המשגת העצמיות שלו עצמו לבין זו שמייחסת לו סביבתו החברתית. כיוון שההורים על ניסיון העבר אינם מגיבים מענה הולם לעקות ולשינויים הנוכחיים, מגבש היחיד הערכה עצמית אשר, באופן פרדוקסי כמעט, עולה בקנה אחד עם ההמשגות החברתיות הרווחות של הקשישים כבני-אדם חסרי תפקיד. נוצר נתק בלתי נמנע בין מה שמיד (Mead, 1939) כינה "אותי" (me) לבין ה"אני" (I), כלומר בין ההיבט האובייקטיבי של העצמי, זה שיוצרת החברה, לבין הפן הסובייקטיבי של האישיות, הטבוע בה.

הפשטה זו של היווצרות המודעות – שהיא אמנם כללית, אך בהחלט לא אחידה – מומחשת בשתי הדוגמאות הבאות של מצבים ששררו לפני הכניסה למרכז:

ג'ון היה גבר בן שבעים, לא נשוי וללא משפחה, החי בגפו. הוא התברך בבריאות טובה, בחיי חברה פעילים – "היו לי אלפי חברים", בעסק משגשג ובמכונית. מיזמתו שלו החליט למכור את העסק ולפרוש לחיים נוחים ושלווים.

בתחילה היה ממלא את זמנו בפעילויות חברתיות ובקריאה, אולם בהדרגה מצא את עצמו משתעמם וחסר עניין יותר ויותר. הוא איבד את תיאבוננו. ניסיון לסעוד במסעדה יהודית ידועה הסתיים בגירוש, בטענה שסלידתו הגלויה מן האוכל יניא לקוחות אחרים מלסעוד בה. רוזן חמור מלווה בעצירות ובקושי מכאיב בהטלת שתן החלישו את ג'ון עד כדי עילפון, ובכל זאת לא מצא אצלו רופאו שום בעיה רפואית. ערב אחד, כשסבל מכאבי תופת ומחולשה כללית, ניסה להגיע לבית־חולים. הוא זחל אל הרחוב לבוש בפיג'מה והגיע למכוניתו כשהוא זוחל על ארבע. עוברים ושבים התעלמו ממנו ולא הוצעה לו כל עזרה. נהגים צפרו לו ונהיגות המסוכנת משכה לבסוף את תשומת לבו של שוטר, שעצר אותו לבדיקת נשיפה לגילוי אלכוהול. כאשר הגיע לבית־החולים נאמר לו שיזדקק להתערבות כירורגית וכתוצאה מכך יאבד את השליטה בצרכיו. בשלב זה החליט ג'ון שלא כדאי לו עוד להמשיך ולחיות וביקש מן הרופא המתת חסד. התגובה הייתה צחוק וביטול.

הוא נותח והתוצאה, במפתיע, לא הייתה כפי שנחזה. תפקודי הביולוגיים שבו לתקנם. ג'ון החליט לשקם את חייו, תוך קבלת העובדה שאין הוא יכול עוד לצפות לשום דאגה או עזרה מבני־אדם אחרים. כפי שניסח זאת ג'ון, "אסרו עליי להיכנס למסעדה, השוטר לא האמין שאני לא שיכור, ובבית־החולים התייחסו אליי כמו אל חתיכת זבל".

עוברים סוציאליים שטיפלו בג'ון חלקו על גרסתו לאירועים אלה, אולם הדרך שבה מציג ג'ון את מצוקתו היא רלוונטית, בלי קשר לעובדות האובייקטיביות. בהרהרו על מצבו שלפני הכניסה למרכז, בחר להיטפל לנקודות מסוימות, התואמות את דעותיהם של משתתפים אחרים על מצבם לפני הכניסה למרכז.

שלא כמו ג'ון, שפרש מרצונו החופשי ואשר שלט באירועים עד למחלתו, ג'ק נחשף לסדרה של מהלומות. הוא היה מעורב בתאונת דרכים שהותירה אותו נכה ואילצה אותו לפרוש מעבודתו כנהג מונית. אשתו חלתה, הייתה רחוקה למיטתה במשך שנתיים, ונוזקה לטיפול וסיעוד רצופים מידי בעלה. נוסף לכל זאת לקה ג'ק במחלת לב קשה. מות אשתו הותיר אותו מדוכא מאוד וכתוצאה מכך אושפז במחלקה לחולי נפש. הוא קיבל פעמים אחדות טיפול בהלם חשמלי.

במונחיו של ג'ק, הוא היה "כבר לא בן־אדם אלא צמח, לא יכולתי לומר על עצמי שאני חי, לא היה אכפת לי מכלום". לאחר ששוחרר מבית־החולים בילה את ימיו בהסתגרות מוחלטת בדירתו ב"מגדל הדירות" הציבורי ולא פגש שם נפש חיה כמשך ימים ארוכים. שוב, נראה שאין טעם לאמת את הסיפור, שכן מה שחשוב הוא האופן שבו תופס ג'ק את מצבו לפני כניסתו למרכז.

שני גברים אלה הגיעו לשלב שבו הם מודעים למצבם, מודעות שהובילה אותם

לנקוט פעולה לשיפור המצב הזה באמצעות הכניסה למרכז, לאחר שבית-החולים יצר בעבורם קשר עם עובד סוציאלי. אנשים אחרים מצאו את דרכם למרכז באפיקים אחרים, דוגמת רשויות מקומיות, קשרים קודמים עם מועצת הסעד היהודית, הפניות לא ישירות של משפחה וחברים וכיו"ב.

המרכז איננו בשום אופן היזמה הראשונה או היחידה שאנשים מעזים לנקוט כתוצאה ממודעותם החדשה למצבם. יש תגובות חלופיות ומשלימות; אחדות מהן אינן יכולות לדור בכפיפה אחת ואחדות כן. לפני שנבחן את מגוון האפשרויות, הבה נסקור כמה מן הגורמים העיקריים המעורבים בקבלת ההחלטה לנסות אחת או יותר מהן ולהתעלם מן האחרות.

את שלב המודעות אפשר לראות כשלב שבו מגיעה ההכנה, שהפער בין הדברים שניתן לשלוט בהם בחיים לבין אלה שאמנם עודם רלוונטיים ומשמעותיים בחיים אך לא ניתן לשלוט בהם יותר, הוא פער שלא ניתן לגשר עליו. הפעולה הננקטת מהווה בדרך-כלל ניסיון לשנות את היחסים בין תחום הרלוונטיות לבין רמת השליטה, כך שהמתח שנוצר בשל חוסר ההתאמה יקטן. שתי קבוצות גורמים הקשורות הדדית קובעות מהם הצעדים הננקטים לבסוף.

הראשונה כוללת גורמים שנמצאים בשליטתו האישית של האדם. אמנם סוג הבעיות הספציפיות שבהן נתקלים הוא גורם יסודי בפני עצמו, אולם הגישה הננקטת כלפיהן ממלאת תפקיד חשוב בקבלת ההחלטה. כריתת איבר בעקבות סוכרת חמורה עשויה לעורר נחישות עזה שלא להניח למחלה להטיל צל על חייו של החולה ולא להניח לה להשפיע מעבר לטיפולים ולשינויים הטכניים החיוניים; לעומת זאת, היא עלולה להביא להתכנסות מוחלטת בתוך עולם הסובב אך ורק סביב המחלה, והעיסוק המתמיד בהשלכותיה הגופניות, החברתיות והמנטליות הוא המושל בו.

תגובתו של אדם לפגיעה שכזו תהיה בהכרח תלויה באמצעים העומדים לרשותו. אפשר להיעזר בכסף כדי להילחם בקשיים הספציפיים. אם הניידות המוגבלת מצריכה עזרה בבית, אפשר לשכור עזרה יומית או לפנות לקבלת "עזרה בבית" מן הרשויות המקומיות. הפתרון הראשון, שהוא כמובן היקר יותר, יהיה כרוך בהשלכות חברתיות מוגבלות ואילו האחרון יחייב מן הסתם שינוי מסוים בהערכה העצמית של מקבלו. מכל מקום, מעטים מבין האנשים שדיוגנו עוסק בהם הם בעלי יכולת כלכלית מתאימה, וכאשר מונים את טווח האפשרויות הפתוחות בפניהם, אפשר להוציא את האמצעים הפרטיים מחוץ לחשבון.

רוב הקשישים באזור סובלים מיותר מבעיה אחת, מה שמוביל לכך שאפשרויות הפתרון מורכבות יותר, ולפיכך לחיפוש אחר הסדר כולל. רק במקרים ספורים אנשים יכולים ואף רוצים להגיע מיזמתם להחלטות מכריעות כליכך (כגון כניסה לבית אבות). כאן נכנסים לתמונה יחסיהם עם אנשים אחרים ועם מוסדות.

היחסים המורכבים עם המשפחה שולטים כמעט בכל החלטה חשובה, בעיקר באפשרות המעבר למוסד טיפולי. לעתים קרובות הילדים מפעילים לחץ הן על

העובדים הסוציאליים והן על ההורה, ורווחתו של הפונה הקשיש היא רק אחד הגורמים הנלקחים בחשבון. הסיכוי לקבל חזקה על רכוש, בעיקר על הבית שבבעלות ההורים, מהווה לא פעם שיקול, וכמוהו גם החשש פן ההורה יהפוך לנטל על המשפחה.

סוכנים חברתיים אחרים שמגעם עם הקשישים משפיע על בחירת המעשה הרצוי הם חברי המקצועות המסייעים. רופאים, עובדים סוציאליים בבתי־חולים, מפקחי בריאות, מגישי עזרה בבית, עובדים קהילתיים וכיו"ב נותנים עצות ומפנים לסוכנויות אחרות. כוחם בפועל מוגבל למדי, אולם בהיעדר תמיכה ודאגה אחרים הופכים לקוחותיהם לתלויים עד מאוד בכיקוריהם ובקשריהם ולפיכך הם נוטים לעשות כדבריהם.

סוכנים אלה פועלים גם כמקור המידע העיקרי לגבי הפתרונות האפשריים, לטווח קצר ולטווח ארוך, לגבי קיומן וזמינותן של הטבות ולגבי מה שצריך לעשות על־מנת לזכות בהן. מועדוני ארוחות צהריים, סדנאות לקשישים, שירותי ספרייה לבית ומרכזי יום אחרים, כולם מגיעים לידיעתם של אלה שבעבורם נועדו, הודות לקשריהם עם אלה הכלולים בקטגוריה זו. בחירת המשאבים תלויה בגורמים האחרים שהזכרתי, ותמיד יש מקום למסלול פעולה אינדיווידואלי, לא־מוסדי, בהתמודדות עם התהום המתרחבת שבין הרלוונטיות לשליטה.

סוג אחד של יזמה, הגם שאינו נפוץ, ראוי לעיון, משום שהוא מהווה דוגמה לאי־נכונות לקבל את קיומו הניצח של הפער ולהשלים עמו. הוא חל בעיקר על אנשים שהיו עובדים עצמאיים ולא נאלצו לעמוד מול פרישה מאונס. אחדים מהם מנסים לחזור לעבודה, אם בעסק משלהם ואם בסדנה לקשישים. חזרתם לעבודה כעצמאים מניבה בדרך־כלל הכנסה בלתי מספקת, ומשפיעה לרעה על בריאותם. סדנאות מוגנות מִזמנות מגוון פעילויות מוגבל למדי, שאינו מצריך יזמה, ואשר מספק רק תמריץ כספי וחברתי זעום המחובר במרכיב לא מבוטל של ביוזי עצמי.

הימנעות מלהתייצב מול הפער היא תגובה רווחת אחרת. יש המנסים לדחות כל מצב שעלול לחשוף אותם לניגוד חריף. משום כך הם מבלים את רוב יומם מחוץ לבית, אינם מבשלים או מתרחצים שם ומעדיפים להשתמש בתחליפים זמניים כגון מועדוני ארוחות צהריים, בתי־מרחץ ציבוריים ומכבסות. הבית מצטמצם אפוא בהדרגה ומתחיל למלא לא יותר מאשר קורת גג, וכך מופחת הסיכון להיתקל בשרידים וביזכרונות מהעבר – עבר המומשג כהרמוני אך אבוד ללא תקנה.

אפשר לשער כי אחת התגובות לחוסר האיוון בין היכולת המתמעטת לבין עולם רלוונטי תהיה לנמק את הפער באמצעות אידאולוגיה מסוג כלשהו. זה דבר נדיר. בשלב המודעות לא קיים אצל אנשים אלה מרכיב המשגתי והסברי חזק. מערכת רעיונות וסמלים מובהקת, הַזְמִינה מן המוכן ושניתן באמצעותה לגשר על הפער, היא כמובן הדת. אולם משתתפים במרכזו מתחו ביקורת על הממסד הדתי היהודי ויחסם לבית־הכנסת היה חף מאשליות. כל היזקקות להתנהגות או לחשיבה דתיים זכתה

להתייחסות מאוד לא אוהדת מצד האחרים (ראו להלן "מציאויות חלופיות"). רק קומץ אנשים אימץ את העמדה שמצוקתם דהיום היא רצונו של האל, ולפיכך יש לקבלה ולכבדה. אנשים כאלה גם מבטאים את ביטחונם שחוסר האיוון יבוא על תיקונו בזמן אחר, בעולם אחר. אפשר אפוא לומר, שבעבורם קיימת איוושהי משמעות מעורפלת לסכלם – וכיוון שהעתידי במחשבתם כולל חיים שלאחר המוות, חוויית הזמן שלהם אינה חסרת תוחלת כשל אחרים.

שיקום חיי העבודה, הימנעות מלהגיע הביתה ומציאת נימוקים וצידוקים, כל אלו הן דרכים פחות נפוצות להתמודדות עם המודעות החדשה. רוב התגובות האחרות, מטרתן התערבות ישירה מתוך מגמה לשנות את שדה הרלוונטיות, את טווח השליטה או את שניהם. החיפוש אחר זיקות חדשות יכול ללבוש צורות שונות. זו הנקטת פחות היא שינוי מן היסוד של ערכים ושל אמונות, כלומר שינוי באוריינטציה מאובייקטים שאינם עוד רלוונטיים ונשלטים לכאלה שסביר כי ייענו וירשגו. התמקדות ב"דברים קטנוניים", ירידה ל"פרטים טפלים" דקים שבדקים, מיקוד תשומת הלב בנקודות שוליות – כולם נחשבים לסימנים בדוקים של "סניליות" ו"הידרדרות מנטלית" – יכולים להיראות כחלק מן הניסיון לשנות את הרלוונטיות כדי להשיג משהו הדומה, ולו במקצת, לשליטה. מובן שדרך זאת עשויה להצליח רק בעזרת תמיכה המתקבלת ממפגשים עם בני-אדם אחרים, השותפים לאותו רצון עז לבנות מחדש את עולם הרלוונטיות שלהם. זאת אפשר לעשות באמצעות נוכחות במועדונים ויצירת קשרים חברתיים עם קשישים אחרים, כאשר גם תיקונים אינדיווידואליים קלים יכולים לשנות את היחסים בין שליטה לרלוונטיות.

בכל המקרים ניתן למצוא את תגובת ההסתגרות הנדונה רבות בספרות הרלוונטית והידועה באופן כללי בשם "נסיגה", "ילדות שנייה" או "שוטטות". זוהי הדעה שקשישים נוטים מטבעם לשקוע לתוך מצב קבוע של העלאת זיכרונות, תוך שאין הם משגיחים כלל בעולם ומנותקים ממודעות לסיבתיות. כפי שתיאר סמית-בלאו (Smith-Blau, 1973, p. 155), "נסוגן, לעתים קרובות, 'חולם בהקיץ על העבר', נהנה 'פשוט לשבת ולחשוב על דברים' והוא 'פזור דעת'. הוא האסקפיסט בהתגלמותו". ללא קשר לתהליכים הביולוגיים הכרוכים ביצירת מצב זה, העובדה שרבים מאותם "חולמים בהקיץ" "התעוררו" במרכז באמצעות היצמדות להווה – כפי שיתואר בהמשך – יש בה כדי לרמז שתגובתם היא ביסודה תגובה למצב חברתי, תגובה שייעודה הוא למחות לחלוטין את שדה השליטה תוך השתקעות מופרזת ובלעדית בשדה רלוונטיות מורחב, משמעותי.

נסוגנות היא פעמים רבות סימן המבשר פנייה לקבלת מקום בבית אבות. פנייה זו עשויה לבוא מן המשפחה, בתמיכתו או בהתנגדותו של העובד הסוציאלי, או מן הקשיש עצמו. יזמה מבחון מסתכמת בסופו של דבר בהפעלת לחץ על המועמד בניסיון לסלקו, מסיבות של נוחות המשפחה; פנייה אישית מעידה על צעד שנועד להפוך את מצב הנסוגנות למצב קבוע, מוגן.

תדמיתם של מוסדות מגורים לקשישים כמקומות של חוסר פעולה והתנוונות (Townsend, 1964) או של "קברים לחיים" (Henry, 1972, p. 321) היא תדמית נפוצה בקרב העובדים הסוציאליים, שפעמים רבות יוצאים מגדרם כדי להניא לקוחות מלהיכנס למוסד שכזה. טיעונם העיקרי הוא כי אבדן מוחלט ובלתי נמנע של האוטונומיות והעצמאות, הוא חלק מובנה במשטר המוסדי. אף-על-פי-כן, רק לקוחות מעטים שינו את דעתם כתוצאה מטיעונים כאלה. הסיבה היא כנראה שטיפול מוסדי אינו מסמן בהכרח פגיעה בעצמאות, אלא דווקא המשך של מצב קיים – של שליטה הולכת ומתמעטת. כניסה לבית אבות אין משמעה הידרדרות נוספת, אלא דווקא סביבה בטוחה, ניתנת לחיזוי, שבתוכה ניתן להיסוג ללא הפרעות. למעשה, במקרים רבים, הפונים מצפים לשינוי, שמשמעותו עבורם היא חיים חופשיים מדאגה ללא הטרדה מצד המשפחה וללא ניסיונות נפל להיאבק בשגרת היום-יום ההולכת ונעשית קשה.

ברם, כשניציבים בפני חוסר יכולת גובר להסתדר, התגובה הרווחת ביותר היא מציאת סביבה חדשה, שבה קשיים מסוימים מתבטלים, וזאת מבלי לוותר כליל על האוטונומיות והעצמאות. פתרון ביניים זה הוא הפתרון הגלום ב"דירות" שבפיקוח משגיח. כאן רשאים הדיירים לנהל חיים עצמאיים לחלוטין, כשהמשגיח מספק שירותים מסוימים, ייעוץ ובעיקר ביטחון במקרה חירום. לעומת זאת, יש אנשים המסגלים גישה צינית לעולם תוך שהם מנהלים חיים חסרי מחויבות, כמעט חיי נורדות, ועוברים בחוסר מטרה מאכסניית צבא ישע אחת למשנה, או בין פארקים ותחנות רכבת תחתית. באחדים מבין אלה, עצם הרעיון של מגורים תחת פיקוח מכל סוג שהוא מעורר תיעוב.

כאשר אנשים באים למרכז, הם כבר חוו כמה מן התגובות האלה ולכן הם מתייחסים לניסוי החדש בהרבה חשד ובקורט של ציניות. הם יודעים במעורפל שהוא עשוי לעזור להם להתגבר על בדידות, לקבל ארוחה חמה בזול ושיש בו הזדמנויות לשוחח שיחות של מה בכך ולעסוק במלאכת יד. אולם האם המציאות במרכז מציעה יותר מכך? מהו היחס בין הבעיות המאפיינות את המצב טרם הכניסה למרכז לבין עולם המרכז?

לבד מפנייה לדת וזימה אישית תמהונית אחת או שתיים,¹³ כל התגובות דלעיל מספקות הקלה זמנית וחלקית בלבד למאמץ ולמצוקה הטבועים במצב שקדם לכניסה למרכז. המרכז מהווה זירה למגוון נוסף של תגובות, בעלות אופי שונה לחלוטין, וכיוון שמסגרת חדשה זו קרובה למהותו של מצב הלימבו, ראוי לתאר בקצרה את קווי היסוד של המצב שקדם לכניסה למרכז.

עצם הבעיה הוא אי-הלימה בין התפקיד הסטטי המיוחס לקשישים הנכפה עליהם

¹³ למשל, חסר-בית הדבק באמונתו שבמעשיו הוא ממלא שליחות שמית בעולם הזה. אלה מקרים בודדים שאין להם השפעה של ממש על בנייה האדם האחרים שבהם אנו עוסקים.

מצד סביבתם החברתית לבין החוויה המתמדת של שינוי, של התפוררות ושל הידרדרות. אלמלא סתירה זו, קשישים, כמו מיעוטים מקופחים אחרים,¹⁴ היו בוודאי מסכינים עם מצבם הסטטי הבלתי רצוי. כפי שהדברים עומדים, חוסר התואם בין ההגדרה החברתית לבין המציאות מביא את הקשישים לידי מודעות, לבחינת מצבם ולמרי.

הפער המתרחב בין רלוונטיות לשליטה הוא היבט אחד של חוסר הלימה זה. בהיעדר מציאויות חלופיות המנוסחות חברתית, מיעוט האמצעים לאינטראקציה בין אדם לבין סביבתו המשמעותית הופך למכריע. עמדותיה ומגבלותיה של החברה מעכבות כל סיכוי אמיתי לבלום את ההידרדרות, וה"פתרונות" המוצעים אינם אלא שיקוף של מקורות הבעיה: כלומר, התחמקות מן הנושא, צמצום זהותו של הפרט לכלל מגבלותיו וסגירתו ב"רחוב ללא מוצא" חברתי. הקשישים נתקלים אפוא בשני ממדי זמן סותרים. מעמדם בחברה בנוי ממרכיבים סטטיים ואילו התהליך הבלתי נמנע של התפוררות משנה את התנאים ואת היכולות. אדם הניצב בפני סתירה בלתי ניתנת ליישוב זו נתקל בבעיה קיומית כפולה, הנוגעת הן להמשגתו העצמית והן לחוויית הזמן שלו. הנקודה הראשונה קשורה לניתוק שבין הקשישים ללא-קשישים, ואילו השנייה כרוכה בהיבטים נוספים של תהליך זה, כגון השלכותיו על הזווית שממנה האדם מתבונן בתולדות חייו, בקשריו ובהשתייכותו העכשוויים ובפורטנציאל העתידי שלו.

ישנו ממד זמן נוסף שטרם עסקנו בו, אך יש לציינו כאן. אין כמעט ספק שקרבתו של המוות הממשמש ובא משפיעה קשות על המשגת הזמן של הקשיש. אבדן תכופ של בני זוג וידידים, מפגשים יום-יומיים עם בתי-חולים, מצב בריאות לקוי שהולך ורע והוודאות שבהידרדרות מתמדת, כולם קשורים זה לזה וכולם תורמים להכרה שהחיים הם רצף הולך ומואץ של שינויים בלתי נשלטים המתקדמים לקראת סוף בלתי נמנע. פיכחון ומודעות גוזלים מן ההכרה הזו כל משמעות קבילה.

גורם זמן זה בחיי הקשישים כמעט שלא נדון בספרות הסוציולוגית והפסיכולוגית הרלוונטית.¹⁵ גישות העוסקות בתפקידים ובתאוריות של הסתגלות מציעות תובנה שולית של הנושא, וניסיונות שנעשו (Kimmel, 1974) להשתמש במושגים השאולים מן האינטראקציה הסימבולית מתייחסים בעיקר ליחסי הגומלין בין רכיבי העצמי, וכמעט שאינם לוקחים בחשבון את ההיבטים החברתיים הנוגעים לעניין. בכל זאת, ממד הזמן נדון במידה מסוימת כחלק מן העיסוק במבנה מחזור החיים. אריקסון (Erikson, 1959, p. 98), בדברו על הרזולוציה השלילית של שלב החיים האחרון –

¹⁴ במקרים אחרים, דוגמת קבוצות אתניות וגזעיות, פושעים וסוטים חברתיים אחרים וכד', נראה שעמדות החברה כלפיהם גם יוצרות ומעצבות את התנאים המאפיינים אותם בפועל. על הקשישים

קבוצת מיעוט ראו למשל Foner, 1975.

¹⁵ למשל Kastenbaum, 1963.

התמוססות של זהויות, כותב: "ייאוש נותן ביטוי לתחושה שהזמן קצר, קצר מכדי לנסות להתחיל חיים חדשים ולנסות דרך חלופית להגיע לאינטגרציה". נויגרטן (Neugarten, 1968), בהעלותה את מושג "השעון החברתי" כווסת וכמשגוח (מוניטור) של שינוי והתקדמות במעגל חייו של אדם, מרמזת בעצם כי ככל שהדבר נוגע לקשישים, אותו "שעון" אינו קיים משום שאין ציפיות או סנקציות הנוגעות לניהול הזמן שלהם.¹⁶

היעדר זמן חברתי בשילוב עם ההשלכות האחרות של התפוררות והתמעטות השליטה, משפיעים על האופן שבו המשתתפים מכוננים את עולמם החברתי במרכז. עולם זה יוצג דרך עדשת הזמן של המשתתפים ומכאן ייראו התנהגויותיהם דרך מבט זה. למרות זאת, אין ברעתי לטעון שההסתגלות למרכז היא בלתי נמנעת או נחוצה. לכן, על אף שתהליך המודעות שנדרון קודם מעיד אולי על קשר הכרחי בין המצוקה שבמצב הלימבו לבין מסלול הפעולה הננקט כדי להפיגה, אין הוא בשום פנים ואופן הגורם הקבוע היחיד של סוג התגובה ותוכנה. הדפוס הפרטיקולרי של התנהגות ועמדות המתגבש במרכז, כפי שיתואר בפרקים הבאים, מתפתח הן בעקבות המצבים טרם הכניסה למרכז והן מחמת טיבה של סביבת המרכז.

¹⁶ ממד הזמן בספרות הרלוונטית יידון ביתר הרחבה בפרק המסכם.

2 המסגרת

הדרכים בהן אנשים במרכז מתעמתים עם מצב הלימבו נובעות מטיבו הבסיסי של מצבם טרם הכניסה למרכז ומן הזירה החברתית שיוצר המרכז.

המרכז כתופעה סוציולוגית הוא יציר כלאיים, שדמותו נקבעת לפי התנהגותם של המשתתפים ולפי צירוף של נסיבות סביבתיות, ובהן: התפיסה הרווחת לגבי העבודה הסוציאלית ולגבי לקוחותיה הנמצאים באותה עת במרכז; היחסים בתוך הצוות; המשאבים וההזדמנויות הפתוחים בפני המשתתפים; והיחס בין המרכז לבין העולם שמחוצה לו. כל ההיבטים האלה רלוונטיים לניהול היום-יומי של המרכז. פרופיל מהיר של אופן ההשתתפות, של המקום, של השירותים, של שגרת המרכז ושל ההיסטוריה שלו יגלו את הגורמים האחראים לתמורה שהוא עובר – ממפלט זמני לבודדים ולעניים, ללב פועם שסביבו נעים כל חייהם.

המרכז

פניות למרכז מגיעות מערוצים רבים ומטופלות בידי עובדים סוציאליים חברי הצוות של מועצת הסעד היהודית הפועלים באזור מארלסדן. עם זאת, משתתפים רבים מגיעים למרכז ישירות: הם פשוט נכנסים למקום ומתערבים בין חבריו. כל ניסיון לתאר את הדרכים בהן מגיעים אנשים חדשים לא יהיה שלם מבלי לקחת בחשבון את גורם המקריות המעורב בכניסה למרכז.

הנתונים שבטבלה 2.1 על הפניות למרכז נוגעים רק ל-290 משתתפים מתוך כ-350 הפוקדים אותו מדי שבוע. סביר להניח שיתר ה-60 קיימו מגע מצומצם, אם בכלל, עם הצוות. רובם הנם חברים לא קבועים המבקרים במרכז מדי פעם בפעם, או לפרקי זמן קצרים מאוד, ומנצלים אותו כמקלט זמני, המספק ארוחות ותעסוקת פנאי. מספר לא מבוטל של משתתפים התוודעו למרכז הודות לזיקה קודמת למועצת הסעד היהודית. ברור שהבושה הכרוכה בקשר כלשהו עם הארגון אינה מהווה עבורם מכשלה בפני התקשרות עם המרכז. אולם בעבור יתר 59.4 האחוזים מבין המשתתפים, היה זה ניסיון חדש.

טבלה 2.1: הפניות למרכז לפי מין ומצב משפחתי (באחריות)

אופן ההפניה למרכז															מצב משפחתי
ז		נ		ה		ד		ג		ב		א		מין	
ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ		
-	-	2.1	2.1	6.0	4.0	1.0	1.0	2.9	4.7	4.6	0.9	-	0.6	0.6	
0.7	-	3.2	1.1	4.7	9.0	0.5	0.5	1.0	6.0	3.1	5.6	6.0	3.2	-	
0.2	0.1	-	-	3	5.4	-	-	-	4.2	5.0	0.5	-	-	-	
-	-	-	-	0.2	1.1	-	-	-	-	-	-	0.4	-	-	
0.9	0.1	5.3	3.2	13.9	19.5	1.5	1.5	3.9	14.9	12.7	7.0	7.3	3.8	6.0	
														סך הכול	

א = משפחה: בעיקר ילדים, אך גם אחאים, הורים וכו'. כאן נכללות הפניות ישירות למעצת הסעד היהודית, בעיקר בקשות להתקבל לבתי אבות; ב = שנים וחברים – כולל מועדונים חברתיים ומוסדות יום אחרים; ג = בתי-חולים: בעיקר כאמצעי לקבלת תופיה לאחר טיפול, אך במקרים רבים כדרך להבטיח שהחולה יקבל תזונה נאותה והשגחה נוספת; ד = רשויות מקומיות, עובדים סוציאליים, מרכזים קהילתיים, אחיות מחזיות, צוות "ארחות על גלגלים" ומגושי עזרה בבית; ה = מעצת הסעד היהודית: קשר קודם עם הארגון או התערבות ישירה של העובדים הסוציאליים שלו; ו = פניות עצמיות: אנשים שנתקלים במרכז במקרה; ז = אחר: רופאי המשפחה, בתי-כנסת, ארגוני צדקה ורווחה וכו'.

מאחר שהקריטריונים הרשמיים לקבלה למרכז משתנים בתוך טווח הכולל "כידוד חברתי, מוגבלות גופנית, חוסר יכולת להסתדר בבית, מניעת התפרצות של מצב טעון בבית על-ידי הפרדה [...] תסמינים של מחלות נפש כגון הסתגרות, דיכאון וכד'";¹ היקף הזכאות רחב ביותר. בדידות וחוסר יכולת להסתדר הם המניעים העיקריים להשתתפות, אולם כיוון שאלה הם גם יחסיים וגם אישיים הם פתוחים לאין-ספור פרשנויות. מכיוון שהגיל אינו בבחינת שיקול פורמלי, חברים רבים הם צעירים מכפי שניתן היה לצפות ממרכז יום לקשישים, ומרכיב הגיל נע מאמצע שנות הארבעים עד למעבר לתשעים.

טבלה 2.2: מבנה הגיל במרכז, נובמבר 1974 (באחוזים)

פחות מ-50	50-59	60-69	70-79	80-89	+90	סה"כ
1	3	27	50	18	1	100

רוב המשתתפים הצעירים יותר הם אנשים הסובלים מהפרעות נפשיות, מפיגור קל או מנכות גופנית קשה. אחדים מהם מלווים בהוריהם או בכני זוגם ואלה דואגים לצורכיהם. נוכחותם של הצעירים יותר מצמצמת את השפעת הגיל כשלעצמו על תדמיתו של המרכז, בעוד שמגוון הנכויות המנטליות והגופניות תורם ממד נוסף להטרוגניות של המשתתפים.

בהיעדר תכונה שלטת אחת המשותפת לכול, אין הם יכולים להתייחס זה לזה על-פי מכנה משותף מוסכם; וכיוון שבעיות המשתתפים אינן זהות, הם אינם יכולים לתקשר ולנסח נורמות ודפוסי התנהגות בהתאם לבעיות אלה. המרכז הוא אפוא מצבור של אנשים הנגועים בסטיגמות שונות. ואולם סטיגמות אלה מספקות בסיס ל"דה-סטיגמטיזציה" הדרית. כל המשתתפים הם אנשים שנחשפו לדחייה חברתית ולניסיון של החברה להימנע ממגע אתם, אך בכך מסתכם הרקע המשותף להם.

מגוון הנכויות האישיות וטווח הגילאים ממלאים תפקיד חשוב בהפיכת המרכז לנקודת מפנה בחיי המשתתפים, שכן הגיל, הרקע, הנכויות הגופניות והמנטליות – כולם גורמים ששיבשו את חייהם החברתיים לפני הכניסה למרכז – מאבדים כאן את משמעותם. זה קורה מאחר שלגורמים אלה חשיבות מעטה בכינון יחסים עם אנשים אחרים במרכז. אין להסיק מכך שהמשתתפים הגיעו לשלב שבו הם מתעלמים ממצוקתם ושוכחים אותה, אך יש בכך כדי להעיד כי בעיות אלה אינן עוד בחזקת הציר המרכזי של חייהם. כפי שציין אחד המשתתפים באוזני חבר חדש שהתלונן על

¹ 'First Report on Jewish Welfare Board North-East London Day Center', מזכר של חברי הצוות, אוגוסט 1972, עמ' 5.

בראותו, על דירתו ועל המצב במשפחתו: "לא תרשים פה אף אחד, לכולנו יש ניסיון בזה וכדאי שתתחיל לדבר על דברים מעניינים".

ההבחנות במרכז נקבעות לפי גורמים אחרים, כשמבנהו הפיזי של המקום ממלא תפקיד משמעותי במיוחד בקביעתן. הבניין הדר־קומתי, שהיה בעבר אולם הקהילה הנוצרית, כולל שני שטחים גדולים וכמה חדרים קטנים. הקומה התחתונה מחולקת לשישה חללים סגורים ונוסף על כך מטבח ומשרד של הצוות. המשרד משקיף על חדר אוכל, שהוא גם מתחם פעילות הפנאי, המרוהט בשולחנות וכיסאות והמצויד במיקרופון, בפסנתר וביחידת כוור. מחיצה שניתן לסלקה מפרידה בינו לבין סלון מוארך ואפולוי, במפלס גבוה יותר, המרוהט בשתי שורות של כורסות הניצבות זו מול זו, והוא משמש כאזור עבודה וכחדר הסבה. הוא צמוד לחדר קטן – "חדר המנוחה" – המיועד לבידוד זמני של חולים או לפגישות מועטות משתתפים. חדר זה מתחבר לחדר אמבטיה לנכים ולחלל אחסון לעבודות יד ולפריטים שונים שאינם בשימוש. שירותים וטלפון ציבורי משלימים את מבנה קומת הקרקע.

מן הכניסה למרכז עוברים על קֶבֶשׁ אל חדר האוכל ועולים בשני גרמי מדרגות אל הקומה העליונה. כאן מצוי אולם בעל שני מפלסים, מואר היטב, שמפלסו הגדול יותר, הנמוך, הוא אזור עבודה, ומפלסו הצר יותר, העליון, הוא בִּמָּה. האולם מרוהט בשולחנות עבודה ובכיסאות ומצויד במכונות תפירה, במכונת דפוס בת מאה שנה, משופצת, בארונות, בכלים ובחומרים אין־ספור הפזורים בכל רחבי החדר. כמו כן כולל האולם משרד למורים למלאכה וארון עזרה־ראשונה. יחידת כוור ושירותים מפחיתים את הצורך לרדת למטה.

למבנה זה, או בעצם למה שחסר בו, יש השפעות משמעותיות על חיי החברה במרכז. העובדה שאין בבניין מעלית מהווה מכשול בלתי עביר בפני אנשים עם נכויות קשות, במיוחד אלה שיושבים בעגלות נכים או שנשענים על הליכוניים או קביים, ומשום כך הם מגועים מליהנות מאזור העבודה שבקומה העליונה. כתוצאה מכך, הסלון גדוש בנכים הנטושים בכורסותיהם, בעוד שהקומה העליונה שוקקת משתתפים ניידים יותר, הנעים סביב, עוסקים במלאכת יד, יוצרים מעגלי שיחה, מחליפים בדיחות ומתווכחים.

כיוון שלמרכז מגיעות יותר נשים נכות מגברים נכים, ישנו שיעור גבוה של נשים בסלון, בעוד שהגברים מהווים את רוב אוכלוסיית הקומה העליונה (ראו "הבחנות"). חוסר איזון זה מדגים עוד יותר את ההבדל בין שני האזורים. תדמית "הזקנות הבלות" המפספוטות ביניהן, גונחות ורוטנות ונמקות בסלון, מנוגדת לתדמית "הבחורים הנמרצים" והיצירתיים העמלים למעלה.

שתי יציאות חירום מחברות בין שתי הקומות, אולם על אף שהן עומדות לרשות המשתתפים, כמעט שאין משתמשים בהן, למרות הצפיפות בגרם המדרגות המרכזי העולה מן הכניסה. קשה להימנע מן הרושם שהתמודדות עם המדרגות הפכה לסימן בעל ערך של ניידות וכשירות גופנית, והוא אכן הבוחן לקביעת מעמדו של אדם

כחבר בקטגוריית המשתתפים המכובדת יותר. מסיבה זו אפשר להבחין לעתים קרובות באנשים העומדים לכאורה ללא מטרה על המדרגות, או מנסים לפתוח בשיחה תוך שהם משתהים בדרכם למעלה או למטה.

למעט שני המשרדים, "חדר המנוחה" והשירותים, אין כל מקום מפלט במרכז שאליו ניתן לפרוש לשעה קלה כדי להימלט מן השאון ומן המהומה שבחללים הגדולים חסרי המחיצות. המשתתפים חשופים כל העת למגע שאינו בשליטתם. התנועה המתמדת הופכת את הסביבה הפיזית והחברתית המידית לבלתי יציבה ולנתונה ביד המקרה. הדרך היחידה שבה יכול אדם להתגבר על תחושת חוסר הפרטיות הזו היא להגביל את עצמו לכורסה ולהתנתק. לכך דרושה נחישות, משום שאחרים ממהרים אז לרמוח שאינו חברותי, ומופנות אליו הזמנות בלתי פוסקות ליטול חלק בשיחה, בעבודה ובפעילות פנאי.

את אופייה המשתנה של הסביבה מדגישה הגמישות בשימושי החלל הזמין. כיוון שאין עושים במרכז שום עבודה מורכבת או איזשהו בידור מתוחכם המצריכים ציוד מיוחד, יכול אותו חלל לשמש למטרות שונות. לכן חדר האוכל הוא מקום לכידור, וכיתות המלאכה והכושר נפגשות שם. הוא מספק מקום לדיונים, לאספות כלליות, לשיחות ולישיבות צוות, והוא גם, כמובן, חדר אוכל. הסלון הוא אזור מנוחה וגם אזור עבודה, והאולם שבקומה העליונה, הודות לבמה ולריהוט המגוון שבו, משרת קבוצות ויזמות שונות. ההחלטות על השימוש בחללים השונים נובעות משגרת היום, מהשירותים שהמרכז מציע, ומן היחסים בין הצוות לבין המשתתפים ובין המשתתפים לבין עצמם. ההיכט ההתנהגותי של המרכז יידון בהרחבה מאוחר יותר, אולם הסבר קצר על המבנה ועל ההפעלה היום-יומית של המוסד ישלימו את התיאור הכללי שכאן.

צוות מארלסדן של מועצת הסעד היהודית מורכב משתי יחידות,² עובדי השטח וצוות המרכז. שלושה עובדים סוציאליים מבקרים לקוחות ופועלים כערוץ מקשר בינם לבין השירותים שמזמנת המועצה. צוות המרכז עצמו מונה שנים-עשר עובדים, כולל שני נהגים במשרה מלאה, שלושה עובדי מטבח (טבח ושני עוזרים), עוזר כיתת מלאכה אחד, עוזר כללי, מארגן חברתי, עוזר ארמיניסטרטיבי, עובד סוציאלי אחד, סגן מפקח (עד נובמבר 1974) ומפקח. זאת נוסף לשני עובדי הניקיון ולמדריכי המלאכה והכושר מטעם רשות החינוך של לב לונדון (Inner London Education Authority). רק המפקח, סגנו והעובדים הסוציאליים הם בעלי הסמכה כלשהי בעבודה סוציאלית. השאר לא למדו את מקצוע העבודה הסוציאלית והם הגיעו למרכז ממסלולי חיים שונים. התחלופה בקרב הצוות גבוהה למדי ובמהלך שנת המחקר נותרו בתפקידיהם רק העוזר הארמיניסטרטיבי, עוזר כיתת המלאכה, הטבחים ואחד הנהגים.

² במהלך עבודת השטח התרחשו כמה שינויים בארגון ובכוח האדם, והם יידונו מאוחר יותר.

המרכז פתוח בימי שני עד חמישי מ-9 בבוקר ועד 5 אחר-צהריים, וברוב ימי ראשון אחר-צהריים. בימי שישי בבוקר מתכנסים המשתתפים במרכז היום של אגודת העיוורים היהודים (Jewish Blind Society), יחד עם חברי האגודה הזו.³ למעט מקרים מיוחדים, כגון חגים או טיולים, המשתתפים מגיעים בכל שעה שנראית להם, ולמעט ארוחות צהריים וארוחות מנחה, אין כללים לגבי נוכחות. רוב המשתתפים מנצלים את התעודות המצפות אותם בנסיעת חינוך ומגיעים באוטובוס, העוצר מרחק קצר מאוד מן הבניין. נוסף על כך פועל שירות הסעות המיועד למוגבלים מאוד. את הסידור הזה תיארו המארגנים כך:⁴

שני הנהגים שלנו עושים שני "איסופים" ובהתאם גם שתי "החזרות" כל יום. ההסעות הראשונות מתחילות לאסוף את המשתתפים ב-8:30 ומשתתפים אלה מוחזרים הביתה החל ב-13:45.

הסיבוב השני של ההסעות מתחיל ב-10:45, ומשתתפים אלה מוחזרים מן המרכז בסביבות 15:00. מלבד המוגבלים לעגלות נכים, הנוסעים בהסעות סובלים מנכויות רגילות של בעיות הקשורות לזקנה – מחלת מפרקים ניוונית, מחלות לב וכו'.

נראה ששטח הפעילות המכריע, המתסכל והרגיש ביותר של הצוות הוא הסעת הנכים והמשתתפים הפחות ניידים אל המרכז וממנו. ההסעה באמבולנס עם המעלית האחורית ובמיניבוס פורד טרנזיט מצריכה טקט, יכולת לראיית הנולד ומעט מזל. מתן מענה לדרישותיהם המיוחדות של כ-140 משתתפים, שאת נוכחותם, פעם עד ארבע פעמים בשבוע, אי-אפשר היה בדרך-כלל לחזות מראש, ושיכולתם לשתף פעולה עם מהלכים שגרתיים פשוטים אינה מובטחת תמיד – הופך ל"כאב ראש" יום-יומי. יחד עם זה, "ההסעה" קולטת כל הזמן אנשים חדשים נוספים מתוך רשימת ההמתנה: אני סבור שכל חודש מגיעות אלינו כ-5 או 6 בקשות חדשות למקומות בהסעה.

עלינו לזכור תמיד שאנו מביאים גמלאים קשישים ונכים אל מרכז היום וממנו, ולא משנעים חבילות של מטען דומם. החלק המבלבל והמטריד ביותר אולי הוא איסוף הנתונים והמידע על תנועותיהם של החברים, ציפיותיהם הבלתי מתפשרות (לרוב) ובקשותיהם האנוכיות לקבל קדימות.

"להטוטנות" יכולה להיות מונח הולם למשימה היום-יומית של הכנת הרשימות לנהגים. אנחנו מנסים לנצל כל מקום פנוי בשני כלי הרכב (שני סיבובים בכל בוקר), ולהתאים את "המקרים" הנוסעים לקיבולת הרכב. לעתים קורות טעויות, אם משום שהודעות אינן מגיעות ליעדן או שאינן מובנות נכון ואם משום

³ סידור זה השתנה כמה פעמים במהלך תקופת המחקר. הסיבות לכך יידונו מאוחר יותר.

⁴ מתוך דוח על המרכז שכתבו חברי הצוות, ספטמבר 1974, עמ' 2, 4, 5.

שהרישומים כלוח ההסעות משתכשים בטעות. יש גם הרבה גורמים בלתי צפויים אחרים שבכוחם להרוס גם את התכניות המדוקדקות ביותר. מקומות שנותרים ריקים בהסעה (like gold dust – כמו אבק זהב) הם יקרי המציאות ואנחנו מנסים לסדר את הממתינים בסדר קדימויות כלשהו. אולם אני מודע לצורך להיות גמיש – הפניות חירום (ישירות) לבתי-חולים, למשל, חייבות כמובן לקבל קדימות. יחד עם זאת עלינו להימנע מלהגיב תגובה מופרזת לסחיטה מוסרית וכד', לטובת ניהול המערכת בצורה ההוגנת ביותר האפשרית [...]

כיוון שרוב הפעילויות החברתיות המאורגנות במרכז מתקיימות אחרי ארוחת הצהריים, כמעט כל הנוסעים בהסעות מנועים מלהשתתף בהן. אי-שיתופם, המיתוסף למגבלותיהם, משמעותו שנוכחותם במרכז מוגבלת לכמה מפגשים ולעיסוקים בודדים בלבד. ההסעדה במרכז היא תחום רגיש נוסף ביחסי הצוות והמשתתפים. חלק מן הבעיות משתקפות בדברים שכתב חבר הצוות:⁵

עד סוף יולי 1974 מרכז היום סיפק עד 140 ארוחות ביום, בימי שני עד חמישי, וגם ארוחות בוקר קלות ותה-מנחה. אמנם אין אפשרות למסור נתונים סטטיסטיים מדויקים משווים על פני כל השנה, אולם לא חלה ירידה משמעותית במספר הארוחות המוגשות כשהתחלנו לגבות תשלום בסך 10 פני בעד הארוחות בתחילת חודש פברואר;⁶ כיום מוגשות ארוחות מדי יום ל-120 משתתפים (בממוצע), 9 אנשי צוות ו-10-15 עובדי מטבח, מתנדבים ומקבלי משכורת; ארוחות הצהריים מוגשות בשני סבבים.

בתחילה הטבח ועוזרי המטבח לא הכינו יותר מ-100 ארוחות חמות בכל יום. כעת העלו את המספר בכ-40 אחוז כדי לקלוט את המשתתפים החדשים, אך היו כרוכים בכך לא מעט קשיים. האפשרות להגיש ארוחות התואמות שלוש דיאטות שונות – רגילה, מותאמת לחולי קיבה וסוכרתית – הושגה הודות לתכנון והכנה קפדניים של הארוחות. אך המאמץ החל לתת את אותותיו ולכן הוחלט לאחרונה להפסיק את הגשת הארוחות לחולי קיבה כיוון שמספר חברים ניצל לרעה את המערכת. גילינו שבמקרים אחדים לא היו סיבות רפואיות אמתיות לדיאטה לחולי קיבה שאותה דרש אדם מסוים; אולם למקרים האמתיים מספקים

⁵ שם, עמ' 6.

⁶ לפני כן הארוחות ניתנו חינם. התשלום הסמלי הונהג כדי "לשמור על כבודם של המשתתפים", ומאז עלה שלוש פעמים והגיע ל-25 פני.

עדיין מנת סלט או חביתה. העלייה התלולה במספר הסועדים גרמה למאמץ פיזי ומנטלי גובר והולך של הצוות.

תפקידם של העוזרים המתנדבים בארוחות התברר כחשוב ביותר. ככלל הם ממלאים את תפקידי התמיכה בחדר האוכל וכמעט ללא צורך בהכוונה. את הבעיות הקטנות ניתן לתאר ביתר דיוק כאי־הבנות. התועלת שבעזרת המתנדבים במרכז עולה בהרבה על החסרונות לכאורה; בלעדיהם עלול היה הסדר בעת הארוחות להידרדר עד כדי תוהו ובוהו.

מספר מקומות הישיבה בחדר האוכל (כ־80) גורם לצפיפות רבה במהלך הארוחות. התמודדות עם סיכון אפשרי של הנכנסים והיוצאים (עולים ויורדים בכבש) אינה משימה קלה; נחוצים שני חברי צוות כדי להשגיח על התנועה. אלה זמנים שבהם הלחצים על הצוות הם אולי הגדולים ביותר, ולמעשה ה"שיטור" לעולם אינו הולם. אחת הסיבות לקושי היא הצפיפות באזור הכבש לפני סבב הארוחה הראשון ואז מיד לפני הסבב השני, כאשר עורכים מחדש את השולחנות.

חלוקת המשתתפים לשני סבבים מווסתת בדרך־כלל הודות לנטייתם של הנכים שבסלון להגיע לסבב הראשון, ושל חובשי הקומה העליונה לרדת לסבב השני. הדבר נובע מצירוף של שני גורמים: כיוון שרוב הנכים תלויים בהסעה, עליהם להיות מוכנים לנסיעה הביתה מיד כשהנהגים מסיימים את ארוחתם, ולכן לא נותר להם כמעט זמן להתכונן; לשוהים בקומה העליונה אין בעיה כזו. הגורם השני, הנובע מן הראשון, הוא שהנוכחות בסבב השני מפרידה את המשתתף מאלה שסועדים בסבב הראשון. הסועדים ראשונה אינם רק בבחינת מוגבלים, אלא הם נחשבים בעיני אנשי הקומה השנייה גם לטפילים, המנצלים את שירותי המרכז מבלי לתרום לפעילויות הנערכות בו.

על אף שהנוכחות במרכז מעידה על קשיים חומריים, אין המרכז נתפס כבית תמחוי או כמועדון ארוחת צהריים. תחושת ההשתייכות למקום מגיעה הרבה מעבר לשירותים שהוא מספק (ראו "גבולות"). כל חבר שמכחיש הנחה זו, המקובלת על הכלל, בכך שהוא מגיע למרכז רק כדי לאכול את ארוחתו, מייצג איום על אושיות ההשתתפות כולה. אותם אנשים נזופים בפומבי, מתייחסים אליהם בזלזול ומתלוננים עליהם בפני הצוות. המושג "השתתפות" הוא מבנה מורכב, הבנוי מיחסים עם העולם שבחוץ נוסף לפעילויות במרכז. היחסים עם העולם שבחוץ יידונו בתת־הפרק העוסק בגבולות, אולם את הפעילויות היום־יומיות במרכז נוכל לסרטט כאן. פעילות בוקר רגילה היא מלאכת יד, ובמילים של חבר צוות:⁷

⁷ שם, עמ' 3, 7, 8.

מראשית ימיו נוקט המרכז מדיניות של העסקת משתתפים במלאכת יד לאור ערכה התרפויטי והיצירתי.

יש לנו מורה מטעם ILEA (רשות החינוך של לב לונדון), שנמצא במרכז ארבעה ימים בשבוע. ILEA מספקת גם את הדברים הבאים:

- מורה לתפירה — פעם בשבוע
- מורה לאריגה ולרקמה בחומרים שונים — פעם בשבוע
- מורה לכושר גופני (כליווי פסנתרן) — פעמיים בשבוע
- שתי מורות למלאכת יד כללית — פעמיים בשבוע
- מורה אחת למלאכת יד כללית — פעם בשבוע
- מורות לטיפול היופי — פעמיים בשבוע
- אהבת המוסיקה — פעם בשבוע

מלאכות יד כוללות קליעת נצרים, פסיפס, רקמת טלאים, הכנת שטיחים, סריגה לסוגיה, הכנת צעצועים רכים, קולאז', בניית שרפרפים ועוד.

במהלך השנה נקלענו למחסור בכוח אדם, והדבר פגע במידה רבה בעבודת מלאכת היד. יש צורך באנשים מוסמכים שיסייעו לנו, ואת כובד הנטל נאלצו לשאת המשתתפים הקשישים שבקומת הקרקע, שהם אולי המוגבלים ביותר מבחינת סוג העבודה שהם יכולים לבצע. חברים מוגבלים יותר מצריכים הרבה סבלנות ולעתים קרובות גם מיומנות, ורק מורים מעטים מסוגלים לקבל עליהם להדריכם. אפשר לומר שחברים כאלה נענים פחות להדרכה ותפוקתם מצומצמת בהשוואה למשתתפים האחרים, שיכולתם רבה יותר. כתוצאה מכך, צוות מרכז היום, שממילא כבר עמוס במילוי תפקידי הפיקוח, הפעילויות הקבוצתיות והעבודה הסוציאלית הפרטנית, צריך לשאת גם בעול הזה.

לדעתנו, מצב עניינים זה הוא קשה, אולם מכיוון שאין לנו שליטה ישירה על הצוות של ILEA, כמעט שאיננו יכולים כיום לעשות דבר שיקל את המצב. מכשול נוסף הוא היעדר מקום אחסון בתוך המרכז, ובעיקר מחסור בארונות ובמלתחות לאחסון בדים, חומרים ומוצרים מוגמרים. היו קשיים בהגעת חומרים וציוד מסוימים הדרושים למלאכות היד. היו עיכובים גדולים במשלוחים ולעתים קרובות מאוד, כאשר החומרים כבר מגיעים מסתבר שהם מן הסוג הלא נכון ואינם תואמים את אלה שהוזמנו.

עימותים עם אנשי ה־ILEA מתקיימים בכמה חזיתות:⁸

הייתה התנגשות בין ה־ILEA לבינינו בתפיסת המושג "מלאכת יד". ה־ILEA חושבים במונחים של "שיעורים", מתוך הנחה שהללו נערכים בחדר שקט,

מבוקר ומבווד, שבו המדריך יכול לצפות לשיתוף פעולה מלא מצד ה"תלמידים". אך פני הדברים במרכז שלנו אינם כך: האולמות בו גדולים והוא רוחש כל הזמן אינטראקציות בין המשתתפים. תמיד עלולים להתהוות משברים קטנים ומסיחי דעת שיפריעו לריכוז של המשתתפים ושל המדריכים כאחד. אנו חשים שהמרכז עוסק במלאכת יד בראש ובראשונה כתרגיל תרפויטי, בעוד שמדריכי ה-ILEA נוטים לבחון את רמת העבודות המיוצרות. נראה לנו שאם אנשים עוסקים בעבודה שיש להם בה עניין, אל לנו לטרוח יותר מדי בניסיון להפיק מהם עבודה ברמה הגבוהה ביותר, למרות שאנו מרוצים, כמובן, כאשר התוצאה היא אכן כזאת. כפועל יוצא מכך, אני מרגיש שבהתרכזות בקבוצת אנשים קטנה, המסוגלים להגיע לרמת עבודה גבוהה, מנסים מדריכי ה-ILEA לכפות אווירת עבודה שאינה מתאימה למרכז. התוצאה היא שגִטל העבודה נותר על כתפיו – כלומר להביא לידי כך שרוב המשתתפים יגלו עניין במלאכת יד ובמאמץ הזה חשנו לאורך כל השנה. נראה לי שצוות ה-ILEA צריך להרחיב את היקף עבודתו ולכלול בה גם אנשים שאינם בעלי יכולת או עניין גבוהים כל-כך. חייבים לגרום למשתתפים אלה למצוא עניין, כלומר, אנחנו וצוות ה-ILEA חייבים לגשת אליהם ולא לצפות מהם לבוא אלינו. במילים אחרות, המדריכים צריכים להסתגל לסוג האווירה שלנו ולהיות זמינים יותר למגוון רחב יותר של אנשים.

אידאולוגיה זו, של נקיטת "גישה ראויה" כלפי המשתתפים, היא המכוונת את ניהול המרכז – נושא שיידון בנפרד – והיא באה לידי ביטוי גם בהיבטים אחרים של פעילויות המרכז.

המשתתפים חופשיים להשתמש במערכות ההגברה כדי לשעשע את עצמם. הם גם רשאים לארגן קבוצות דיון, לקיים ישיבות ובאופן כללי לנקוט יזמה בכל תחום פנאי, כל עוד הדבר אינו מתנגש עם סידורי ארוחת הצהריים וההסעות. חופש זה מנוצל במלואו, והמשתתפים מארגנים שירה, ריקודים, ביגו והגרלות. שליטה מסודרת ומאורגנת בפעילויות אלה מתאפשרת הודות לפעולתו של ועד משתתפים שפועל במימונה של קרן – "קרן הנדיבות" – שהמשתתפים תורמים לה מדי שבוע. תפקידיו של הוועד ביחס לצוות אינם מוגדרים כראוי ומהווים פוטנציאל לעימותים ולמחלוקות. מנקודת המבט של הצוות, קרן הנדיבות⁹ הוקמה כדי לענות על צורך אמתי. מועצת הסעד היהודית הבהירה שאין היא יכולה לממן פעילויות מסוימות הנחשבות לשוליות לעומת ניהול המרכז בפועל. למשל, מימון טיולים וביקורים אצל חברים בבתי-חולים. קרן הנדיבות גם

אפשרה לגשר על הפער בין הצוות לבין החברים וליצור דיאלוג. הוועד מונה כיום כ-15 חברים, כולם ממלאים תפקידים ביצועיים למיניהם. היושב-ראש הוא המפקח, ויש תרומה שבועית בסך 3 פני הנגבית מכל החברים ונרשמת על-ידי חברי הוועד. הגזבר הוא חבר ועד. גיוס הכספים לקרן זו הוליד פרויקטים אחרים, כגון הגרלות, מכירות בגדים ומגביות מיוחדות, וגם ערב ריקודים בחודש מרס האחרון. בששת החודשים הראשונים של פעולת הקרן נגבו קרוב ל-200 לי"ט מתרומות ומעט יותר מסכום זה ממקורות אחרים שהוזכרו. בקיץ נערכו שני טיולים לחוף הים שאורגנו בידי חברי הוועד לבדם והשתתפו בהם 106 משתתפים בכל פעם. טיול לבית אחוזה ל-26 משתתפים נכים ולווסטקליף ל-70 משתתפים, הכוללים 15 אנשים הרתוקים לכיסא ותוך שימוש בחמישה אוטובוסים. כל זה נעשה ללא עזרת המועצה.

נוסף לכך, חברי הוועד סייעו לצוות בדרכים שונות. מילוי פעולות הרישום, ההגשה, החלוקה ושטיפת הכלים בארוחות הצהריים, גביית התשלום בעד הארוחות, ארגון פעילויות חברתיות, כל אלה עוברים יותר ויותר לידיהם של המשתתפים עצמם, ומיזמתם.

לעומת זאת, תפקידו של הוועד בעיני אחדים מחבריו מרחיק לכת ומקיף הרבה יותר. הם מצפים שיכירו בהם כמי שחלקם בניהול המרכז אינו נופל מזה של אנשי הצוות. ה"תפקידים הביצועיים" שמאציל להם הצוות – כגון שמירת הסדר בעת הארוחות, גביית הכספים והאחריות על רישום הנוכחות היומי באולם הכניסה, מַזְמֵנים להם אפשרויות ליטול אחריות נוספת, כמו קבלת משתתפים חדשים, ובשל כך גם לחבוע יותר כוח וסמכות.

חיכוכים ומאבקים בין חברי הוועד הם מעשה של יום-יום. כמה מהם משתפים פעולה עם הצוות בניסיון לבלום חברי ועד אחרים, ואחרים מנסים ליזום פעילויות באופן עצמאי, כדי להגביר את השפעתם. אספות כלליות שמתקיימות מדי פעם ושבהן נפגשים המשתתפים עם הוועד, מספקות זירה שבה נחשפים באופן פומבי סכסוכים פנימיים אלה. הנוכחים מחליפים ביניהם האשמות והאשמות-נגד ומפגינים עניין ומודעות לעמדתם של חברים בוועד, לפעילויותיהם ולדרכים שבהן הם מטפלים בענייני המשתתפים (ראו "דפוסי עזרה").

פעילויות אחרות מאורגנות בחלקן או במלואן בידי הצוות. בכמה מקרים חברי הצוות משמשים אנשי קשר בין המשתתפים לבין אורחים מבחוץ – מרצים, בדריגים וכדומה. אירועים אחרים מאורגנים ומנוהלים על-ידי הצוות בלבד. על אלה נמנים קבוצות דיון, מכירות, שיחות, הודעות, מלאכת יד, שיעורי אמנות וכו'. שיעור הנוכחות גבוה מאוד ורק לעתים נדירות צריך לשכנע אנשים להשתתף בפעילויות אלה. מרשים במיוחד הוא מספרם של הדיונים והוויכוחים שמארגנים חברי הצוות המעטים ומידת הציפייה שהם מעוררים אצל המשתתפים.

על אף שבפעילויות המרכז יש מרכיב לא מבוטל של חזרתיות, הן אינן מתקיימות לפי דפוסים קבועים. הפעילויות מופסקות, מתחדשות, וצורתן ותוכנן משתנה, אך הכול במסגרת העמדות המקובלות במרכז כלפי זמן וכלפי השתתפות (שבהן נעסוק מאוחר יותר). יחד עם זאת, שינויים מסוימים נובעים מגורמים שהם מעבר לשליטתם של המשתתפים – בעקבות החלטות שמתקבלות בדרג הרשמי, או בשל תחלופת צוות, ואפילו בהשפעת התפתחויות במדיניות הממשל המקומי. יהיה זה עיוות להציג את ההיסטוריה של המרכז מבלי להתחשב בתגובת משתתפיו, אך התפתחויות מסוימות עמידות בפני השפעת המשתתפים.

המרכז הוקם ב-1970, לאחר שחברי מועצת הסעד היהודית קיימו סקר על תנאי החיים של האוכלוסייה היהודית הקשישה במארלסדן. המרכז חילק את מקום מושבו עם מועדון אחר, וזה הפריע לקיום פעילויותיו. הנוכחות עמדה על 10 עד 15 חברים ביום, פעמיים עד שלוש פעמים בשבוע. למעשה, בשירותים שסיפק ובטיב החברים שבו, הוא דמה למועדון חברות (עם מטבח ציבורי). המשתתפים לא נתבקשו לשלם בעד ארוחותיהם, דמי הנסיעה שלהם הוחזרו להם והם אפילו הרוויחו מעט כסף כאשר עסקו בעבודות תעשייתיות קלות.

ב-1972 רכשה המועצה אולם ישן של קהילה נוצרית כמקום מושבו החדש של המרכז. המעבר היה מלווה בשינויים ארגוניים, וגרם לזרימה של חברים חדשים שמצאו כי הסביבה החדשה והמרווחת מגבילה פחות ומתאימה יותר לצורכיהם. הנהגת נסיעות חינוך באוטובוס לקשישים הביאה לביטול החזר דמי הנסיעה, ואילצה את המשתתפים להקפיד על זמן חזרתם, שכן אחרי השעה 4 אחר-צהריים הטבה זו כבר לא הייתה בתוקף. ארוחות הצהריים והתה של מנחה כבר לא היו פטורים מתשלום, תחילה כאמצעי תרפויטי שנועד לצמצם את תחושתם של המשתתפים שהם חיים מכספי צדקה, ולהגביר, כתוצאה מכך, את תחושות העצמאות והכבוד העצמי. מאוחר יותר, הפך הכסף שגויס בדרך זו למקור משמעותי של הכנסה, ודמי הארוחה שולשו כמעט בתוך שלוש שנים בלבד. צעד זה אמנם לא התקבל בברכה, אולם הוא לא עורר זעם מיוחד בקרב המשתתפים, שקיבלו את נימוקי חברי הצוות לעליות מחירים אלה.

העבודה התעשייתית נמשכת, אולם הפופולריות שלה יורדת ומשקלה בחיי המרכז דועך והולך. עבודה זו כוללת הרכבה, אריזה וכד', וההכנסה ממנה כבר לא משולמת למשתתפים עצמם אלא למרכז. חברי הצוות העירו:¹⁰

אנו מבינים אמנם כי ייתכן שיותר מספק ויצירתי להעסיק את המשתתפים במלאכת יד, אך אנו חשים שתמיד יהיה במרכז מקום לעבודה תעשייתית חזת כדי לענות על הצורך (א) של אלה שאינם מסוגלים להתרכז במלאכת יד לפרק

זמן ארוך; ו-ר(ב) של אלה שמרגישים כי מלאכת יד אינה בעצם עבודה "רצינית" מספיק כדי שיתעניינו בה, או שהיא "נשית מדוי". בעיני רבים מן המשתתפים העבודה התעשייתית דומה יותר למצב עבודה אמתי והם עומדים על כך שכל אחד ישנס את מותניו. ישנו עניין של ממש בכמה כסף נכנס למרכז מן העבודה.

למרות זאת, מדי פעם בפעם מבקשים המשתתפים להחזיר את התשלום האישי. הבקשות האלה נדונות לעומקן, אך תמיד נדחות על-ידי הצוות בהסבר שהמרכז אינו בית מלאכה, ואין לראות בו רק מקום עבודה.

השנה שבה ערכתי את עבודת השדה במרכז החלה בסוף מאי 1974 והסתיימה בתחילת יולי 1975. בתקופה זו התחוללו שינויים בשני תחומים. הראשון נוגע ליחסים בין המרכז לבין אגודת העיוורים היהודים, והשני קשור לשינויים באיוש המשרות ובסמכות במרכז.

ההחלטה ליצור זיקה בין מועצת הסעד היהודית לבין אגודת העיוורים היהודים התקבלה במשרד הראשי לאור המדיניות הבין-ארגונית לגבי חלוקת הכספים בין ארגוני צדקה יהודיים. התחושה הייתה שמיווג בין שני הארגונים יוכל למצות טוב יותר את המשאבים הקהילתיים. הואיל ואגודת העיוורים היהודים מנהלת בקרבת מקום מרכז יום לעיוורים וללקויי ראייה, הוסדר קשר ניסיוני, שכלל שיתוף בשימוש במתקנים ובשירותים פעם בשבוע.

בהתאם להסדר זה, המשתתפים במרכז הלכו או הוסעו מדי יום שישי למרכז היום החדשי, המרווח, המצויד היטב והבלתי מנוצל יחסית של אגודת העיוורים היהודים. בשל ההבדלים במשטר וביחסו של הצוות לא ניתן היה להעתיק את אווירת המרכז ופעילויותיו לסביבה החדשה, ותגובת המשתתפים לשינוי החל מדי שבוע נעה בין אדישות לכעס. עם התגברות המתח בין המשתתפים בשני מרכזי היום, הוחלט על צעד חדש: אחת לשבועיים יבואו חברי אגודת העיוורים היהודים למרכז.

הצוות התנגד לצעד זה וציית לו בחוסר רצון. עם גבור החיכוכים והתלונות, הוצע ליישם שלב שלישי בתכנית: להפריד בין החברים הכשירים בגופם לבין המוגבלים ("אנשי ההסעות"). הראשונים יוסעו מדי יום שישי לאגודת העיוורים היהודים, בעוד שהאחרונים ימשיכו לקבל שירות במרכז. המשתתפים והצוות כאחד התנגדו נמרצות אולם נאלצו לקבל את הסידור, על אף שראו בו צעד הפוגם בתקוות שטיפחו באשר להפיכת המרכז לקהילה.

שינויים משמעותיים אלה היו מחוץ לשליטת המשתתפים. גורם נוסף שהתקשו לשלוט בו הוא התחלופה בקרב הצוות, ובעיקר תחלופה הנגרמת בשל שינויים ארגוניים במשרד הראשי. במהלך שנת עבודת השדה התפטרו במרכז שני אנשים, אחד פוטר, אחד יצא לחופשת פרישה ושניים הועברו; לעומתם, התרחשו חמישה מינויים חדשים, שהחשוב בהם היה החלפת המפקח.

עד אמצע 1975 היה הצוות של אזור מארלסדן מחולק לשתי יחידות נפרדות –

עובדי שטח והצוות המרכזי – ובראשם עמדו שני ראשי צוות שווי דרג. כאשר נוצרה משרה חדשה של ראש צוות אזורי, נבחר לתפקיד מי שהיה המפקח במרכז מראשית ימיו. משום כך היה צורך למצוא מפקח מחליף למרכז, ולאחר תהליך בחירה ארוך נכנס לתפקידו מפקח חדש.

קשה לעסוק באישיותו של אדם במסגרת דיון סוציולוגי, אולם ההבדלים האישיים בין שני המפקחים היו הבסיס לגישתו של כל אחד מהם למרכז ולתגובות שעוררו. המפקח הראשון היה בן שלושים ואחת, עובד סוציאלי מוסמך שכמעט שלא היה לו ניסיון מחוץ למרכז. מחליפו, שנכנס לתפקידו החל באמצע ינואר 1975, היה איש עסקים בן שישים וארבע שפרש לגמלאות, חסר הכשרה כעובד סוציאלי אם כי בעבר עסק בעבודה קהילתית. היו ביניהם ניגודים רבים, אך הניגוד המשמעותי ביותר היה אולי בין הדגש על ארגון וסדר מצד המפקח השני לבין מדיניות המעורבות וחוסר-הרשמיות של קודמו. השלכותיו של ניגוד זה יתבררו כאשר אתאר את ניהול המרכז ביתר פירוט.

ניהול המרכז

אין טעם לנתח את המרכז כזירה של כוח ושל סמכות מבלי לעמתו מול מודל של המרכז כסביבה ה"דואגת" לקשישים, מתוך גישה החושפת מאפיינים שונים, אם לא סותרים. בהשוואה כזו באות לידי ביטוי התכונות הייחודיות של המרכז ומוצעת גישה כיצד להתייחס לשוני בהתנהגותם של קשישים במערכות שונות. החלופה המתבקשת למרכז יום הוא בית אבות, והשוואה זו אכן תועלה מפעם לפעם.¹¹ העובדה שהמרכז אינו סביבה כוללנית המקפלת בתוכה את כל היבטי החיים ומספקת שירות כולל ומקיף לכל אורך היום, מגבילה את תלותם של המשתתפים בשירותי המרכז. הם עשויים לבחור להשתמש במרכז כבית תמחוי זול, כמקום לבילוי שעות הפנאי, שניהם או אף לא אחד מהם. הם עשויים להגיע אליו בכל עת שעולה על רוחם והם יוצרים את האיזון האישי שלהם בין כמות הזמן ומידת המעורבות שהם משקיעים במרכז לבין אלה שהם מקדישים לחייהם הפרטיים מחוצה לו. על אף שקיימים בהחלט לחצים מצד הצוות ומצד המשתתפים ליטול חלק בפעילויות רבות ככל האפשר, ההחלטה עדיין נותרת בידי הפרט ואין בעניין זה כל כפייה. יתרה מזאת, כיוון שהנוכחות במקום אינה סדירה, המשתתפים אינם נדרשים להתחייב להתאים את עצמם לסדר יום שהצוות קובע בעבורם, ולמעשה גם אי-אפשר לבקש זאת מהם. גם

¹¹ הרקע לצורך השוואה זו שאוב משלושה מקורות עיקריים: (א) היכרות מסוימת עם הבעיות הנוגעות לבתי האבות של המועצה; (ב) ספרות רלוונטית העוסקת במאפיינים של מוסדות כוללניים בכלל ושל בתי אבות בפרט (Bennet, 1963; Goffman, 1961; Edgerton, 1963-4; Rosengren & Lefton, 1966; Straus et al., 1963; Sykes, 1966; Townsend, 1964; Hazan, 1972-1973) בהנחייתם של ד"ר ש' דשן ופרופ' ר' שפירא (1992).

הקבוצות אינן יכולות לסמוך על הגעה סדירה של המשתתפים. כך קורה שקבוצות דיון מסוימות המבוססות על נוכחותם של חברים בעלי עניין וכושר ניסוח, אינן יכולות להבטיח את נוכחותם, ובהיעדרם הפגישות מתבטלות.

המשתתפים מכירים בהיעדר כללים ותקנות נוקשים ולכן הצהרות כגון "כל אחד יכול לעשות כאן מה שהוא רוצה" או "אף אחד לא יכול להכריח אותנו לעשות את זה" הן דבר שבשגרה, במיוחד באשר להחלטה מתי להגיע. למרות זאת, ישנם שלושה תחומים שבהם חייבים להפעיל סוג כלשהו של סדר ושל ריסון. אלה הם סידורי ההסעות, סבבי הארוחות והעבודה הסוציאלית, שלושתם מעניקים שירות ישיר למשתתפים וכרוכים בחלוקה של משאבים מסוימים ביניהם, מה שמעורר לא מעט עימותים ומאבקי כוח.

ההסעה היא זירת החזית של שני קרבות: באחד מעורבים משתתפים הרואים את עצמם זכאים לשירות זה ומנסים להידחק ולתפוס מקום בסיבובים היומיים; בשני מעורבים משתתפים שכבר נהנים מן השירות, אך מבטאים את עצמאותם בכך שהם מפריעים במתכוון להפעלתו על מי מנוחות.

פנייה לקבלת מקום ב"רשימת ההסעות" לובשת כמה צורות, החל בתחינה שקטה וכלה בהתפרצות אל המיניבוס. מארגן ההסעות צריך לעמוד בלחץ בלתי פוסק המלווה באיומים, בדמעות ובגנדוד מתמשך. אולם עיקר הלחץ מופעל בדרך-כלל על הנהגים, החשופים לפניות ישירות של משתתפים שנקלעים לנסיבות כגון אי-ניידות זמנית, מזג אוויר קשה וכו'. דגש מושם על חוסנו של הנהג, שכן בהיעדר מלווה למיניבוסים הוא אמור לעזור לנוסעים להיכנס לרכב ולצאת ממנו, להתמודד עם מקרי חירום ולוודא שכולם מגיעים לבתיהם בבטחה.

אין זה תפקיד שקל לבצעו, בעיקר לנוכח העובדה שכמה מן הנוסעים נוהגים בעקשנות להכעיס. הדבר מתבטא בעיכובים ארוכים הנגרמים בשל משתתפים המתמהמהים בהתלבשות ובהתכוננות ומבזבזים זמן כוונה, כדרך להפגין את כוחם ואת האוטונומיות שלהם. חרץ מאשר לצפור ולצעוק, הנהג לא יכול לעשות מאומה על מנת לזרז את הנוסעים הללו ואין הוא יכול לענוש אותם בשום דרך. התוצאה היא שלוח הזמנים של ההסעות מופר והעימות בין הנהגים לבין נוסעיהם הוא תופעה כרונית.

תחום אחר שבו אי-אפשר להימנע מהתנגשויות בין הצוות לבין המשתתפים הוא ארגון ארוחת הצהריים. גם כאן ניתנת הזדמנות לאנשים למרוד בסמכות ולהכריז על עצמאות. מכיוון שאין תפריט שניתן לבחור ממנו, יש כר נרחב של אפשרויות לבטא מורת רוח מן המזון, מדרך הגשתו ומן ההבדלים הבלתי נמנעים בגודל המנות. כיוון שארוחת הצהריים ניתנת תמורת תשלום, חשים המשתתפים שהם זכאים להשמיע את דעתם. תלונות אחדות הובילו לתגרות גלויות בין המשתתפים לבין הצוות ובין המשתתפים לבין עצמם. שתי הדיאטות הנוספות שמשתתפים שאינם זכאים להן תובעים ומקבלים, לא-אחת, מסבכות את העניינים במידה ניכרת.

היבט נוסף של ארוחת הצהריים הוא הקיבולת הבלתי מספקת של חדר האוכל. במהלך שני סבבי הארוחה הצפופים יתר על המידה נלחמים הסועדים על מקומות ומתגנבים אל התור. כתוצאה מכך יש לאכוף אמצעי משמעת וחברי הצוות משגיחים על הכבש לפי תור ומפקחים על חלוקה מסודרת של המשתתפים לשני הסבבים. לאחר שהסדר זה לא מנע תפיסת מקומות לפני הזמן, כי פורעי המשמעת התפרצו בכל זאת אל תוך האולם, נקראו המשתתפים להגיש עזרה. חברי הוועד התבקשו לווסת את זרם המשתתפים המתקדם לעבר האולם מן הסלון ובמורד המדרגות. צעד זה עורר מרי והתנגדות חריפה. רק משתתפים מעטים הכירו בלגיטימיות של האצלת סמכות זו. לבקשת הצוות, נעשה ניסיון של חברי הוועד לחסום את הדלת הראשית של הקומה העליונה כדי למנוע מן השוהים בה לרוץ למטה ולתפוס מקומות עוד לפני שמכריזים על הארוחה ברמקולים. על אף שהמשתתפים ידעו שיש שתי יציאות חירום המובילות אל חדר האוכל, איש לא ניסה לחמוק מעין האחראים באמצעותן. תחת זאת, הם העדיפו להסתער על הדלת הראשית, להתווכח עם "שומרי הסף" ולפרוץ למטה בכוח.

חברי הצוות איימו להפסיק את הגשת הארוחות כליל. נוסחה מערכת של חלוקת קדימויות לפי חומרת הנכות, אולם היא נכשלה בגלל משתתפים סוררים, ששמו להם למטרה למנוע מארוחת הצהריים לשקף סגנון של תלות המאפיין בתי אבות. תדמיתם של חיים בבית מעין זה ובקודמו מזרה האימים – בית העבודה – רודפת את המשתתפים וכפי שנראה מאוחר יותר, הם מוכנים לעשות כל שביכולתם כדי שצלו לא ייפול על המרכז.

תחום מסובך יותר של הקצאת משאבים קשור בעובדת הסוציאלית המועסקת במקום. היזמה לפנות לעובדת סוציאלית זו הושארה בידי המשתתפים, מכיוון שלא כל משתתף זקוק אוטומטית לטיפול של עובד סוציאלי, ומשום כך "על אף שעובדים סוציאליים מועסקים במרכז, הם שומרים על פרופיל נמוך".¹² העובדת הסוציאלית רשמה:¹³

התואר הרשמי שלי הוא אמנם "עובדת סוציאלית", אך אחד הדברים הראשונים שהבנתי כאשר באתי לעבוד במרכז הוא שהתפקידים כאן אינם מוגדרים בביור, וכתוצאה מכך מוזנחת לא-פעם העבודה הסוציאלית לטובת מטלות אחרות שדורש הניהול השוטף של המרכז.

הייתי מתארת את סוג העבודה הסוציאלית שנעשה במרכז כ"בלתי רשמית", שכן אין חדרי ראינות ואין זמנים קבועים שבהם המשתתפים דנים בבעיותיהם עם העובדים הסוציאליים. מצב זה, כמובן, רחוק מלהיות אידאלי, וקשה מאוד

¹² שם, עמ' 11.

¹³ שם, עמ' 9.

למצוא את הזמן או המקום לשבת פרק זמן כלשהו ולדבר עם משתתף בלי הפרעה; הייתי אומרת שאנו יכולים רק לקוות לגרד את פני השטח של הבעיות שיש לאנשים כאן.

הבעיה העיקרית המשותפת לכולם היא בדידות, אולם רוב הבעיות שמפנים אליי הן בדרך-כלל בעיות של משק בית שמצריכות רק מכתב או שיחת טלפון. כמות המענקים שניתנים במרכז הולכת ופוחתת בהדרגה, משום שהדגש הוא על לעזור למשתתפים לעזור לעצמם ולא להיות תלויים באחרים.

כתוצאה ישירה מהיעדר תשומת לב אישית למשתתפים, מושם דגש רב על עבודה קבוצתית, למשל דיונים, ולא על התרכזות באנשים מסוימים; את העבודה הזו מבצע עקרונית צוות מרכז היום.

הרושם שהמרכז מתעצב על-פי יזמותיהם של המשתתפים נוצר לא רק בשל צורת העבודה הסוציאלית הנעשית כאן, אלא גם בגין הדרך שבה חברי הצוות מבצעים את תפקידיהם במרכז. בהיות צוות המרכז חלק מצוות מארלסדן, הוא מתעסק בעיקר ביחסיהם של המשתתפים עם הסביבה שבחוץ, במיוחד עם שירותים ובעיות הנוגעים לרווחתם הכללית. דבר זה נעשה בצמידות עם עובדי השטח, ונדון באופן חלקי ב"ישיבות הקצאות" שבועיות המתקיימות במרכז. הצוות מעורב בחייהם של המשתתפים מחוץ למרכז, מבקר חברים בבתיהם, עוזר בקשיים יום-יומיים, מיעץ בבעיות אישיות וכן בנוגע ליחסים עם גופי רווחה חברתיים. הדגש על החיים החוץ-מוסדיים של המשתתפים מהווה ניגוד חד למצב הקיים בבית האבות. זה מתקשר לניגוד רלוונטי נוסף, הטמון במבנה ההיררכי של הצוות.

מבני סמכות במוסדות כוללניים נתפסים, באופן קונבנציונלי, כפירמידה עם דרגים מוגדרים היטב, החובקת את כל היבטי החיים המוסדיים. במרכז אין זכר למבנה זה. על אף שהמפקח¹⁴ מופקד רשמית על ניהול המרכז, כשהמשרד הראשי מפעיל עליו רק מעט שליטה, אין מערכת של האצלת סמכויות או אפילו מבנה תפקידים מוגדר. לכך יש משמעות, שכן המשתתפים מתקשים להצביע על הבדל פורמלי בין חברי הצוות, שאותם הם רואים כבני-אדם ולא כנושאי תפקיד. כל חבר צוות ממלא כמה פונקציות המתחלפות זו בזו ונקבעות בעיקר על-פי הנסיבות. המפקח סירב להקים מחסומים בנוסח יחסי מעביד-עובד. חברי הצוות אינם צריכים לצפות ממנו לקבל את כל ההחלטות, אלא להיות מוכנים ליטול אחריות מלאה לדרך שבה הם ממלאים את תפקידיהם. גישה זו נובעת הן ממעמדו הארגוני של המפקח, המשמש כמתווך היחיד המתאם בין המשרד הראשי, עובדי השטח וצוות המרכז והן מהתפיסה הכללית שלו של עבודה סוציאלית ושל מערכת היחסים בין הצוות למשתתפים.

¹⁴ המפקח הראשון של המרכז יכונה מכאן ואילך בשם "המפקח" ואילו מחליפו ייקרא "המפקח החדש".

בתפקידו החדש כראש הצוות האזורי של מארלסדן, המפקח שהחליפו היה אחראי בפניו ישירות. האיש החדש נמצא תחת השגחה קפדנית; הוא קיבל ייעוץ מדוקדק וכמעט שלא קיים קשר ישיר עם המשרד הראשי. מעניין שהמפקח החדש ניסה להנהיג מערכת סמכויות התואמת את הסטראוטיפים של מסגרת בירוקרטית. כיוון שאחריותו הוגבלה לניהול המרכז בלבד, הוא השתדל לבצר ולהכטיח את שליטתו בצוות, וניתק אותם מן הנאמנויות הקודמות שלהם לצוות מארלסדן וממעורבותם בחייהם של המשתתפים מחוץ למרכז. תהליך זה הוליד תמורה ששינתה את המרכז מן השורש והפכה אותו ממערכת המתעלת את משאביה החוצה ליחידה מופרדת יותר, סגורה ומוכלת, שפניה פנימה והיא מרוכזת יותר במבנה שלה. כך למשל, חברי הצוות נתבקשו להפיק דוחות שבועיים על עבודתם, להגיש פרוגרמה מפורטת של פעילויות מתוכננות שפורסמה על לוח המודעות של המרכז, ולהתרכז בארגון התחום שהוקצה להם באופן רשמי. ישיבות צוות, שקודם לכן התאפיינו בסדר יום גמיש, כשיחות חולין מדי פעם והיוו לעתים אף "קבוצות טיפול" בלתי פורמליות, הפכו לזירה להגדרת תפקידים וליצירתה של הייררכיה אנכית ברורה.

תהליך זה של חלוקת עבודה ברורה בין חברי הצוות הוליד תהליך של ניתוק ממעורבות בחיי המשתתפים. הסימן הראשון לכך היה הניסיון הבלתי מוצלח לבטל את קטגוריית המתנדבים. המתנדבים מורכבים מנשותיהם של משתתפים ומלא-משתתפים אחרים שמוצאים טעם וסיפוק בעזרה למרכז, בעיקר בהגשת ארוחת הצהריים ותה של מנחה. הם מעוררים היטב בקרב המשתתפים, ולמעשה קשה להבחין בין מתנדב לבין משתתף פעיל. יצור כלאיים זה, שבין עובד בלא תשלום לבין משתתף, בעל זהות לא ודאית אך רשאי להפעיל סמכות זו, היווה איום פוטנציאלי על המערכה החדשה. אלמלא הייתה הגשת ארוחת הצהריים כמעט בלתי אפשרית ללא עזרתם של מתנדבים אלה, היו כולם מודחים.

מהבחנה זו עולה ניגוד נוסף בין המרכז בראשות המפקח הראשון לבין בית אבות מן השורה. הניגוד הזה נוגע לחלוקה הדיכוטומית בין צוות ללקוחות. בכמה מוסדות כוללניים דומה שיש פער בלתי ניתן לגישור בין השניים, פער הנוצר עקב המשגתם של הלקוחות בעיני אנשי הצוות כאובייקטים של טיפול ופיקוח. עמדה כזו לא התפתחה בקרב צוות המרכז. היחסים עם המשתתפים התבססו על הציפייה, פרי חינוכו של המפקח ובתמיכת רוב חברי הצוות, שהלקוחות צריכים להיות מעורבים, צריכים להשתתף.

מושג ההשתתפות נובע מן ההנחה שהמתקן והשירותים שהמרכז מספק אינם מתקרבים לכדי מילוי כל צורכיהם של הלקוחות. התפיסה היא שבעיותיהם נובעות ביסודו של דבר מבדידות ומדיכאון. הלקוחות זקוקים לחברה ולאמפתיה. כדי להשיג זאת, חברי הצוות חייבים להתגבר על מחסומי מין, גיל, סמכות, השכלה ורקע. עליהם לשאוף להזדהות מלאה עם מחשבותיו והרגשותיו של המשתתף

ולקבל את המשגת העולם שלו, כדי להיות מסוגלים לחלוק עמו בבעיותיו ולנסות להקל אותו.

עמדה זו התבטאה ביחסים בלתי פורמליים עם המשתתפים; במדיניות של "דלת פתוחה" המאפשרת לכל אחד להיכנס למרכז רק משום שהוא רוצה להצטרף; בהשתתפות בפעילויותיהם של המשתתפים ולא רק בארגון ובהדרכה. לשיטת המפקח, חבר צוות אידאלי הוא אדם שמטמיע את עצמו לחלוטין בעולמם של המשתתפים אך יחד עם זאת מהווה גורם ממריץ ומעורר. דבר זה תלוי באישיותו של חבר הצוות ובהשקעה הרגשית שהוא מוכן להשקיע. כפועל, מדובר בהתעלמות משעות העבודה הרשמיות, בהכנסת בני המשפחה למעורבות בפעילויות המרכז ובמחיקת הגדרות התפקידים בעת מגע עם המשתתפים.

המציאות העירומה – דהיינו, שחברי צוות אינם משתתפים, שאין הם שותפים לאותן בעיות, שהם באים מסביבות ומרקעים חברתיים שונים ושהם רואים את משרותיהם כאמצעי פרנסה – יוצרת בהכרח מחלוקות, התנגדויות ותככים בקרב הצוות. שני מקרים ידגימו את הקשיים הנובעים מן המדיניות הנזכרת.

רוז הייתה עוזרת כללית ללא הסמכה ומילאה תפקידים שונים כשהיא נעה במרחק ממקום למקום, נמצאת בכול, מפטפטת עם כולם, עוזרת ומארגנת. מבקר מזדמן היה מקבל ללא ספק את הרושם שרוז היא משתתפת פעילה. היא הייתה בסוף גיל המעבר והתלבשה, דיברה והתנהגה כמו משתתפת. בקושי ניתן היה להבחין בהבדל. רוז גרה באזור, וכבר התוודעה למספר רב של משתתפים; היה לה ידע נרחב על חייהם ועל הרקע של כל אחד מהם. העובדה שבעלה של רוז היה הנהג הבכיר של המרכז תרמה נופך נוסף למעורבותה בקרב המשתתפים. חברי הצוות האחרים החשיבו אותה ל"שלוחה של המשתתפים, שבמקרה מקבלת שכר" ולכן, כפי שניסח זאת המפקח, היא "נכנס למרכז שאי-אפשר בלעדיו", בהיותה התגלמות של גישת ההשתתפות שלו. רוז עצמה קיבלה את העמדה הזאת, אך לא בלי בעיות והסתייגויות.

רוז הזמינה משתתפים לביתה, שוחחה אתם על בעיותיה האישיות ואפילו ניסתה לערב אותם בענייניה הכספיים. אולם היא החלה להיות מוטרדת ממה שראתה כפלישה של המרכז לחייה הפרטיים והשפעת הדבר על משפחתה שלה. בתקופת עבודת השדה היא היטלטלה בין עזיבת המרכז לבין הישארות בו. לכך התלוו ניסיונותיה החוזרים ונשנים להגדיר מחדש את עמדתה באמצעות הקמת מחיצות בינה לבין המשתתפים ובגידור תחום מעורבותה בחיי המרכז.

את מאמציה מיקדה בשתי מטרות. חברי הצוות נהגו לסעוד יחד ארוחת צהריים בסבב השני, ואי-אפשר היה למנוע מהמשתתפים מלהצטרף לשולחנם או להפריע לארוחה בבקשות עזרה ועצה. התנהגות זו הפריעה בעליל לחברי הצוות, אך רובם לא גילו במפגיע סימני אי-נוחות או כעס וניסו להישאר שלווים. רוז, לעומתם, זעמה על המפריעים, היסתה אותם בצעקות והבהירה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שאין מקום למשתתפים ליד שולחן הצוות.

התעקשותה האגרסיבית על מעמדה כחברת צוות התבטאה גם ביחסיה עם המתנדבים – שהיו, כמוה, במעמד ביניים שבין חברי צוות לבין משתתפים. כיוון שהם הגישו לה את ארוחות הצהריים, היא ניצלה הזדמנות זו כדי להדגיש בפניהם ככל האפשר את עמדתה כחברת צוות. זאת עשתה באמצעות חלוקת הוראות, דרישה לשירותים שבדרך-כלל לא ניתנו ותפיסת פיקוד ופיקוח על השירות. חילופי הדברים הקשים שהתנהגות זו עוררה סייעו לרוז לבצר את מעמדה בעיני המשתתפים הצופים במחזה, אך לא הועילו לייצוב מעמדה בעיני עמיתיה כחברה שווה בצוות.

בעקבות זאת דרשה רוז בחינה מחדש של הגדרת תפקידה, מתוך כוונה להוסיף לו יוקרה. לא די היה לה בתואר "עוזרת כללית", או "משגיחת מרכז יום" כפי שכונתה ברשומות המרכז. לפנייתה לא היה כל יסוד רשמי והיא נדחתה. אחרי איומים נוספים בהתפטרות והיעדרות מבושרת רעות, עזבה רוז את המרכז ולא שבה עוד.

בזמן שרוז ניסתה להימנע מהזדהות מוחלטת עם המשתתפים, מצאה את עצמה ג'ואן מואשמת ביחס של ריחוק ושל חוסר מעורבות. את ג'ואן, בת עשרים ואחת, דוגמנית לשעבר ולא-יהודייה, בהחלט לא ניתן היה לסווג כמשתתף אופייני, ודעתה על מהות היחסים הנאותים בין צוות לבין משתתפים רק הגדילה את המרחק. ג'ואן הייתה ברעה שיש למתוח קו ברור בין עבודתה במרכז לבין חייה הפרטיים. היא סירבה אפוא לענות על שאלותיהם החקרניות של המשתתפים על אודות חייה הפרטיים והבהירה לצוות, שלמעט אירועים מיוחדים אין היא מוכנה להישאר במרכז מעבר לשעות העבודה הרשמיות. יתרה מזאת, היא ביקשה שהמפקח ינחה אותה במגעיה עם המשתתפים ושחוצג בפניה הגדרת תפקידים וסמכויות ברורה.

גישה זו עוררה את חמתם של כמה מחברי הצוות, הציתה ויכוחים וגררה הטחת האשמות. למעשה ג'ואן הואשמה שאין היא ממלאת את התפקיד המצופה מחבר צוות. היא לא השקיעה את כל אישיותה ורגשותיה בעבודה. כנגד זאת טענה ג'ואן, שעל אף שהיא נוהגת ידידות במשתתפים, אין היא יכולה לראות במרכז את לב חייה. למרות זאת, חודשים אחדים אחרי קבלתה הגבירה ג'ואן בהדרגה את מעורבותה, והתעקשותה לעבוד לפי הכללים נחלשה. כפי שאמרה ג'ואן בעצמה: "אני נהיית כמו רוז – משתתפת גמורה". הכוחות שאפפו וסחפו את ג'ואן, כמו גם את חברי הצוות האחרים, הם חלק מן האווירה הכללית של המרכז והם יידונו מאוחר יותר.

את שתי הנטיות המנוגדות האלה, להשתתפות או להסתייגות, ניתן לזהות במידה זו או אחרת בהתנהגותם של כל חברי הצוות, אם כי ניכרו הבדלים, שנבעו מגורמים אישיים ומבניים. כך אפוא, העוזרת האדמיניסטרטיבית, ששהתה רוב היום בדל"ת אמותיו של המשרד ולכן לא באה כמעט במגע ישיר עם המשתתפים, לא יכלה, ולמעשה גם לא רצתה, להיות מעורבת יותר מכפי שנדרש לשם ביצוע נאות של מטלותיה. אחד מעוזרי המלאכה, נהג אחד והטבח היו במצב דומה. לכל אלה היו תפקידים מוגדרים יותר מאשר לחברי צוות אחרים, וזה יכול להסביר את הבדלי הגישות.

מדיניות "ההשתתפות" לא ביטלה לחלוטין את ההבדלים בין הצוות לבין המשתתפים ולכן לא הבטיחה יחסים הרמוניים ביניהם. דבר זה מתחייב בהתחשב במשאבים העומדים לרשות הצוות, וההבנה של המשתתפים כי למרות גישת "ההשתתפות", יש פער יסודי ובלתי ניתן לגישור, הנתפס במונחים של קריירה וזמן ולא במונחים של כוח ותפקידים. המשתתפים היו מודעים לחלוטין לעובדה שחברי הצוות, מסורים למרכז ומוצלחים בתפקידיהם ככל שיהיו, הם עדיין עובדי אורח במוסד, שהוא קרקע להכשרה או שלב שבאמצעותו יקדמו את הקריירות שלהם. יתרה מזאת, הייתה מודעות לכך שחיהם של חברי הצוות סובבים סביב משפחותיהם וסביבתם החיצונית. הדבר היווה ניגוד חריף בינם לבין המשתתפים שאצלם "המרכז הוא המרכז" – ניגוד שלעיתים נתפס באור לא חיובי ושאינו חף מטינה.

משתתפים אחדים התמודדו עם האמביוולנטיות שנוצרה כתוצאה מכך באמצעות "מחיקה" של נוכחות הצוות כצוות, אף-על-פי שפזיזת ורשמית, כמובן, הנוגעים בדבר לא הושפעו. לפיכך היו משתתפים אחדים שעמדו על כך שרוב חברי הצוות יכלו את זמנם במשרד ויעסקו בניירת, חרף העובדה שאותו חדר דחוק יכול היה להכיל בקושי רב ארבעה בני-אדם בעמידה, קל וחומר בישיבה. משתתפים אלה טענו ש"המרכז מנהל את עצמו" ושהצוות הוא מטרד בלתי נחרץ. אלו, אחד הדוברים העיקריים, ניסח זאת כך: "המרכז מוצלח כל-כך כי אנחנו אנשים נחמדים – ידידותיים ועוזרים – אין לזה שום קשר לצוות". הוא גם הוסיף שאין כל ספק בלבו שאם תינתן להם ההזדמנות, המשתתפים ינהלו את המרכז טוב יותר מאשר הצוות. הם ירחיבו את הפעילויות בערבים, יתקינו מעלית כדי ליצור אינטגרציה טובה יותר ויפגינו דאגה רבה יותר לבעיות של המשתתפים בחרץ. הוא האשים את חברי הצוות שלבם אינו נתון לאינטרסים של המרכז, ושהם משתמשים בו רק כדי לקדם את עמדתם שלהם במשרד הראשי ובארגון.

עימותים ישירים נמנעו הודות לכך שרוב חברי הצוות היו עסוקים בקומת הקרקע, בסיוע לנכים, בהכנת הארוחות ובקיום קבוצות דיון, שיעורי כושר ופעילויות אחרות. לכן האולם העליון נותר שטח נקי מחברי צוות ולמעט מדריכי ה-ILEA ועוזר המלאכה, היה רק חבר צוות אחד שהופקד על הקומה כולה, ותפקידו היה ארגוני. בתקופת עבודת השדה היו שני חברי צוות שמילאו את התפקיד הזה, כל אחד תקופה מסוימת, ושניהם היו צריכים לסגל את עצמם לתפקיד שהקצו להם המשתתפים. הראשון, עובד סוציאלי לא מוסמך, הזדהה עם המשתתפים עד כדי כך שישב עמם, עסק במלאכת יד ובשיחות חולין ורכילות. הוא פיתח ידידותיות אישיות עם כמה מהם, הזמין אותם לביתו וטיפל בבעיותיהם באופן שחרג בהרבה מהמוטל עליו כחבר צוות. בישיבות צוות הוא תמך ללא יוצא מן הכלל בדעותיהם של המשתתפים והתנגד לכל מהלך שיעקוב אחר פעילויותיהם או יפקח עליהן. המשתתפים עצמם ראו בו אדם חסר שורשים (רווק שהיגר מגני וילנד, ללא קרובים או קשרים באנגליה) שלא הייתה לו קריירה אחרת למעט המרכז ולכן היה באותו מעמד כמותם.

מחליפתו, ג'ואן, שהייתה נחושה להפריד בין חייה הפרטיים לבין עבודתה, נתקלה בתחילה בהתעלמות מצד המשתתפים, ומאוחר יותר היוותה מטרה להערות ארסיות, כגון "לכי להכין תה, את לא טובה בשביל שום דבר אחר" (מקובל שהכנת התה היא ממטלותיהם של המתנדבים). לדעתו של אחד המשתתפים, הייתה "ג'ואן טובה רק בשביל דבר אחד [...] ולא הייתי מתנגד לעשות את זה אֶתה".

מכל מקום, ההבדלים במידת ההשתתפות של הצוות אינם משקפים את ההמשגה הכללית של המשתתפים כפי שהיא רווחת בקרב הצוות. ביסודו של דבר, הם רואים במשתתפים בני־אדם שחדלו לחשוב עבור עצמם, המתנגדים לשינוי וחוששים מפניו; הם נהנים מסביבה חזויה מראש, ניתנת לשליטה ואשר אינה מְזַמֶּנֶת להם כל התרגשות או תכלית. כפי שתיאר אותם המפקח, הם "בני־אדם של ריטואל ולא בני־אדם של דרמה". גישה זו, התואמת את הגישה שתוארה ב"קץ המעורבות", מקבלת חיזוק מן הרושם שיצרו עמדות המשתתפים כלפי המרכז. הם נוטים לראות בו יחידה תחומה, מבודדת מן העולם שבחוץ; האירועים המתרחשים בו אינם משפיעים על החוץ והנסיבות החיצוניות אינן משפיעות עליו.¹⁵ ראייה זו של המרכז מובילה לשורה של שאלות הנוגעות לגבולות התוחמים את המרכז.

גבולות

שתי קבוצות גורמים המשלימות זו את זו מגדירות את הגבולות המבודדים את המרכז מסביבתו. הראשונה כוללת גורמים סביבתיים קבועים, מעבר ליכולת הטפול של המרכז ולכן יכולים המשתתפים רק להגיב אליהם. השנייה נגזרת מעולמו של המרכז, משפיעה על היחסים עם העולם שבחוץ ומאפיינת אותם.

"פחיתות הכבוד" הנלווית לכניסה למרכז היא גורם שאין להמעיט בחשיבותו כאשר באים לבחון את המחסומים בין המשתתפים לבין העולם שבחוץ. אמירות שיפוטיות כגון "אתה בטח דחוק מאוד בכסף אם אתה הולך למרכז" ו"אין פלא שאנשים מצביעים עליך ומתלחשים", בין אם יש בהן אמת ובין אם לאו, רווחות מאוד בקרב המשתתפים ומצביעות על ההכרה החזקה שמביטים בהם כבוז וברחמים, כמי שכשלו חברתית, כמי שלא הצליחו לדאוג לעצמם ולכן הפכו למקבלי צדקה. יהודים קשישים אחרים בקהילת מארלסדן אכן בזים להשתתפות במרכז. הגעה למרכז מרמזת על רמת הכנסה בלתי מספקת ומשום כך על מעמד פיננסי נמוך וכן על חוסר יכולת לקבל תמיכה משפחתית. קשישים שאינם רחוקים מאוד ממצב זה עושים כל מאמץ להתרחק מן המשתתפים במרכז. כך קרה ששני משתתפים שהחליטו להתחתן בבית־הכנסת המקומי נתקלו בדחייה ובמעין שאט־נפש ביום חתונתם מצד קשישים בני גילם, אנשי הקהילה המקומית. זוג נשוי בסוף שנות השבעים לחייהם, שעמדו בפני רוב הקשיים המיוחדים לאנשי המרכז, סירבו

¹⁵ מאוחר יותר אדון בהיבטים נוספים של ניהול המרכז בהקשר של תרבות המשתתפים.

בעקשנות ללכת לבקר במקום – כי "אנחנו אנשים מהוגנים, לא קבצנים, ולעולם לא נתחבר לטיפוסים האלה".

מיעוט הביקורים וחוסר העניין מצד פרטים וארגונים באזור מחדדים את המודעות הזו. למעט ביקור אחד או שניים של פוליטיקאים מקומיים – בעיקר בניסיון לגייס קולות במסעי בחירות – או של נציג מזדמן של אגודה או שירות ציבורי כלשהם, המרכז אינו מעניין את הקהילה. אחת הסיבות לכך היא אולי התיוג הדתי שלו. כרברי אחד העובדים הסוציאליים:¹⁶

באופן כללי, קשה להגדיר את היחסים בין מרכז היום לבין הקהילה, משום שגופים רבים באזור עדיין אינם מודעים לקיומנו ואילו אחרים סבורים שעל אף שמרכז יום המשרת את הקשישים והמוגבלים הוא, כמובן, מועיל ונחוץ ביותר, יש התנגדות עקרונית של עובדים סוציאליים רבים של הרשות המקומית להפנות את לקוחותיהם למרכז שבו קריטריון הקבלה העיקרי הוא הדת היהודית.

על כך הוסיף והרחיב המפקח:¹⁷

בהייררכיה של השירותים החברתיים רווחת התחושה שהקהילה היהודית מסוגלת בהחלט לדאוג לאנשיה, או שהיא אולי צריכה לדאוג לאנשיה. גם חברי צוות שונים יצאו נגד האתוס הרווח בקרב אנשי העבודה הסוציאלית שהם בוגרים צעירים או עובדים סוציאליים שהוסמכו לא מזמן, אתוס הגורס כי משימתם של השירותים החברתיים היא ליצור אינטגרציה בקהילה כולה ושאררגונים דתיים פועלים נגד האינטגרציה הזאת. סביר שחלק מהם מרחיקים לכת עד כדי כך שהם מתעלמים מקיומו של המרכז שעה שהם מטפלים ביהודים.

למעט אגודת העיוורים היהודים ובית אבות ובית־חולים יהודיים, היחסים עם ארגונים יהודיים גם הם קלושים ביותר ואין ביניהם כמעט חילופי צוות וחברים. הדבר נכון גם לגבי מקומו של המרכז במועצת הסעד היהודית. חברי הצוות חשים כי המרכז תופס מקום שולי בפעילויות המועצה וכי פקדי המועצה מפגינים עניין מועט בנעשה בו. רושם זה נובע ממגוון סיבות, החל מן הריחוק הגאוגרפי בין המשרד הראשי¹⁸ לבין המרכז וכלה במבנה הארגון ובמטרותיו. במידה מסוימת נחשב המרכז לשירות נבדל לגמרי מן השירותים האחרים שמספקת המועצה, ומשום כך נתפס כיחידה עצמאית

¹⁶ דוח על המרכז, ספטמבר 1974, עמ' 9.

¹⁷ שם, עמ' 11.

¹⁸ עד פברואר 1975 היה המשרד הראשי בווסט אנד של לונדון ואחר־כך הועבר לצפון מערב העיר. בשני המקרים היה מרוחק למדי מן המרכז.

בתוך הארגון. המכתב שלהלן, שנשלח מן המשרד הראשי למשתתפים, ממחיש נקודה זו:

ברצוני להודיעך כי תקבל מענק שיסייע לך בתקופת הפסח ואני תקווה שיהיה זה לך לעזר. מכל מקום, לנוכח העובדה שפתחנו מרכז יום במארלסדן ובו כל השירותים שמרכז כזה יכול להציע, לא יקבלו באי המרכז מענק זה בשנה הבאה.

עד שהתמנה במשרד הראשי ראש צוות אזורי, אשר נטל לידי את האחריות הן על המרכז והן על צוות מארלסדן, הקישור בין המרכז לבין הארגון היה בלתי סדיר, רופף וחסר מבנה. פקידי המועצה הגיעו מדי פעם בפעם להשתתף בישיבות צוות או להעיף מבט במקום, אך לא הייתה לכך השפעה על ניהול המרכז או על המדיניות שנקטו חברי צוותו. היזמה הארגונית היחידה שהמרכז היה מחויב ליטול בה חלק הייתה המיזוג הניסיוני עם המרכז של אגודת העיוורים היהודים, ניסיון שנעשה למרות התנגדות עזה גם של הצוות וגם של המשתתפים.

החלטה זו מעניקה לנו פרספקטיבה על היחסים בין הארגון לבין המרכז. המרכז משך אליו תשומת לב והופעלו עליו מניפולציות כל עוד אפשר היה להשתמש בו כמשאב לשם השגת מטרות ארגוניות מסוימות, אולם למעט זאת הוא הונח. משום כך הומנות שנשלחו לנושאי המשרות במועצה, שאת נוכחותם ביקשו בפעילויות ובחגיגות שנערכו במרכז, לא קיבלו כל מענה. יתרה מזאת, מאחר שהמרכז לא היווה אטרקציה לתורמים פוטנציאליים, קיומו לא הובא לידיעתם של נדבנים. בראש מעייניה של המועצה היו שמירה על תדמית מצליחה של המרכז והפצת תדמית זו בקרב המממנים את פעולותיה, וכן ניהולו השליו של המקום. כל עוד התעצמות ההשתתפות בו אינה גורמת קשיים, מעורבותה של המועצה במרכז מוגבלת בהחלט. למרות זאת, העבודה הסוציאלית שצוות המועצה עשה באזור הכתיבה לא-אחת התערבות בחיי המשתתפים כפרטים. עבודה סוציאלית כזו, מעצם טיבה, תורמת תרומה מהותית להרחקתו של היחיד למקום מפלט המשולל כל קשרים וזיקות קודמות. זוהי תוצאת יישומם של מספר עקרונות העומדים ביסוד גישתם של עובדים סוציאליים אל לקוחותיהם, באופן המשגתם את בעיותיהם ובהתמודדותם עמן.

כבר הועלתה האפשרות שהיבט מרכזי של יחסה של החברה לקשישים הוא צמצום אישיותיהם לכדי צורכיהם החומריים. אולם מי שמופקדים על יישום גישה זו – קרי העובדים הסוציאליים, מסתייגים מלראות את תפקידם אך ורק במונחים של הקצאת משאבים ציבוריים כמענה לצרכים אלה. אין זה ערב להכם, ומפחית מערך מקצועם. כתוצאה מכך, התפתחה בין חברי צוות מארלסדן הבחנה עדינה בין "פקידי סעד" לבין "עובדים סוציאליים". עצם ההבדל נעוץ בכך ש"פקידי הסעד", שכולם סלדו מהם על שום היותם סוכניה של מועצת האפטרופסים היהודית הידועה לשמצה בהתנשאותה, בכיורקריטיה שלה ובחוסר נגישותה, עוררו קונוטציות בלתי

נעילות שיכלו להיות אכן נגף ביחסיהם עם הלקוח. כך, על אף שחשיבותו של פן הסער שבעבודה לא נפגע מן הרגש שהושם על פונקציית "העבודה הסוציאלית", בכל זאת נחשב פן זה להיבט אדמיניסטרטיבי בלבד של התפקיד, שאינו מצריך הסמכה מיוחדת ובהחלט אינו ראוי לתואר "עבודה סוציאלית". סער עוסק ב"צרכים חומריים" ועבודה סוציאלית עוסקת ב"בעיות". התחושה הייתה שחיוני כי חברי הצוות יגדירו את אופי הטיפול הסוציאלי שיוענק ללקוח וכפועל יוצא מכך התעורר צורך ביצירת פרופיל של בעיותיו העיקריות של הלקוח.

כאשר מענה חיובי לפנייה חומרית – כגון דיור חדש, עזרה כספית וכו' – מתעכב, נוטים העובדים הסוציאליים לחפש ולמצוא את הסיבה ה"אמיתית" למצוקה על-ידי הסטת תשומת לבם לממד אחר של חיי הלקוח, שהופך בזאת למטרה המרכזית של הטיפול והדאגה. כך, למשל, במסגרת טיפול בזוג נשוי שהגיש כמה בקשות לדיור, דיווח העובד הסוציאלי כי "שניהם צריכים להעסיק את עצמם במקור חברתי ולצאת לבילויים כל אימת שניתן להסדיר יציאות כאלה. דומה שזוהי בעייתם המרכזית ולא בעיית הדיור".

על אלמנה שפנתה בבקשה לדיור חדש נחרץ המשפט הבא:

גב' ו' היא אישה מדוכאת ומרה מאוד, היו לה חיים מאוד לא מאושרים. כעת היא מנסה להראות שכל הבעיה היא דיור ומנסה להדחיק את כל הבעיות האחרות. היא מאיימת שתתאבד. כל האגרסיה שלה מופנית כלפי עצמה. נראה לי שהיא אדם מזוכיסטי.

שימוש זה בז'רגון פסיכולוגי בפי הדיוטות רווח מאוד ומשמש לעתים תכופות כדי להגדיר ולתאר את בעיותיו של הלקוח. סיווג לקטגוריות דוגמת "פרנואיד", "סקיזופרני", "סדיסטי" וכו' משרת אחת משתי מטרות: הוא עשוי להדוף את האפשרות שהעובד הסוציאלי ייקרא לקבל אחריות על מצבו של הלקוח, שכן בעיותיו של זה נעוצות בגורמים המצויים מעבר להשפעתו; לחלופין, הוא מאפשר לחברי הצוות לרשום ללקוח סוג של טיפול שנמצא בהישג ידם ואינו כרוך בקשיים ארגוניים, כגון ניסיון להשיג משאבים ולהתגבר על ניירת מסובכת. "טיפול" זה נקרא בדרך-כלל "שנוי בסביבה החברתית", או, במונחים מתוחכמים יותר, "כניסה לסביבה תרפויטית", כלומר למרכז.

כדי לייעד לקוחות שונים למקום אחד, שאינו מיועד מראש לענות על בעיה ספציפית כלשהי, חייב העובד הסוציאלי לבטל חלק ניכר מן הבעיות, הרקע והאלמנטים הייחודיים של הלקוחות השונים. את זאת עושים בראש ובראשונה על-ידי גיבוש תפיסה סטראוטיפית של לקוח, המבוססת על שורת הנחות באשר לתמצית מהותו של קשיש יהודי דחוק בכסף, הפונה למועצת הסער היהודית. קיימת הנחה

שהלקוח הטיפוסי הוא אדם מנודה ממשפחתו ומבודד מכל מגע חברתי עם ידידים וקהילה. לפיכך הוא תלוי לחלוטין בעובד הסוציאלי ובקישור שזה יוצר עם שירותי הרווחה. ישנה גם הנחה שהלקוח הטיפוסי מעדיף טיפול יהודי ולכן אין לו חלופה של ממש לקשר עם מועצת הסעד היהודית. הנחות מוקדמות אלה, לצד הדעה על הלקוח כמי שמתנגד לשינוי אך בה בעת משולל כל רעיונות בונים ורצון משל עצמו, ולכן קל לטפל ולנהל אותו, משלימות את תדמית הלקוח התלוי בעובד הסוציאלי. מושג זה מושרש בקרב העובדים הסוציאליים והוא נסמך על פילוסופיה של הטיפול המומלץ. פילוסופיה זו כוללת כמה כללים בלתי כתובים המנחים את הגישה המצופה מן העובד הסוציאלי. רעיונות אלה מובעים בדרך-כלל בקול במסגרת ישיבות צוות, ודובריהם העיקריים הם עובדים סוציאליים בכירים. אחד מרעיונות המפתח החוזרים שוב ושוב הוא שהעובד הסוציאלי צריך לסכל כל אפשרות של תלות הלקוח בו. משום כך, אם הלקוח נצמד לעובד הסוציאלי הרי שזה חרף כוונותיו של האחרון. הוא אמור רק להציע תוכנה ועצה, אך לא להתחייב להעניק חסות. עיקר רעיוני נוסף הוא שיש להימנע מכול וכול מהשפעה על אישיותו של הלקוח. העובד הסוציאלי צריך להקדיש את תשומת לבו ומאמציו ליצירת סביבה נוחה יותר ללקוח, אך עליו להימנע מכל ניסיון לשנות אותו, לכפות עליו את ערכיו, או לשפוט את התנהגותו שיפוט מוסרי.

ברור שכללי התנהגות אלה אינם היקשים לוגיים הנובעים מן העמדה שלפיה הלקוח הוא אדם תלוי שניתן לטפל. למעשה, הכללים מתייחסים להבניה אידאולוגית של המצב, בעוד שההנחות נובעות מן המפגשים היום-יומיים עם הפונים. זוהי אי-הלימה תמטית שמתקיימת מבלי משים, עד שצץ "מקרה" החושף אותה. וכך, כאשר לקוחה הציגה פרשנות למצוקתה בצורה שיטתית, הגיונית ורהוטת שלא כרגיל, וביקשה מן העובד הסוציאלי הממונה על ה"מקרה" שלה להפנותו לצוות, הוליד הדבר דיון מלא השתאות. הנה כאן לקוחה העומדת על אישיותה ועצמאותה בהתאם לכללים, אך בניגוד לקונצפציה. מקרים אחרים של לקוחות שסירבו להיכנע ולהגיע לתלות מוחלטת בכך שדחו עזרה ובחרו לחיות בתנאים קשים, עוררו אף הם תמיהה וסקרנות בלב מיטיביהם בכוח.

למעשה, העובדים הסוציאליים עצמם נוקטים צעדים המחזקים את תדמית הלקוחות כנוקמים נואשות, כמבודדים. הדוחות מלאים בתיאורים חיים של בידוד ודחייה חברתיים, של נטישה מצד המשפחות, של חוסר תקווה ושל חוסר אונים. על אף שחלק ניכר מכל אלה נכון ללא ספק עובדתית, הגטייה הרווחת היא לבחור בגורמים המקנים תוקף לעמדה השלטת.

כמה צעדים מעשיים מבססים עוד יותר את הדעה הזאת, בעיקר בכל הנוגע למקומה של המשפחה בחיי הלקוח. לא נעשה כל מאמץ ליצור קשר עם הילדים או עם כל קרוב אחר, שלא לדבר על ניסיון לאמת את הצהרותיו של הלקוח על אודות משפחתו. הצעה שהועלתה – לבקש מן המשפחות לתרום לכיסוי עלות החזקתו של

בן משפחה בבית אבות של מועצת הסעד היהודית – נדחתה בנימוק שמשמעות הדבר תהיה החזרתו של "מבחן האמצעים" של מועצת האפוטרופסים היהודית, ותהיה זו משום התערבות שלא במקומה ביחסים שבין הלקוח לבין משפחתו. התוצאה הבלתי נמנעת הייתה היווצרות תחושה אצל המשפחה, שהעובד הסוציאלי הוא המטפל בקשיש שלה ושהיא אינה נדרשת כלל לחלוק באחריות לרווחתו. זהו צעד נוסף, לעתים סופי, בתהליך של ניתוק הקשיש ממעורבות בסביבתו החברתית הקודמת ובהתייחסות אליו כאל ישות נפרדת.

מחיקה זו של המשפחה מטווח הפעילות של העובד הסוציאלי היא רק דרך אחת שבה נדחקים החוצה היבטים של חיי הלקוח שעמם העובד הסוציאלי מעדיף שלא להתמודד. כדי להצביע על אחדים מתחומים אלה, אערך השוואה בין ארבעה טופסי פנייה למרכז היום, שנפקו בזמנים שונים.

באמצעות מעקב אחר השינויים בהדגשים, ההשמטות והתוספות, ניתן יהיה לעקוב אחר תהליך הצטמצמות העניין בתחומים מסוימים, והיעלם המוחלט של אחרים.

טופס "א", הראשון שהונהג, היה בשימוש מתחילת ימיו של המרכז ועד 1973:

טופס "א"		מועצת הסעד היהודית	
		בקשה למרכז יום	
1	שם מלא	מס' תיק	מס' במרכז היום
	מס' טלפון		תאריך לידה
	מקצוע		כתובת
2	גר לבד	כן / לא	רובע
3	משפחה	כן / לא	
4	אם כן, פרט:		
5	תמיכה משפטית ספציפית (ביקורים)		תמיכה משפחתית כספית
6	קרוב משפחה – שם	מס' טלפון	במקרה חירום שכן או ידיד: כתובת
7	סביבת הבית		

מצב בריאותי

- 8 דיאטה (מצב)
- 9 טיפול חירום
- 10 מגבלות פיזיות
- 11 תחבורה ציבורית
- 12 תחבורה למרכז היום
- 13 היסטוריה רפואית נפשית
- 14 מידע רפואי כללי

15 שם רופא המשפחה מס' טלפון כתובת

שירותים בבית

- 16 עזרה בבית כן / לא – ומתי?
 17 עובד מתנדב, שם: מס' טלפון כתובת
 18 ארוחות על גלגלים כן / לא
 19 אחות מחוזית כן / לא – ומתי?
 20 בקשה לדירונת של מועצת הסעד היהודית כן / לא; בית אבות כן / לא
 21 חבר בבית־כנסת כן / לא. אם כן, פרט:
 22 אם לא, אילו סידורי קבורה נעשו:

23 הערות

24 פנסיה

25 קצבה משלימה

26 קצבת מחלה

27 שכר דירה

28 חסכונות

שם מלא של העובד הסוציאלי: תאריך:

את הטופס הזה החליף טופס "ב", שממנו הושמטו הפרטים הבאים:

שם מלא (הפונה נתבקש לציין רק "שם") / מס' במרכז היום
 מקצוע

תמיכה משפחתית כספית

שכן או ידיד להתקשרות במקרה חירום

ביקורים של המשפחה

תחבורה בשעת חירום

תחבורה למרכז היום

מידע רפואי כללי

ביקורי עובד מתנדב

חברות בבית־כנסת

סידורי קבורה

קצבת מחלה

שכר דירה

שם מלא של העובד הסוציאלי.

המידע שהושמט מתייחס בעיקר לרקע של הלקוח, לקשריו עם משפחתו, לזיקתו

הקהילתית ולמשאביו הכספיים. כולם נוגעים לחייו החיצוניים של הלקוח וכולם התבררו כחסרי נגיעה לחייו במרכז. למרות זאת, מידע משלים כלשהו נדרש בטופס "ב" באשר ל"תרופות", "ימי נוכחות" ו"הערות על האישיות", שכולם נוגעים לתפקידו של הלקוח כמשתתף ולדעה שהוא אדם עצמאי העומד ברשות עצמו, הן חברתית והן פסיכולוגית.

טופס "ג" נושא את שם המרכז (במקום כותרת קולקטיבית כללית שאינה מתייחסת למרכז מסוים כלשהו בטפסים "א" ו"ב") וכולל את הפרטים הבאים:

תאריך הנוכחות הראשון			
שם המרכז			
טופס בקשה			
שם	מס' מרכז היום	מס' התיק	תאריך לידה
כתובת	מס' טלפון		
היסטוריה רפואית	דיאטה:		
רופא מטפל	טלפון:		
קרוב משפחה	טלפון:		
סיבת הבקשה			
העובד הסוציאלי:	תאריך:		

לא עוד שאלות בדבר דיור, תמיכה משפחתית, "אישיות", שירותי רווחה, הכנסה וכד'. טופס "ד", שהיה עיבוד של טופס "ג", אינו כולל את המידע המנהלי הנוגע לתאריכים ולשמות של עובדים סוציאליים. שני הטפסים האחרונים גובשו בתקופה שבה נערכה עבודת השדה.

על אף שהמידע הרפואי חיוני במקרה חירום, נראה שהעובדים הסוציאליים חולקים על הערכותיהם הכלליות של הרופאים לגבי לקוחותיהם ולעתים קרובות מערערים על תקפות שיפוטם. די נפוץ שעובד סוציאלי יערער על דעתו של רופא באשר ליכולתו של חולה להתמודד עם מצבו. התנגדויות כאלה לובשות תמיד צורה של התעקשות על כך שהעובד הסוציאלי מכיר את המקרה ושיש לו ידע מעמיק על עמדותיו של הלקוח ועל דפוסי התנהגותו.

ביטול זה של מעורבות מקצועית אחרת בהחלטות הנוגעות ללקוח, לצד המחיקה השיטתית של היבטים רבים של קשרי הלקוח עם סביבתו, הופכים את העובד הסוציאלי לאמצעי הקשר היחיד עם העולם ובכך מגבירים במידה ניכרת את התלות של הלקוח בהחלטותיו. יתרה מזאת, כיוון שמשמעותו של תהליך זה היא הפרדה

וניתוק מן הקשרים והמעורבויות הקודמים, הלקוח נותר חשוף להשפעות ולכוחות של מצב שהעובד הסוציאלי יוצר ומטפלל בעבורו. התוצאה היא שחוסר הרצון של אנשים לקבל צדקה מתמוסס, ושהבושה וה"ישרה" (integrity) שלהם מומרים לזרם של בקשות לסיוע ברווחה. דבר זה מסמל את המעבר מהתייחסות לאמות מידה חיצוניות אל חקירת האפשרויות הקיימות במסגרת הגבולות החדשים שקבע העובד הסוציאלי. הדוח הבא מתאר את ביקורו הראשון של עובד סוציאלי אצל לקוח:

מר ג' היה מופתע למדי לנוכח ביקורי ומאוחר יותר התברר שהוא אדם בעל גאווה רבה – הוא הדגיש שאינו רוצה שום צדקה. הסברתי למר ג' שאנו סוכנות רווחה ושהתבקשתי לבקר אותו על-ידי בית-החולים שהתעניין בשלומו.

מר ג' ניצל את הביקור הבלתי צפוי הזה לבקש עזרה כמכירת ביתו. מאז ואילך הציף את המועצה בפניות שונות. תהליך כזה חוזר ומתרחש ברוב המקרים, וברור שהלקוחות שהופכים למשתתפים המבינים את האפשרויות הפוטנציאליות הגלומות בסביבתם החדשה, מתאימים את עצמם לניצול משאביה. המרכז הופך את הסביבה הזו למוחשת ומוגדרת לא רק באמצעות המגע היום-יומי עם פונים אחרים והנוכחות המתמדת של עובדים סוציאליים, אלא גם באמצעות תהליך שילוב הדרגתי של שירותים ופעילויות חיצוניים במרכז. מרכז זה הופך את המרכז לסביבה כוללנית יותר, המקיפה מגוון היבטים רחב של חיי המשתתפים. טוטליזציה זו היא למעשה סרטוט של קווי הגבול המסתמנים מתוך המרכז עצמו ויש בה כמה מרכיבים.

אגרות טלוויזיה, בגדי חורף, הבראה, חשבונות טלפון וחשמל וכו' מוסדרים ומטופלים כולם בידי משרד המרכז. מקובל שכל שאלה הנוגעת לזכאות לסעד, בקשות ליעוץ משפטי או תלונות על הרשויות יופנו למשרד, והן אכן זוכות בדרך-כלל לטיפול. מצב הדיוור החמור של חלק מן המשתתפים משתפר במידה רבה הודות לקשר שהמשרד יוצר בעבורם עם בעלי בתים באזור ועם משתתפים אחרים שבבעלותם נכסים שניתן להשכירם בשכירות משנה. שני לוחות המודעות המכוסים עלונים והודעות על הטבות שמעניקה המדינה, על שירותים קהילתיים ועל אירועים מקומיים הם ממד נוסף של ההיבט האינפורמטיבי של המרכז.

מידע ויעוץ, על אף שהם מקלים את התקשורת עם העולם שבחוץ, אינם יכולים להוות תחליף למשאבים שזה מספק. תחליף חלקי לאלה נמצא בהנהגת כמה שירותים במרכז, מן הסוג שבדרך-כלל מצפים למצוא בבית אבות. ישנה אמבטיה מיוחדת לנכים למען משתתפים שאינם יכולים להשתמש בחדר האמבטיה הרגיל שבביתם, והמתרחצים מקבלים בעת הצורך סיוע מחבר צוות. המשתתפים יכולים להשתמש במכוונות התפירה ובכלי הנגרות כדי לתקן את חפציהם הפרטיים, ומכונת הדפוס, נוסף לשימוש הנעשה בה לצורכי המרכז, משרתת את קרן הנדיבות ואפילו

משתתפים יחידים. שירותי אופטיקה, ספר (שהוא משתתף), סלון יופי ומדריך כושר תורמים גם הם לתהליך הטוטליזציה.

מכירות בזאר ומכירות מיוחדות (של כלי מטבח, בגדים וכו') מתקיימות במרכז לעתים קרובות, ורובן זוכות לעניין רב מצד המשתתפים, שאלמלא הן לא היו יכולים להרשות לעצמם לרכוש חלק מן הפריטים המוצעים למכירה. פריטים מתורמים מקומיים וממשתתפים נאספים וממוינים בידי חברי הצוות. הדוכנים מאוישים במתנדבים המגויסים מקרב המשתתפים תחת השגחת הצוות. שיטה זו של מחזור וחלוקה מחדש של משאבי המשתתפים מאפשרת רמה מסוימת של יכולת סיפוק צרכים עצמית ואי-תלות בעולם שבחוץ, שהיא אחת ממרכיבי האופי המבודד והאוטונומי של המרכז.

היבט זה משתקף בביקוש הגובר והולך מצד המשתתפים להרחיב את פעילות המרכז לשבתות ולשעות הערב המאוחרות. סגירת המקום בחגים מסוימים גרמה לתלונות רבות וסירובו של הצוות להיענות לדרישה להאריך את שעות הפתיחה גרמה לחילופי דברים נוקבים ולהתפרצויות. כאשר המפקח החדש נכנס לתפקידו הוא ניסה לנצל את הדרישה להרחבת הפעילויות כדי לאפשר לצוות תעסוקה מלאה, במגמה לעצור את דליפת המשאבים מן המרכז אל כלל הציבור שצוות מארסדן והעומד בראשו, דהיינו מפקחו של המחוז, שירתו.

המשתתפים היו מוכנים לתרום את חלקם להרחבה כזו של פעילויות המרכז. את המשתתפים הנכים עודדו לבקש מבני משפחתם להיות נוכחים במרכז, בעיקר כשמדובר בנשים שנשארו בבית בעוד בעליהן מבילים את היום במרכז. פעילויות של יום ראשון זכו לנוכחות נאה של המשתתפים ואירועים מיוחדים שנערכו בערכים התבררו כהצלחה שאין עליה עוררין.

ההתמדה וההנאה שהפגינו המשתתפים תוך שהם תורמים לתהליך הטוטליזציה קשורות קשר הדוק להמשגתם את משמעות המרכז בחייהם. אין זו בשום אופן גישה המוסכמת על הכול, וגם אין היא מערכת ברורה ומנוסחת של רעיונות ושל מושגים. נכון יותר לומר שזהו אוסף של עמדות והתנהגויות המתבררות משיחות אקראיות וממצבים יום-יומיים, הגיוון מעצם טיבה של מערכת הדאגה (ראו "רעיון הדאגה"). למרות זאת, אפשר למיין את הדרכים שבהן המשתתפים תופסים את יחסיהם עם המרכז לפי כמה מאפיינים עיקריים הנוגעים בשלוש סוגיות שהמשתתפים התייחסו אליהן ודנו בהן: (א) מה המרכז אינו; (ב) הייחודיות של היחסים במרכז; (ג) מקומו של המרכז במסגרת הכללית של חיי המשתתפים.

כל ניסיון שנעשה בקבוצות דיון או בפעילויות אחרות להעלות את הנושא של הגדרת המרכז, מעורר ללא יוצא מן הכלל בלבול והתחבטויות. שוב ושוב פָּשְלו המתדיינים בניסיונותיהם להציע תווית קבילה למוסד. בדרך-כלל רווחת הסכמה כללית באשר למה המרכז אינו. מוסכם אפוא שהמרכז אינו מועדון ארוחות צהריים, וגם אין הוא מרכז פנאי. אין הוא מועדון חברות מרצון ואף לא סביבה כפויה כמו

מקום עבודה. מוסדות אלה, העומדים כל אחד בקצה אחר של סולם הסמכות, נפסלו שוב ושוב כקנה מידה להשוואה; הראשון, משום שמטרת החברות בו מוגבלת וחסרת מחויבות והאחרון, לנוכח ההיכרות הישירה או העקיפה עם המשטר ששרר במוסדות אלה, ואשר נודע לשמצה בקשיחותו ובשלילת צלם האנוש מן העובדים בו.

ישנה גם הסכמה על קבלתם של מועמדים למרכז. אנשים שבאו למרכז כשעיניהם נשואות רק למטרות לא חברתיות, כגון ארוחות זולות ואפשרות לתקן את בגדיהם בעצמם, היו בבחינת גורמים מפריעים ולא-רצויים. קריטריון אחר הוא מצבו הכלכלי של הפונה. על משתתף שמגיע למרכז מבלי שיהיו לו קשיים כספיים, גם אם אין ספק שקשיים אחרים מניעים אותו, מסתכלים בעין רעה; הגעתו נחשבת לניצול לרעה של שליחותו העיקרית של המרכז, שהיא שירות לעניים. משום כך אין זה בלתי שגרתי לראות משתתפים הממעיטים בכוונה בערך הכנסתם ובמשאבים האחרים העומדים לרשותם, כדי לשכנע את המשתתפים האחרים שתביעתם לזכות בהכרה ולהיות מקובלים במרכז מוצדקת במלואה מנקודת הראות הכלכלית.

אם מתקיימים התנאים של התנהגות חברתית ושל עוני – האדם מתקבל. יש הסכמה בין המשתתפים שהמרכז הוא סביבה הטרוגנית, המסוגלת ומיועדת לקלוט ולקבל בברכה פונים שנתקלים בקושי כלשהו, ללא קשר לגילם, למצבם המנטלי או למצבם הגופני. ניסיון להפיץ עצומה הנוגעת למצוקתם של הגמלאים הקשישים הוכשל על-ידי הוועד בנימוק ש"זהו אינו מרכז לקשישים בלבד ואסור לזהותו ככזה". בדומה לכך, ביקורת על משתתפים שנראה כי בריאותם טובה נתפסה כ"בלתי הוגנת" משום ש"יש סיבות רבות אחרות חוץ מנכות שבגללן אנשים באים למרכז". ההטרוגניות של המרכז היא בסיס אחד להרגשה הרווחת בקרב המשתתפים שזוהי סביבה ייחודית, שונה בהחלט ממוסדות אחרים, שעל פניהם ניתן לראותם כבני-השוואה. הטרימינולוגיה שמשתמשים בה מאירה עיניים. פעמים רבות מדברים המשתתפים זה על זה כעל "אחים ואחיות" או אפילו כ"קרובים יותר ממשפחה". משתתף שרצה לנסח את ההבדל בין ההרגשה במרכז לבין זו שבימי שישי במרכז של אגודת העיוורים היהודים, השווה את הראשון ל"בית אימא" ואת השני תיאר כ"בית אימא-חורגת". האנלוגיה הזו ל"בית" קיבלה תמיכה והרחבה מפי משתתפים רבים אחרים שחזרו והביעו את דעתם על המרכז כפן המשמעותי היחיד של קיומם. היו שאפילו הרחיקו לכת ואמרו שהכניסה למרכז הייתה מבחינתם תמורה במצבם, אשר העניקה להם חיים.

משתתפים רואים במרכז זירה בה אפשר לפתוח במגוון חדש של יחסים ולשנות מן הקצה את התדמית העצמית. אחדים אפילו אומרים ש"במרכז, אתה פשוט עצמך", כלומר ששם אדם יכול לשחק את כל התפקידים שאותם שאף למלא. כל אחד יכול לשחק תפקיד של מנהל, של אמן, של פוליטיקאי בן מעמד הפועלים ועוד, בלי לחשוש שמא ייתקל בלעג או בביטול כאילו "יצא מדעתו". ג'ונתן, אחד המשתתפים המובילים, נזכר בסיפור עממי מעיירתו בפולין:

בשטעטל שלנו היה בול עץ רחב באמצע השוק. כל לילה בחצות היו נשמות המתים נאספות סביבו וכל אחד מהם התנהג ודיבר כפי שרצה להתנהג ולדבר בחייו האמתיים.

הסנדלר הפך לגבאי בית־הכנסת, שואב המים היה הרבי, והחייט העני ישב בכיסאו של ראש העיר, וכולם היו מרוצים ושמוחים.

המנגנון החברתי שמאחורי דימוי זה של המרכז יידון מאוחר יותר, אולם הדימוי עצמו משמעותי להבנת היחסים בין עולם המרכז לבין החוץ. בעוד שבעולם שבחוץ מתקיימים דחייה, התפוררות, הפרדה וניכור – הסביבה האחוותית הנוצרת במרכז מציעה בדיוק את ההפך. בין המשתתפים בה לא קיימים מחסומים פנימיים בלתי עבירים. המרכז נתפס כמערכת תקשורת שכמעט כל מסר יכול לעבור דרכה ולקבל היותו חוזר. מערכת תקשורת זו מבוססת על ההבנה, שהמשתתפים מבודדים מן העולם החיצון אולם עדיין נותר בידיהם החופש לווסת את השתתפותם כרצונם. לפיכך אין דרך לאכוף ערכים חיצוניים על משתתפים אחרים.

קו הגבול המפריד בין שני העולמות נשמר. המרכז נתפס כמציאות חלופית, וכל חדירה הדרת בינה לבין העולם החיצון נתפסת כבלתי רצויה וכמזהמת. משום כך, משתתף ש"נתפס" בפארק המקומי מפטפט עם לא־משתתפים על אודות המרכז ננזף על־ידי משתתפים אחרים, שהזהירוהו לבל יערב את המרכז ב"חייו הפרטיים". משתתפים שיצרו למראית עין ידידות קרובות במסגרת המרכז כמעט שלא הרחיבו את יחסיהם אלה אל החוץ, וזאת למרות עידוד בלתי פוסק מצד הצוות לעשות זאת. האירועים המעטים שבהם הפגישות התרחשו מחוץ לכותלי המרכז התקיימו או ביזמת המרכז ובארגונו (טיולים) או כתוצאה ישירה מפעילויות המרכז (חזרות לקונצרט).

תיחום קפדני זה של המרכז המבדילו מסביבות אחרות הוא בוודאי המאפיין המשמעותי ביותר של גבולות המרכז. הניכור מן הקהילה, המבנה הארגוני והמדיניות של העובדים הסוציאליים, כולם מעורבים ביצירת סביבה חברתית הנבדלת מאוד מהסביבה הרחבה. מהו היחס בין מקלט מבודד זה לבין טיבו של מצב הלימבו?

אף אחת מן הצרימות שבמצב הלימבו אינה נפתרת או מצטמצמת אך ורק הודות למסגרת המרכז. עמדתה של החברה כלפי הקשישים נותרת ללא שינוי ותהליכי ההידרדרות וההתפוררות האישיים נותרים בעינם. דא עקא, הבידול החריף בין המרכז לבין הסביבה שמחוצה לו עשוי לספק בסיס חדש לפיתוח עמדות והמשגות, בהן אפשר להשתמש כתגובות לבעיות אלה. אין הכוונה לומר שנסיכות שונות לא יניבו תגובות דומות, אך נראה שיש מתאם ישיר בין מבנה המרכז כפי שתואר בפרק זה לבין ההתמודדות עם מצוקת מצב הלימבו.

המרכז הוא למעשה יחידה אוטונומית, מוכלת, המספקת את צורכי עצמה, והיא מופרדת במידה רבה מן ההשפעות, הכוחות והמגבלות של הסביבה החברתית המאפיינת את המצב שלפני הכניסה למרכז. הוא מובלעת חברתית, אך לא בכך שאין

קיימים בה חיי חברה; אדרבה, קשה להעלות על הדעת סביבה יותר קדחתנית וגועשת. אלא שהיא מובלעת בכל הנוגע להחלת כללים, תקנות, נורמות וציפיות מוגדרים ומיוחדים על המשתתפים. מידת החופש לבחור וההזדמנויות לתמרן היא יוצאת דופן ואינה משתווה למה שקשישים אחרים חווים לא־אחת במוסדות בעלי משטר נוקשה או תחת שליטתה של משפחה כעוסה, או כאשר הם מנהלים חיי בדידות בכלא ביתם. המשתתפים נתבעים למלא רק מעט דרישות, והחופש שלהם להתמודד עם האיוון בין הנוכחות במרכז לבין החיים מחוצה לו הוא מוחלט. מבחינה זו המרכז הוא סביבה גמישה, לא תובענית, המאפשרת לאנשים להחליט בכוחות עצמם איך לנהל את חייהם, תוך שהיא מציעה להם מגוון רחב של שירותים. ההזדמנויות לקבלת החלטות יוצרות את הניגוד בין החיים במרכז לבין מצב הלימבו. במצב הלימבו, כוחו של אדם להשפיע על גורלו שלו נפגע כמידה ניכרת, ואילו במרכז ניתנת לבאים ההזדמנות לעצב את יחסיהם ואת התנהגותם בגבולות המסגרת.

העובדה שמבחינה חברתית המרכז מופרד מסביבות אחרות מגבילה את חדירת העמדות והערכים היוצרים את מצב הלימבו ומצמצמת אותה עד למינימום. אם משתתף יעזוב את המרכז, אפילו זמנית, מפגשו המחודש עם מצב הלימבו יהיה בלתי נמנע, אף־על־פי שהשפעת ההשתתפות עשויה להקל את המפגש. לעומת זאת, כל עוד נשמרת ההשתתפות, המרכז מספק עיר מקלט לא רק לנמלטים ולפליטים לרגע, אלא אפילו להתמודדות עם המצוקות היסודיות של מצב הלימבו.

כיוון שהצרימות העיקריות של מצב הלימבו מקופלות בסתירות שבתפיסת הזמן שחווים הקשישים, אנסה לעקוב אחר התגובות שהתפתחו כלפיו במרכז באמצעות התמודדותם של המשתתפים עם מרכיבי הזמן. שאלת המפתח שיש לשאול היא: מהן הדרכים שבהן משתמשים המשתתפים כדי ליישב את הסתירה בין הזמן החברתי הסטטי לבין הדעיכה המאפיינת את הזמן האישי? טיפול סוציולוגי בשאלה זו יתאפשר רק לאחר בחינת טיבו של המרכז כסביבה חברתית המנוגדת לעולם שבחוץ. מערכת היחסים שבין השניים היא צירו של הדיון בפרספקטיבות הזמן של המשתתפים.

3 סידור הזמן מחדש

בפנותנו כעת לתפיסת המרכז ויחסיו עם סביבתו מזוויות הראייה של המשתתפים, נמצא שתחושת הזמן שלהם מצריכה בחינה מיוחדת. חשיבותה מכרעת, אך בשום פנים אין היא מובנת מאליה. אנשים כמעט שאינם מדברים על ה"זמן", וגם אם כן, ההתייחסות היחידה היא למצבים שמחוץ למרכז – במיוחד בהקשר של "להעביר את הזמן". אנשים אומרים, "הלכתי לקולנוע להרוג שעתיים", או "אני הולך למועדון שלי להעביר את הזמן", כמעט כאילו הזמן אינו קיים במרכז עצמו, אך מסוגל להוות מטריד מחוצה לו. על אף שמושג הזמן שלהם מפותח וגם משמעותי, יש לתור אחריו בעקיפין.

נזכיר שמצב הביניים מקפל בתוכו שלוש חוויות זמן שאינן עולות בקנה אחד זו עם זו: (א) העבר, שהוא תולדות החיים של הפרט, מאבד את משמעותו; (ב) הפתרון הרשמי למצוקתם כרוך בבידוד ולא פעם בכניסה למוסד, כשבפועל זו הקפאה של מצבם החברתי; (ג) הקפאת מצבם החברתי מתנגשת עם החוויה הממשית של הידרדרות מואצת ומודעות למוות, שבו הזמן מתבטל. התמודדות עם מצב הלימבו משמעה פתרון הקונפליקטים האלה, וכל פן שלה יידון כאן בתורו.

שינוי פני העבר

מפגשים ראשוניים עם המרכז נוטים להיות מבלבלים. כפי שהעירה עובדת סוציאלית מתלמדת על יומה הראשון במרכז: "ברור שלאנשים האלה היה עבר עשיר ומעניין, אבל נראה כאילו הם כולם חיים בהווה, שקועים בחיים מיום ליום". ניתוק זה מן העבר היה מודגש כל-כך עד שעובדים סוציאליים השתמשו בו כאמת מידה להערכת התקדמות המשתתף בתהליך השתלבותו במרכז. כך אפוא, אישה שדחתה את הרעיון להגיע למרכז הוגדרה כמי שנמצאת במצב של "דיכאון, הסתגרות, התפרצויות של דמעות מדי פעם – ממשיכה להתעכב על טרגדיות מן העבר". משתתפת חדשה שלא הראתה סימנים של "הסתגלות מספקת" תוארה כ"אחוזת דיכוך של זיכרונות – מרחפת אל המרכז והחוצה ממנו". גם גורמים חיצוניים רבים זיהו בהפתעה את הסירוב לכאורה של המשתתפים לעסוק בכל פעילות שנקשרה לחייהם שלפני הכניסה למרכז. נציג של ארגון קהילתי שביקש את עזרת המשתתפים באיסוף חומר

היסטורי על מארלסדן לא קיבל תגובה של ממש מרוב המשתתפים, ונראה כאילו אינם מעוניינים ואפילו מכשילים אותו במתכוון. בהזדמנות אחרת ניתנה הרצאה על האיסט אנד במפנה המאה – ערש הולדתם של רוב המשתתפים. הפעם התנגדה קבוצה משמעותית של חברים באופן פעיל לאירוע, והם ארגנו תכנית בידור בקומה העליונה במקביל להופעתו של המרצה בחדר האוכל. האולם העליון היה זירה חדשה לגמרי לפעילויות אחר-הצהריים, ובמקרה זה ניצלוהו כדי להסיט את תשומת הלב מן ההרצאה, ואולי אף כדי להפריע למהלכה.

במהלך ביקור בית אצל אחד המשתתפים עוררתי שלא במתכוון מריבה בין הבעל לבין אשתו – שניהם משתתפים. האיש ניסה לספר לי משהו מהרפתקאותיו כנוסע סמוי בדרכו לאמריקה. אשתו הפסיקה אותו: "אל תהיה כזה דרמתי, כל זה היה בעבר ולכן זה לא מעניין; ובכלל, אנחנו לא בטוחים שזה באמת קרה". חילופי דברים קולניים התפתחו כאשר ניסה האיש לתאר את קטטותיו עם בריונים אנטישמיים באזור.

תגובה דומה, אם כי פחות אישית, הופנתה כלפי איש מועצת העיר שבא למרכז כדי לדבר על בעיות במערכת החינוך. אחרי כמה דקות של קשב מנומס, הופרע בחוסר סבלנות ונתבקש לשנות את הנושא כי "אנחנו כבר לא ילדים או הורים והחינוך שלנו כבר שייך לעבר – אנחנו לא רוצים לשמוע על זה". חלק מן הקהל עזב את החדר.

משתתפים חדשים, לעומת זאת, מנסים בדרך-כלל להרהר בעברם, אולם הם נתקלים בתגובה אדישה מן הוותיקים, לפעמים בליווי הסבר קצר כגון "אנחנו כאן כדי לשכוח את העבר, ולא לשקוע בזיכרונות על אודותיו; המרכז הוא בשביל אנשים שרוצים לשכוח את הצרות שלהם" (ראה "חניכה"). תחושה זו, שניסיון לחיות מחדש את העבר הוא חסר תוחלת, באה לידי ביטוי בסיפור קצר שכתב אחד המשתתפים ושהתפרסם ב-*News and Views*. זהו סיפור על שחקן קולנוע לשעבר המכור לטיפה המרה ושמו ראלף, שהולך לצפות באחד מסרטיו הישנים ומסתבך בקטטה עם צופה על טיב משחקו, וכתוצאה מכך מוכא לתחנת המשטרה. לאחר ששמע מה שקרה, נותן לו קצין המשטרה את עצתו: "אין טעם לחיות בעבר". "ראלף הניד בראשו וקיבל תזכורת מן החבורה שעל ראשו (תוצאה של הקטטה). הסמל נתן בֶּרֶאלף מבט של השתתפות בצער, וראלף הרגיש באותו הרגע כטיפש גמור".

את ההבנה שהעבר, גם אם היה זוהר, לא יתחדש ולא יחזור עוד, הטעימו המשתתפים שוב ושוב ודחו בתוקף ניסיונות מצד הצוות לגרום להם להרהר בו. קבוצת דיון שנושאה היה "מה היית עושה אילו יכולת לחיות שוב את חיך?" לא משכה אף משתתף, עד שהצוות שכנע באופן פעיל את האנשים להשתתף. אז לבשה השיחה צורה של דיון סמנטי בתקפות השימוש במילת התנאי "אילו". שני דוברים טענו, שכיוון שבכל מקרה אי-אפשר לשנות את העבר, הרי שהנושא עקר וחסר

משמעות. הדיון הופרע כל העת – סטיות מן הנושא, התפרצות לדברי אחרים, ניהול שיחות פרטיות ובדיחות מילאו את רוב הזמן, עד שהיושבראש זנח את מאמציו והקבוצה פוזרה.

התברחות הייתה דרך שגורה להתמודדות עם חוויות העבר. מסיבה זו, כאשר משתתפת בקבוצת דיון התעקשה לספר במלוא הפירוט על חייה באיסט אנד, התייחסו אליה כאל ברחנית. כל אירוע שתיארה עורר צחוק ותשואות. היה זה כאילו היו החיים באיסט אנד מרוחקים עד כדי לעורר גיחוך.

למרות זאת, ישנם זמנים בהם מסווה האדישות מוסר והמשתתפים נכנעים בפני נוסטלגיה בלתי נשלטת. תקרית כזו אירעה כאשר להקה של בדרנים מבחורץ הופיעה במרכז במסיבת חנוכה. הם שרו את הרפרטואר הרגיל שלהם, שכלל שירים פופולריים משנות העשרים והשלשים של המאה העשרים, וכיוון שרצו לשאת חן בעיני הקהל, סיימו את ההופעה בשיר "א יידישע מאמע". זה חולל התפרצות מידית ובלתי צפויה של יפחה של התרגשות, שהפכה לסערת רגשות ולזעם. כמה משתתפים גידפו בקול את הלהקה על שהגישה בידור שאינו מתאים, "שופכים מלח על הפצעים שלנו ופותחים צלקות ישנות". לאחר שניחמו זה את זה, תבעו המשתתפים לחזור לשירים קלילים מתוך מחזות זמר וקברטים. התקרית לא הוזכרה שוב במרכז.

תקריות מעין אלו מגלות כי העבר אכן בלתי ניתן למחיקה, ועל אף שאין חוסכים מאמצים למחוק חלקים נכבדים ממנו, השפעתו על המרכז עודנה ניכרת. למעשה, בחינה זהירה ומדוקדקת יותר של ההתייחסות לעבר מגלה עקיבות מסוימת באופן שבו המשתתפים בוחנים ועורכים מחדש את הביוגרפיות שלהם.

הם משתמשים בשלוש טכניקות עיקריות: הראשונה היא מחיקה מוחלטת, השנייה היא התכחשות והשלישית היא נצירה בלב של אירועים מסוימים ולעתים ניסיון לפארם בנימה נוסטלגית. את ביטוייהן של הגישות האלה ניתן לזהות לסירוגין באופן שבו תולדות חיים מוצגות במרכז. ישנם הבדלים משמעותיים בין גרסותיהם של משתתפים שונים לביוגרפיות שלהם, אולם קיימים גם מכנים משותפים. אתאר בקווים כלליים את שלבי מעגלי החיים ואציג את פעולתן של שלוש הטכניקות הללו, כל אחת במקומה.

את הוריהם תיארו המשתתפים במזיגה של כבוד, של בושה ושל הסתייגות. האופן שבו גדלו המשתתפים באיסט אנד בראשית המאה נראה כבלתי נאות ובלתי הולם לחלוטין. שליחתם לבתי-ספר דתיים, הלחץ שהופעל עליהם להתאים עצמם לאורח חיים אורתודוקסי נוקשה, העובדה שלא קיבלו הזדמנות להטמיע את התרבות האנגלית – כל אלה היו מטרות לביקורת. מרירות וחרטה משלו ביחסם של המשתתפים כלפי הוריהם. אלה התלכדו עם תדמית בלתי אוהדת של דור הוריהם – כצרי מוחין, בלתי הגיוניים, כדתיים קפדניים, שלא הצליחו להשתלב בסביבתם החברתית ולסגל צורת חיים מכובדת, מהוגנת.

תמונת החיים בבית הייתה עגומה אף יותר. האימהות קשות-היום, התשושות

תמיד, היו מטפלות בחבורת ילדים מרושלים, מלוכלכים וצרחניים. האבות היו תובעניים ונטו להתפרץ בנקל, פרנסתם התגודדה על כרעי תרנגולת ותמיד התקשו לקיים את המשפחה. מקום המגורים היה דחוס ומוזנח והאחריות לדאגה לעצמם הוטלה על הילדים בשלב מוקדם בחייהם, כך שבני ארבע-עשרה וחמש-עשרה נאלצו לצאת לעבוד. הילדות לא נתפסה בשום אופן כילדות של יציבות, של ביטחון ושל עתיד מבטיח, וגינוי סמוי של מי שנחשבו כאחראים לכך הגביל כל התייחסות אליה. חיי הקהילה, לעומת זאת, נראו כאור נוסטלגי הרבה יותר. יחסי ידידות ושכנות היו ממאפייניהם העיקריים של החיים באותה סביבה יהודית קטנה, צפופה והדוקה. הייתה זו תקופה של עליזות, של בילוי חוצות בריקודים, של מסיכות ושל יציאות מאוחר בלילה, שניזונו ממרץ ומחיוניות אין קץ. אנשים נהגו לדבר זה עם זה, להציע עזרה ולהפגין דאגה ועניין כנים. אלה הועמדו, כמובן, כניגוד לחוסר האכפתיות והניכור שאפיינו את החברה המודרנית.

תיאורים אלה של שמחת חיים וחיי אחווה חלו על התקופה שמראשית הבגרות ועד לנישואין, ולאחריה ניתן היה לחוש בפער של ממש. המשתתפים כמעט שלא דיברו על חיי הנישואין שלהם, על האופן שבו גידלו את ילדיהם, ובמיוחד לא על עבודתם ועל מצבם החברתי-כלכלי. משום כך, איש שהיה חייט משגשג אמנם ציין זאת בפניי אך נמנע מלשוחח על כך בגלוי עם משתתפים אחרים (שרבים מהם היו גם הם חייטים אך פחות מצליחים). משתתף אחר, שהיה רוכל-עגלה אמיד, כמעט שלא דיבר על משלח ידו בשוק, על אף שהיה נכון בהחלט לדבר על הבעיות האישיות האינטימיות ביותר. משתתף שכתב ופרסם כמה סיפורים קצרים ועסק בכתיבת האוטוביוגרפיה שלו, מעולם לא ציין עובדה זו בפני משתתפים אחרים או בפני חברי צוות ומבקרים.

נטייה זו למחוק את ההיסטוריה התעסוקתית עלתה בקבוצת דיון, כאשר הנוכחים התבקשו לדבר בחופשיות על חייהם. ניכרה התנגדות נחושה לכל התייחסות ל"חיים המאוחרים", והמשתתפים שלא נכנעו לה נקראו מיד לסדר. אדם אחד אמר: "מאז שהייתי בן שבע-עשרה התחלתי לחשוב בשביל עצמי, ומה שעשיתי עם החיים הדפוקים שלי זה העסק שלי".

משתתפים חדשים שהצטרפו למרכז וניסו לדבר על היבט זה של חייהם נרתעו לא-פעם מחוסר הקשב והאדישות שהפגינו מאזיניהם. המסר עבר בדרך-כלל במהירות, ותגובתם הייתה הצטרפות ל"חסרי העבר" האחרים. כלל זה חל לא רק על דיון בתעסוקה המקצועית אלא גם בתחביבים, בפרשיות אהבה, בפעילויות קהילתיות ובעבודה התנדבותית.

עובדים סוציאליים נדהמים מן ההתאוששות המהירה של המשתתפים במרכז ומן המעבר ממצב של כאב ושכול ליחס "נורמלי", נינח, כלפי אבדן בן זוג. לפעמים נדרשים רק ימים אחדים מהגעת המשתתף החדש השבור והמדוכא למרכז ועד לגחתו ממצב זה כמשתתף מוכוון-הווה, הנהנה מאווירת המרכז. כאשר המשתתפים

כבר מזכירים בן זוג שנפטר, ההתייחסות היא בדרך-כלל לחייהם המוקדמים יחד, ורק לעתים נדירות לאירועים מן התקופה האחרונה.

גברים תיארו את נשותיהן המנוחות כאוהבות וכדואגות, בעוד שהמשתתפות נטו למסור תיאור פחות אידילי של יחסי המשפחה שלהן. אחדות אפילו הודו שהנישואין נכפו עליהן, ושהן אינן בטוחות מהי משמעותה של אהבה, כי זו מעולם לא נמנתה בין רגשותיהן כלפי בעליהן. הן האלמנות והן האלמנים – אם כי במיוחד האלמנים – הביעו רצון להיפטר מאותם שרידים שהזכירו להם מדי פעם עבר שלא יחזור.

הנושא של ילדים, לעומת זאת, לא התאים לתמונה נוסטלגית זו. הבסיס לעמדות כלפי הילדים היה המודעות להתנכרותם ולנטישתם, וזו עוררה בהורים מרכיב חזק של התנתקות מרצון ממעורבות בחיי ילדיהם. המשתתפים דיברו בגלוי על המציאות המרה שטפחה על פניהם ועל כעסם על התנהגות ילדיהם כלפיהם והביעו, לא-פעם, נחישות שלא להניח ליחסים ביניהם להפריע את חייהם עוד. כתוצאה מכך התפתחה במרכז עמדה של התנערות מן הילדים. משתתפים הביעו בפומבי חרטה על שהביאו ילדים לעולם ואמרו שאילו היו חיים את חייהם שוב, לא היו חוזרים על טעות קשה זו. סיפורים שהפיצו משתתפים על התפכחותם מאשליות באשר לילדיהם תרמו לאימות וחיזוק דעה זו.

ב"ליל הסדר" היה המרכז מלא וגדוש במשתתפים שהעדיפו לחגוג בחברת עמיתיהם במרכז ולא להצטרף למשפחותיהם. אחדים מן הנוכחים בחרו להדגיש כי למרות שמשפחותיהם הזמינו אותם לביתם, הם הכהירו להן שנאמנותם ואהדתם נתונות לחבריהם ולכן בחרו לבוא למרכז. העובדה ש"ליל הסדר" הוא בדרך-כלל הזדמנות לכינוס משפחתי שנתי הוזכרה בכל זאת, ומספר משתתפים ציינו את האנומליות בצורך להסתפק בתחליף "פתטי", בלתי הולם לחלוטין.

אישה אחת ציפתה לקבל הזמנה ל"סדר" בבית בנה, אולם זו לא הגיעה. ב"ליל הסדר" אסף אותה בנה והניחה בשערי המרכז, והוא עצמו נסע לביתו. היא לא יכלה לקבל את הדחייה והמשיכה לטעון שבנה יאסוף אותה כדי לחגוג את החג עם נכדיה. הבן לא הגיע והורים, מנוסים יותר, נאלצו לנחם את האם המבולבלת והנבוכה, והסבירו לה את דעותיהם על סתמיות היחסים בין הדורות.

נוהג השגור מאוד בקרב קשישים להחליף תמונות משפחתיות וליהנות מהתפעלות הדדית מן הילדים והנכדים (Johnson, 1971, p. 77) כמעט שלא התקיים במרכז. "ילדי נייר" – כפי שכמה מן המשתתפים העדיפו לכנות תמונות שכאלה – נשלפו בעיקר אם המצולמים חיו בחו"ל ולכן לא היה צורך לתחבל שום תירץ לריחוקם מהוריהם. המשתתפים כן התעניינו בתמונות, אך בעיקר בתמונות של עצמם, אם כצעירים ואם כמשתתפים בהווה. אחת הפעילויות, שהתנהלה לפני שהחלה עבודת השדה אך רישומה נותר בזיכרונם של המשתתפים, הייתה תחרות בתמונות, שאותה תיארו חברי הצוות כך:

אורגן חידון תמונות מוצלח ביותר, שבו כל חבר הביא צילום, בעילום שם, של עצמו כנער או כמבוגר צעיר, והמטרה הייתה שהחברים האחרים ינחשו מי בתמונה. חידון זה עורר שיחה ערה ועניין רב בין החברים והם החלו להעלות זיכרונות בשמחה.

ההנאה שבקירוב העבר הרחוק להווה באמצעות השוואה בין ההופעה הגופנית הצעירה לזו הקשישה, מצביעה כנראה על רצון מסוים שיש למשתתפים להתייחס לעברם ולשמור על תחושת המשכיות כלשהי המחברת בין החלקים השונים של תולדות חייהם. אכן, לעתים התקיימו במרכז מסעות אל נככי העבר, אולם הללו נבררו בקפידה וכללו רק אותם מרכיבים שלא היה בהם כל רמז למתחים, ושלא העידו על הבדלים בין המשתתפים. אירועים כאלה עוזרים למעשה לייצר תבנית זמן משותפת, מנותקת מן הקריירות והמזויות האישיות ומנוקה מכל העוולות החברתיות שהביאו אותם, לדעתם, למצב הלימבו. כפי שיתברר, עבר סלקטיבי זה דומה למושג ההווה המעוצב במרכז.

פיסות העבר המוזכרות בחפץ לב וללא התנצלות קשורות למצבים של שוויון חברתי לכאורה. משום כך, השתתפות בהפגנות האיסט אנד הגדולות נגד התנועה הפאשיסטית בשנות השלושים הוזכרו באווה, וסיפורים אלה עודדו את המשתתפים להעלות את זכר זיקותיהם הפוליטיות בצעירותם, עם האסוציאציות של רעות ואחוזה שגלו אליהן. בדומה לכך, שירות בזמן המלחמה ושירות צבאי נתפסו כימי הזוהר – כימים של שותפות, של מאמץ משותף ושל ידידות ללא תנאי. כאשר דיברו על הצבא, התעלמו מן ההיררכיה הנוקשה, ובאופן דומה כשדיברו על בתי-חולים הדגישו את השוויון והתעלמו מן ההיררכיה.

רוב המשתתפים היו מאושפזים יותר מפעם אחת והיה להם ניסיון רב במוסדות כגון אלה. בהעלאת זיכרונות מבתי-חולים חולקים אמנם שבחים לצוות הרפואי, אך הדגש הוא על היחסים הלבביים, על היעדר מחסומים חברתיים בין החולים. מספר משתתפים דיברו במונחים המוגבלים בדרך-כלל למציאות של המרכז. כך, כמה מהם אמרו: "שם הפכתי לבן-אדם חדש", או: "הם נתנו לי חיים חדשים".

משתתפים שהכירו זה את זה בחייהם לפני הכניסה למרכז אינם מזכירים בדרך-כלל עובדה זו ולעתים מתייחסים זה אל זה כאילו נפגשו במרכז, ואילו השהייה באותה מחלקה בבית-חולים היא בסיס קביל להמשך יחסים. משתתפים רואים את הניסיון המשותף הזה באותו מישור בו הם תופסים את קיומם המשותף במרכז; מרווח הזמן המפריד בין שני שלבים אלה בחייהם נראה כבלתי רלוונטי.

מועדוני חברות, פאבים וקהילות לא-פורמליות אחרות עולים גם כן בזיכרונותיהם של המשתתפים. גבר בן למעלה משבעים נהג לטעון לחברות פעילה בעשרים ושניים מועדונים ואגודות שונים. אחד מחבריו במרכז אמר שהוא "אחד שלעולם לא יודקן, פשוט משום שהוא לא חי בעבר". הוא בחר להיפרד מאשתו, לא קיים שום קשר עם

בתו היחידה ועקר לדירת חדר מבודדת, המספקת את כל צרכיו, ואשר בה הוא מתגורר בגפו. בהתנתקות מוחלטת זו מן העבר הרציפות היחידה הייתה נוכחותו במועדונים.

סקירת חייהם של משתתפים היא הרבה מעבר לחשבון נפש פסיכולוגי (Butler, 1964); זוהי חזרה חברתית על חוויות מן העבר, עיבודן והתאמתן למציאות של המרכז. הם עושים שימוש בשלוש טכניקות שונות של ביטול – מחיקה, התכחשות ויצירת שוויון. הם מבטלים אותם האלמנטים בחייהם הסותרים או מפריעים את בנייתם של יחסים חדשים בין המשתתפים. כך נמחקים חוסר שוויון והבדלים. הם מתכחשים גם ליחסים המשפחתיים – בעיקר ליחסים עם הילדים, אך עוצמת ההתכחשות עצמה מעידה על המתחים ועל הרגשות העמוקים שיחסים אלה עדיין מעוררים אצלם.

לעומת אלה, החוט המשותף המקשר בין ההפגנות הפוליטיות של האיסט אנד, השירות הצבאי, החיים בזמן המלחמה, בתי־החולים והמועדונים החברתיים קושר אותם למציאות החברתית שנוצרה במרכז. עניין זה יידון מאוחר יותר, אולם ראוי לעמוד כאן בקצרה על חלק מן המאפיינים המכריעים של חוויות אלה. כולן תקופות שבהן החיים היו לכאורה סטטיים, וחוויות אלה לא היו שלבים בקריירה האישית. מעל לכול, השתתפו בהן קבוצות שיש להן ערכים מסוימים אשר אינם משותפים לגורמים חיצוניים להן.

התייחסויות לארצות מוצא, לחופשות בארצות אחרות או למקומות זרים באופן כללי היו נדירות; החרג התמידי היה ישראל. הם דיברו על ביקורים בישראל, על שירות בצבא הבריטי שם, על ילדים החיים שם ועל התנדבות למטרות ציוניות. הם ביטאו לא רק זיקה אלא גם רגש של השתייכות לשם. לעתים הם היו מאוד ביקורתיים כלפי מדיניות ישראלית מסוימת או היבטים כלשהם של החיים בה, אולם תחושתם הבסיסית הייתה תחושה של נאמנות ושל פטריוטיזם. הם הכירו בכך שסיכוייהם לנסוע לישראל, אפילו לביקור, זעומים. משתתף אחד העיר: "הם לא רוצים והם לא צריכים אנשים כמונו, זקנים ומוגבלים". אולם התחושה השלטת הייתה ש"ישראל שלהם"¹, כמציאות בלתי מושגת ובלתי אמתית, היא המציאות החלופית היחידה לזו שסיפק המרכז. כל האפשרויות האחרות נדחו בעיקשות ובהחלטיות.

מציאויות חלופיות

קיומן של חלופות – חלקן מייסרות בפיתוין, חלקן מאיימות – מצריך מאמץ עיקש, אין־סופי, לערער את תקפותן, לשרש אותן מן ההכרה. ישנם שני סוגים של חלופות

¹ יחס דומה לישראל מצאה מיירהוף (Myerhoff, 1978) במחקרה על זקנים יהודים במרכז יום בדרום קליפורניה.

כאלה: הסוג הראשון, דוגמת דת ומשפחה, לאו דווקא מוציא מכלל אפשרות נוכחות במרכז; הסוג השני, לעומת זאת, כרוך בסביבות חלופיות שבאות במקום המרכז. כדי להתמודד עם מציאויות חלופיות משתמשים המשתתפים בשתי דרכים שונות, אם כי משלימות; הראשונה, שבעקבות ברגר ולוקמן (Berger & Luckmann, 1966, p. 130) ניתן לקרוא לה "הכחדה" – annihilation – מתאפינת בפיחות במשמעותן; השנייה, לעומת זאת, מיועדת לסכלן מבעוד מועד. מה שמאפשר את קיומן של שתי אסטרטגיות אלה הוא עיגוןן המשותף בתפיסה כללית של יחסים בין אירועים, שהתפתחה והשתכללה במרכז. זוהי ראייה פטליסטית ביסודה, המבוססת על ההנחה שמהלך האירועים הוא מעבר לשליטת בן-אנוש וכי, לפיכך, קשר בין סיבה לתוצאה נובע ממזל גרדא או שהוא מקרי לחלוטין. אדון כעת בדרך שבה נבנית תפיסה זו, ובהשלכותיה על ביטול תקפותן של מציאויות חלופיות.

במקרים אחדים תיארנו המשתתפים את עצמם במפורש כ"פטליסטים", והתכוונו בכך שהם נתונים לחסדי הנסיבות ולחסדי מעשיהם של אנשים אחרים. בהודאה שלא מרצון בכך שאולי ישנו איזה כוח חיצוני כלשהו הקובע את זרימת האירועים נזקקו לגורם ה"מזל" או ה"גורל". לגורם זה מתייחסים המשתתפים אך ורק במונחים חילוניים, ודומה כי קיומו, המוטל בספק והבלתי מוגדר, משמש אך ורק כדי להקנות קוהרנטיות מסוימת לקשר האנרכי בין סיבה לתוצאה.

מרכיב אחד החוזר על עצמו ומדגיש השקפה זו הוא האמונה ששום דבר אינו מצוי באמת בתהליך של שינוי והתקדמות. הטענה היא אפוא שחיי הילדים אינם שונים מחיי הוריהם, וכי עמדת החברה כלפי הקשישים דומה למדי למה שהייתה. מן הטענה הזו נגזרת המסקנה, שכל מה שקורה הוא מעבר לשליטתו של האדם ואין סבירות שמצב העניינים ישתפר או יורע, וכי הגישה הנכונה לחיים היא גישה של "נחיה ונראה" – גישה השוללת כל התערבות מכוונת, הגורסת הסתגלות לכל השתלשלות אירועים, ומתאימה למגוון של נסיבות, החל במצבים משפחתיים וכלה בדעות פוליטיות וחברתיות. דיון מקיף יותר בגישה זו ייערך מאוחר יותר, בניחות מערכת הדאגה, אולם כאן יתוארו אחדים מגילוייה העיקריים.

הצלחה או כישלון בנישואין הם עניין של "מזל" ותו לא. כפי שאמר אחד המשתתפים: "זה כמו הימור וצריך לקחת סיכון". על תרומתו של בן הזוג לנישואין מדברים בביטול כאילו אין היא מהותית לתוצאה הסופית, וכך גם על אופן גידול הילדים. הם אינם מכירים בשום מתאם בין מה שהושקע בילד – הן מבחינה כספית והן מבחינה רגשית – לבין תשומת הלב והתמיכה שזה מעניק להוריו. משום כך הציפייה להדריות מומרת בדגש על המקרי ועל הבלתי צפוי.

לדעה שהחיים הם הימור² יש משמעות מיוחדת כשמדובר בבריאות ובחולי. כאשר אמר מאן דהוא שבמחלות מסוימות ניתן לטפל במידה סבירה ואפילו להגיע

² ראו את ההתייחסויות הרלוונטיות למשחקים במרכז (פרק 4, חלק 3).

להחלמה מלאה, נדחו הדברים מניה וביה, כאילו אין הם מציאותיים בהווה ומוטלים בספק אף לגבי העתיד. חוסר אמן ברופאים רווח בכול, וסיפורים על טעויות רפואיות, טיפולים סותרים, מחלוקות בקרב אנשי הרפואה, התעלמות והזנחה הופצו כל העת. בשלילת האפשרות להחלמה הייתה משום קריאת תיגר על מומחיותם של אנשי המקצוע. כך למשל, משתתפים שסבלו ממחלת הטרשת הנפוצה פסקו כי תגליות חדשות באשר לטיבה ולגורמיה של המחלה הן עדיין בלתי מגובשות וספקולטיביות. אותם אנשים התייחסו בחוסר אמן לטענותיו של חולה טרשת נפוצה שאיכשהו, בעזרת דיאטה מאוזנת וקפדנית, הצליח לרפא את עצמו מן המחלה.

כיוון שגם ניסיון אישי וגם עצות מקצועיות לא נחשבו למועילים, הדעה כי פרוגנוזה היא דבר לא־ודאי המשיכה לשלוט ללא מצרים. אולם המשתתפים התייחסו בדרך־כלל למצבם הרפואי כאילו היה סטטי. אין לצפות לשום מרפא, אולם גם לא סביר שתבוא הידרדרות. משום כך אנשים החולים במחלות סופניות מדברים בחופשיות על קשייהם בהווה, אך כמעט לעולם אינם מעלים הרהורים על הרעה אפשרית במצבם. התחושה המתקבלת היא שהמרכז הוא מקלט, החסין בפני תהליכי השינוי הרגילים השולטים במהלך האירועים ה"נורמלי" המתנהל בעולם שבחוץ. עמדה כזו ביטא משתתף שידע כי מצבו חשוך מרפא, ושהיה מודע לקץ הבלתי נמנע. "אני חי מרגע לרגע ואני מה שאני, וזה הכול". אמירה זו מזקקת את המשגת הזמן שנוצרה במרכז, והיא חלה לא רק על מצב הבריאות אלא גם על היבטים אחרים של החיים.

החיים בגמלאות גם הם מצב שמעבר לתכנון. בדיון שנערך בנושא הסכימו המשתתפים פה אחד שאיש אינו יכול לצפות את העתיד, שאין הרבה טעם בלנסות לתכנן. הוסכם שלרובם הייתה הפרישה לגמלאות מפנה לרעה, אולם איש לא היה מוכן להודות שאפשר היה לשנות את מצב העניינים אילו תוכננה הפרישה מראש. גם הכושה הכרוכה בתלות במועצת הסעד היהודית מותנה בזכות התפיסה שזו בלתי נמנעת. המשתתפים תולים את האשם כעמדתם החברתית בכוחות שמעבר לשליטתם, ובדיוק כפי ש"המזל" הביא אותם למרכז, עשוי אירוע בלתי צפוי אחר לסיים את שלב המרכז בחייהם. משום כך, משתתפים שנשאלו על הסדריהם לגבי המרכז בשבועות או אפילו בימים הבאים הגיבו לשאלה, לא־פעם, במשיכת כתפיים של ביטול, הם לא ידעו מה צופן בעבורם העתיד. להתחייבויות קדמה ההערה "אם עדיין אהיה כאן", ואי־מילוי התחייבות לא נחשב לאי־עמידה בציפיות.

ישנה סתירה לוגית בולטת בין התייחסותם של המשתתפים למרכז כסביבה שאינה משתנה לבין גישתם הפטליסטית לאפשרות שייאלצו לעזוב אותו. הרי אם נמחתה האפשרות לשינוי, ממה נובע הסיכון שייאלצו לפרוש מן המרכז? הסתירה היא בין כניעתם לגורלם לבין הדעה שהמרכז הוא מפלט מבודד המובדל ומופרש מהשפעתם של הכללים החיצוניים.

כיוון ששום תחזית אינה רלוונטית למציאות של המרכז, הרי שלגבי המשתתפים אין כל משמעות למושג ההתקדמות או אפילו לתהליך טלאולוגי. האירועים במרכז בהחלט אינם באים בזה אחר זה באופן ליניארי, ואף אינם לובשים צורה מסודרת ומחזורית. למעשה, הם נוטים להיות מצבורים ארוזים המורכבים מסדרות נפרדות, בלתי קשורות, של פעילויות מחוברות. על מושג זה נרחיב בהמשך, אולם ראוי להדגיש כאן כי פיוון שאין קשר טלאולוגי בין האירועים, הרי שכל תכנון יהיה חסר משמעות.

נראה כי הביטוי הטוב ביותר של פילוסופיה זו ניתן על-ידי משתתף שציפה בקבוקים בפסיפס. לשאלה מה ככוונתו לעשות לאחר שיסיים לצפות בקבוק אחד ענה: "מן הסתם אעשה עוד אחד ואז עוד אחד וכך הלאה, בלי סוף". הוא לא הביע כל רצון לשפר את עבודתו, להצטיין בכך שיכין יותר בקבוקים ממשתתפים אחרים או לקבל איזשהו גמול חומרי או חברתי.

השינויים בעולם שבחוץ בכל זאת מזמינים פרשנות, וזוהי ההזדמנות שבה מדברים המשתתפים במונחים כגון "מזל", "גורל" וכיו"ב. כך, הבדלים בין עשירים לעניים, בין מעמדות חברתיים ובין בריאים לחולים, וכן מעברים מקיצוניות אחת לאחרת, נזקפים כולם לחובתה של יד המזל.

אפילו הקפדה על קיום מצוות הדת מיוחסת לנסיבות, כגון חיים עם אישה דתית, או תוצאה של הפצרות האב או של לחצים חברתיים. רק אחד מן המשתתפים היה מוכן להודות ששלבים מסוימים של התקרבות לדת בעברו נבעו מבחירתו ומאמונתו שלו. המחשה יפה להכחשת חופש הבחירה הייתה הטיעון שהציג משתתף כדי לשלול כל אפשרות שביצע חטא. לדבריו, מכיוון שמושג החטא מכיל מרכיב של כוונה, אי אפשר שייחשב לחוטא כי מעולם לא בחר במתכוון להתרים נגד אלוהים, וכי אם אכן סטה מדרך הישר, הרי הדבר נעשה בשוגג ולכן אינו אשם.

הכחשה זו של כל זיקה דתית מכוונת היא חלק בלתי נפרד מן העמדה הכוללת של המרכז כלפי כל אמונה בעל-טבעי, ובמיוחד כלפי הדת היהודית, כמציאות חלופית. רוב המשתתפים הכירו בילדותם ובשנותיהם הראשונות כמבוגרים שמירה קפדנית של הדת היהודית, ובהווה הם נתקלים מדי יום ביומו בכני כמה מן הפלגים היותר אורתודוקסיים של היהדות. המרכז הבריטי של חסידות חב"ד – תנועה כלל-עולמית להחזרת יהודים לקיום המצוות – שוכן בסמוך. מפגשים אקראיים עם נציגיה, המיסיונרים עושי הנפשות, הם בלתי נמנעים.

דחייה זו של הדת, כוללת בראש ובראשונה התפכחות מתקוות-שווא באשר למוסדות הדתיים ולדרך החיים הדתיים כפי שהם תופסים אותה; שנית, הכחשה של רעיונות היסוד של הדת – דוגמת רעיון ההשגחה העליונה, החיים שלאחר המוות והקשר שבין טוב ורע לבין שכר ועונש, כולם מייצגים מציאות חלופית המבוססת על מושג זמן שונה לחלוטין, המעוגן בעבר ונמשך אל נבכי העתיד.

עצם אזכור הדת מעורר מחאות קולניות, וכל הצעה לדיון בנושא נתקלת ללא יוצא מן הכלל בהתנגדות עזה. המשתתפים איתנים בהתעקשותם להדיר את הדת מעולם המרכז. חברי הצוות, המודעים היטב לטאבו זה, נוהרים מאוד מלגעת בכל נושא הקשור לכך. במקרים הנדירים ביותר שבהם סוגיות אלה אינן מסולקות הצדה, מכחישים המשתתפים פה אחד את תקפות האמונה הדתית ודוחים את אורח החיים הדתי. קבוצת דיון על העל-טבעי, בה השתתפו בעל כורחם במרכז של אגודת העיוורים היהודים, לבשה צורה של טיעונים הדוחים מכול וכול תופעות על-טבעיות. עד מהרה החליטו המשתתפים כי מאחר שאין התנגדות של ממש לקו שנקטו, הרי שהנושא מוצה, והועלה נושא חדש. עובד סוציאלי דתי אך בלתי מנוסה הצליח למשוך משתתפים מובילים לשורה של דיונים על דת, אך זאת רק משום שהללו רצו לעזור לו בצעדיו הראשונים במרכז ולכן נטלו חלק בפעילויות שקיים. רוב המידע שבידי על היחס כלפי הדת שאוב אפוא מפגישות אלה.

משתתפים רבים חברים בבתי-כנסת, כיוון שזוהי הדרך היחידה להבטיח סידורי קבורה יהודית. מאחר שנוכחותם בבית-הכנסת בפועל זניחה, דמי החבר שדורשת הנהלת בית-הכנסת נראים להם מופקעים ובלתי הוגנים, בעיקר לנוכח קשייהם הכלכליים של החברים. העובדה שאין שום הנחות על רקע כלכלי מוסיפה לתחושה, שניסח אחד המשתתפים, ש"כולם סחטנים, משוגעים לכסף". משתתף אחד טען שממש סילקו אותו מבית-הכנסת ביום כיפור כיוון שלא היה חבר בקהילה. משתתף אחר תיאר כיצד עלב בו גבאי בית-הכנסת על שפיגר בתשלומים. חוויה אחת התסיסה את המשתתפים במיוחד. הייתה זו טענתו של אדם מרותק לכיסא גלגלים שלא התירו לו להיכנס לבית-הכנסת שלו בשבת, לא משום שלא היו שם אמצעים מתאימים בשבילו אלא משום שהרב הגדיר את כיסא הגלגלים ככלי רכב שעל-פי ההלכה אסור לנסיעה בשבת.

המשתתפים השתמשו בסיפורים אלה כדי לתקוף רב מחב"ד שהגיע למרכז שלוש פעמים מיזמתו שלו ובסופו של דבר נתבקש שלא לטרוח לבוא שוב. למרות דברי הסנגוריה הרהוטים והאפולוגטיים שלו, לא התקבלו טיעוניו. למעשה, הם עוררו מטח חדש של האשמות – על מחירי המזון המופרזים בעטיים של חוקי הכשרות, על קפדנותם של משגיחי הכשרות ועל התשלום המופרז שהם מקבלים. ניסיונו של הרב למצוא הסבר המבוסס על הדת נדחה על-ידי המשתתפים בטענה שאין זה הסבר רלוונטי, משום שלא כלולים בו שיקולים אנושיים שצריכים היו לקבל קדימות מוחלטת.³ מספר אנשים העירו במרירות על מה שנראה להם כיחס מפלה של

³ הרב החב"די הדגיש את המרכיבים האנושיים שבאידיאולוגיה של הפלג, אך נראה שאלה זכו להתעלמות מצד הקהל. ייתכן שניתן להסביר זאת בכך שבעצם טיבם של ערכים אלה – במיוחד רעיון הדאגה והעזרה – יש משום איום על ייחודיות ערכיו של המרכז, לפי המשגת המשתתפים, בניגוד למשא ומתן על ערכים כאלה בעולם החיצוני (ראה פרק 4).

היהדות הממוסדת כלפי העניים והמקופחים חברתית. הם טענו שיהודים החיים ברווחה מתעלמים ממצוקת אחיהם שגורלם שפר עליהם פחות.

ביקורת זו על אנשים דתיים חוזרת בצורות שונות ולפעמים מוליכה לכיטויים בוטים ואף מעליבים. ההאשמה הרווחת ביותר היא האשמה בצביעות ובמוסר כפול. משתתפים אחדים המשיכו קו זה עד למסקנותיו הלוגיות וניסחו את ההיקש הבא: אם הדת היא מה שבני-אדם עושים ומקיימים, ואם מעשים אלה מביאים לתוצאות לא נאותות, הרי שהדת בכללותה היא נוהג מרושע.

משתתפים אחדים הרחיקו לכת עוד יותר, ומתחו ביקורת על יסודות האמונה היהודית. הרעיון הראשון שהועמד בסימן שאלה היה קיומו של אלוהים. באופן כללי, הקו העיקרי של הטיעון היה זה: אם יש אלוהים, עליו להיות רודף צדק, וכיוון שאין צדק בעולם הזה, הרי שאין אלוהים. טיעוני נגד שהציג העובד הסוציאלי הדתי נדחו כ"פילוסופיים". טיעון נוסף שהביא למסקנות מעשיות דומות: גם אם אלוהים קיים, אז או שהוא חסר רחמים או שהעולם הזה אינו מעניין אותו; כך או כך, אין הוא ראוי לסגידה. כפי שניסח זאת אחד המשתתפים: "אם זה האלוהים, אני לא רוצה שום קשר אִתּוֹ". הביסוס העיקרי לטיעון זה, שהועלה תמיד וללא יוצא מן הכלל, הייתה שואת יהודי אירופה, ששימשה כראָיה הן לאי-קיומו של אלוהים והן לאכזריותו. תמיד היה זה הטיעון האחרון והמכריע בדיונים שכאלה וכל אימת שהנושא הועלה הוא הוליד התפרצויות טעונות רגשות, אפילו עד כדי בכי ויפחות. אמירות אופייניות היו "היה אלוהים" ו"אלוהים מת".

תחולת מסקנתם חרגה הרבה מעבר לגבולות היהדות. המשתתפים לא היו מוכנים לקבל שום סברה שיש צורה אחרת של חיים משמעותיים בעולם שבחוץ, הכבול לזמן. שתי תקריות מדגימות נקודה זו.

סאם לא התרועע עם משתתפים רבים ובחר לבלות את רוב היום בישיבה בטלה בכורסה, או בשיחה של מה-בכך עם קבוצה נבחרת של ידידים. הוא היה פרוד מאשתו. היו לו שני ילדים, שלהם התכחש, ומכיוון שלא ראה אותם כעשרים שנה, הם לא מילאו כל תפקיד בחייו הנוכחיים. הוא גר בדירת חדר ללא אמצעי בישול וללא אמצעי סניטציה פרטיים. שבץ שלקה בו מספר שנים קודם לכן מחק, לדבריו, את רוב זיכרונותיו מן העבר ולמעט העובדה שהיה בעברו סוחר עורות, היה ידוע לו מעט מאוד על תולדות חייו.

אלמלא היבט אחד של חייו של סאם, אפשר היה לאפיין אותו כהתגלמות סגולותיו של המרכז. היבט זה היה נהייתו אחרי ספיריטואליזם. סאם היה בשעתו מבכירי האגודה הספיריטואליסטית היהודית. הוא היה יושב-ראש של חוג סיאנסים משלו, פגש דמויות בולטות מאוד בתחום ורכש ניסיון מגוון ועשיר בנושא. מכל זה התעלמו לחלוטין עמיתיו המשתתפים למרות ניסיונותיו של סאם לזכות בתשומת לב ובעניין מצדם. הוא דגל בתאוריה סדורה הנוגעת לעליית הנשמה לרמות אחרות של קיום ולמסעה אל העולם הבא, המורכב. ניתן היה לחשוב שרעיונות כאלה ימשכו

בני-אדם הנמצאים על סף המוות, אולם בפועל לא מצא סאם במרכז קהל לתורתו. איש מהמשתתפים האחרים לא שת לבו לדבריו הספיריטואליסטיים, אף כי הם היו נכונים להאזין לו כשדיבר על נושאים אחרים.

בכל זאת, כמה משתתפות ניסו לפנות אל סאם בניסיון לשדלו להרחיב בדבריו על הנושא החביב עליו במסגרת קבוצת דיון מיוחדת. המשתתפים נקבצו וסאם נקרא למטה. מיד כשהתחיל לדבר היה ברור שהדברים שהתכוון לומר הוכנו היטב מראש, וכי סאם היה מאושר שניתנה לו ההזדמנות לדבר. אולם דבריו לא נשמעו. נוצרה מיד התנגדות עזה להרצאה שמנעה מסאם להמשיך. למרות בקשות חוזרות ונשנות להישאר ולתרום לדיון אחר, הוא עזב את החדר בזעם.

תקרית אחרת שבה המשתתפים היו קרובים להפעלת כוח פיזי על מנת להחרים מרצה שעסק בעל-טבעי התרחשה כאשר "מֶרְפָּא" ("הילר") בא לדבר על אמונותיו ולהדגים את כוחותיו. האיש הופיע כמה שבועות קודם לכן כנגן במופע שאורגן למען המשתתפים והציע לבוא ולהופיע גם בתפקידו האחר, וחברי הצוות הזמינוהו להדגים את כוחותיו. בדרך-כלל זכו דוברים חיצוניים ליחס של סובלנות וקשב במרכז. גם אם ישנה מחלוקת בסיסית עם קו הטיעונים שנוקט הדובר, מאזינים לו בסבלנות ומעירים ושואלים בנימוס ובאופן מסודר. אם משתתף נלהב או נרגז מדי מפר את הנורמות האלה, קוראים אותו מיד לסדר. דפוס זה שרר גם בתחילת הרצאתו של המרפא.

הוא דיבר על מות אשתו ועל השפעת השכול על חייו, נושא שזיכה אותו בקשב אוהד מצד קהלו. הוא המשיך וסיפר על ניסיונו להתקשר עם המתים, וכאן השתרר אי-שקט ניכר בקרב המשתתפים. כאשר החל לתאר ניסויים בהרחפת שולחנות ובסיאנסים, קם נחשול של צעקות בוז והפרעות מכוונות והפך את המשך השיחה לבלתי אפשרי ממש. אנשים החלו להחליף בדיחות ולהטיח לעברו עלבונות: "קודם כול תרפא את עצמך מטיפשותך", הוא דוגמה לאחד מהם. לא היה מי שישלוט במצב, והשאון גבר. המרפא הנדהם, שעמד בדיוק לעטות את גלימתו ולהתחיל לעבוד, אסף בחיפזון את חפציו, ולאחר שנשבע לא לבקר שוב במרכז, יצא נפחד ושבור.

ההתפרצות השעורורייתית לא השתקפה בשום דיון או פגישה שהתקיימו לאחר מכן ורק שתי התייחסויות ראויות לציון הועלו בפניי. הראשונה הייתה תביעה למחוק את קלטת ההרצאה מן המכשיר שלי, שכן "האיש הזה חי בעולם של העמדת פנים; אין אמת במה שהוא אמר ואסור לתת לשקרים שלו להישאר אפילו מוקלטים". ההתייחסות השנייה הייתה הערה שנאמרה לי בסוד, שבעתיד צריך יהיה לסיים הרצאות כאלה עוד לפני שהן מתחילות כי "כולנו אנשים זקנים חזו התאכזרות להשלות אותנו בשטויות כאלה".

המחיקה המחושבת הזו של הדת ושל כל תחום המציאויות החלופיות, הלא-ארציות, נוגע גם לזירה הארצית מאוד של הפוליטיקה. המשתתפים מתנגדים נמרצות

ובמפורש לכל הכנסה של נושאים פוליטיים לקבוצות דיון; פוליטיקה נזכרת בנשימה אחת עם דת כסוגיות הזרות לאווירת המרכז. עניינים לאומיים וכיץ-לאומיים נדונים רק לעתים נדירות ועיתונים מובאים למרכז (בעיקר *Sun Daily Mirror*) רק לשם עמודי הבידור שבהם. גם ספורט הוא נושא שאסור להזכירו.

בהתחשב במעורבותם של כמה מן המשתתפים בפעילויות סוציאליסטיות באיסט אנד, עשוי להיראות מוזר שאותם אנשים יאבדו כל מודעות פוליטית. אלא שחוסר האכפתיות כלפי הפוליטיקה, כמו כלפי כל נושא הקשור לניעות, להייררכיה, להתקדמות ולשינוי, מתקבל על הדעת כניסיון להימנע מכל פגיעה בגבולות הזמן שפיתחו המשתתפים.

האפשרות למעורבות בעלת משמעות בפוליטיקה, כחיים חלופיים לחיים במרכז, מרוחקת בעליל מרחק רב בעיני בני-אדם בני שבעים ומעלה, עניים, מוגבלים ומנוודים חברתית. אולם כמה אופציות חיצוניות תקפות בכל זאת, והן תובעות כל העת התייחסות ותגובה. ישנם שני שינויים אפשריים באורח חייהם של המשתתפים שנתונים לבחירתם ושמשמעותם תהיה שינוי כולל במצבם: האפשרות האחת, גם אם מאוד בלתי מקובלת, היא לגור עם הילדים; האחרת, שהיא גם בבחינת פיתוי וגם בבחינת איום יום-יומי, היא האפשרות להיכנס לבית אבות.

משום שהאופציה הראשונה פתוחה בפני משתתפים מעטים ביותר, היא תידון בקצרה בלבד. תמיד הייתה התנגדות גורפת לרעיון, ולאור תופעת ההתכחשות אין זה מפתיע במיוחד. התיאור הבא, הלקוח מידיעון המשתתפים *News and Views*, מתמצת יפה תגובה זו:

אחר-צהריים אחד שעשע אותנו מר ב' במשימה בלתי רגילה. כולנו התבקשנו להפוך למרגיזי פרופס.⁴ נשלחו אליו מכתבים בבקשת עצה בנושאים שונים, והוא קרא אותם בפני החברים ואנחנו נתבקשנו להביע את דעתנו על אודותיהם [...] המכתב הטוב ביותר היה ללא ספק זה שעסק בשאלה "האם הייתי יכול לעבור לגור עם ילדי?". אני חבר מזה שנים רבות ושמעתי צעקות ודיבורים לרוב, אבל ה"לא" רבתי המהדהד בתגובה לשאלה הזו היה החלטי וסופי, ואיזה דיון היה שם אחר-כך...

המעבר לבית אבות הוא בבחינת אפשרות, אולם פעמים רבות זהו צעד כפוי שנוקטות המשפחות ו/או העובדים הסוציאליים. זה הופך את המעבר הממשמש ובא לאיתות מבשר רעות – פגיעה סופית ומכרעת בעצמאות ובאוטונומיה. הכוחות הפועלים לסכל את האיום הזה ולשלול את תקפותו ההכרתית הם מגוונים, וכדי

⁴ עיתונאית בעיתון ערב לונדוני שטור חשבוניה למכתבי קוראים כענייניהם האישיים הפך אותה ל"כותל רמעות" פופולרי.

לעקוב אחריהם נביא ניתוח של כמה מקרים. נושא בתי האבות מחלחל לחיי היום-יום במרכז ולכן אי-אפשר למסור פירוט מלא של הדומיננטיות שלו ושל השפעותיו. מכל מקום, פנים אחדים של נושא זה ייבחנו בדיון שלהלן.

כיוון שבתי אבות הם גם בבחינת פיתוי – בהקלה על ההתמודדות היום-יומית – וגם בבחינת איום על חירותו של האדם לבחור ולהחליט, הם מציגים בפני דיירים פוטנציאליים סוגיה קיומית יסודית. הנטייה במרכז, ללא יוצא מן הכלל, היא לכיוון דחייה מוחלטת של רעיון הכניסה לבית אבות. אך אין זו החלטה פשוטה, והיא איננה עמדה שקל לנקוט לנוכח העובדות כהווייתן: נכות, סגילות והידרדרות כללית. התהליכים החברתיים שבהם מתגבשת דעה סופית זו מורכבים ולעתים נפתלים, כי מכורח המציאות מעורבים בהם גורמים שהם מעבר לשליטת המשתתפים.

גורם דומיננטי אחד הוא גישתם של העובדים הסוציאליים לנושא. לאופן שבו הם מציגים את דעתם יש השפעה מכרעת. ככלל, עובדים סוציאליים במרכז ובצוות מארלסדן אימצו קו איתן ועקיב המסתייג מפנייה לבתי אבות, ולמעט מקרים של לקוחות מבולבלים וחסרי אוריינטציה במידה קיצונית – דוחה מוסדות כאלה כפתרון קביל לבעיות הזקנה. למעשה, המשתתפים סומכים על עמדה חד-משמעית זו ככזו המסייעת להם לברר את השיקולים השונים הנבחנים בהגעה להחלטה.

דיון בנושא שנערך במרכז של אגודת העיוורים היהודים הניב תגובות שהיו בתחילה מעורבות ולא החלטיות. המשתתפים היטלטלו בין הטיעונים בעד ונגד ובשלב מסוים נראה שהם על סף מריבה. המפקח שניהל את הקבוצה השתיק את החברים וסיפר להם את סיפורו של מקרה "פנייה לבית אבות" ואת תוצאותיו. הסיפור עסק באישה שלא חדלה מתלוננותיה המרות על מצב הדיור שלה. המפקח ביקר בביתה כדי לבחון את המצב, ולאחר שראה את דירתה העלוכה, מוכת העכברים והמטונפת, המצויה בקומה גבוהה, החליט שאין פתרון אחר מלבד הכרה בדחיפות פנייתה וקבלתה. היא נכנסה לאחר מבתי האבות של המועצה ובתחילה נראתה מרוצה למדי, אולם בהדרגה שינתה את דעתה וביקשה לשוב לביתה ולעצמאותה. מאחר שהרשות המקומית כבר מכרה את דירתה, אי-אפשר היה למלא את בקשתה, וכיוון שהייתה במצב של ייאוש ושל תסכול, היא נמלטה מן המוסד בניסיון להשתלט על דירתה. היא נתפסה ונשלחה חזרה למוסד, שם ניכרה אצלה הידרדרות מואצת לעבר סגילות ואפתייה.

דממה מוחלטת וארוכה נשתררה בעקבות הסיפור, ושינוי עמדה שלא ניתן לטעות בו החל להסתמן. רעיון בית האבות גונה במפגיע וזרם של חוויות אישיות בקע מפיות החברים. הם העלו לדיון את הקשיחות והחומרה של החיים במוסד כניגוד לחופש ולאוטונומיה שבסביבת הבית. כפי שאמר אחד המשתתפים: "אני מעדיף למות במיטה שלי ולא ליהנות מכל הנוחות שבעולם בבית אבות".

כמה ימים מאוחר יותר נכנסה אחת המשתתפות הפופולריות ביותר לבית אבות לפי בקשתה שלה. היא חייתה בגפה, ועקב היותה מוגבלת מאוד הייתה רתוקה

לחדרה רוב הזמן. סדרה של התעלפויות ונפילות הביאוה להכרה הסופית שהיותה ללא השגחה, לא זו בלבד שזה מצב מאוד לא נוח, אלא גם מסוכן. עשו לה מסיבת פרידה והיא עזבה את המרכז בדמעות.

למרכז הגיעו שמועות מן המוסד שבו שהתה, שהיא הפכה למקור בלתי פוסק של צרות לצוות ולעמיתיה הדיירים, ושבועות אחדים לאחר מכן היא נראתה שוב משוטטת בשמחה במרכז. התברר שהיא עזבה את בית האבות בלי להודיע כלל לצוות והחליטה לחזור למרכז. המשתתפים התעלמו לחלוטין מן הפרק המוסדי בחייה והנושא לא הוזכר שוב. הייתה זו ראייה חותכת לעליונותו של המרכז על פני המוסד. דיון שנערך בעקבות הקרנת סרט על בתי אבות ממחיש את מסלול התגובות המגוונות לאפשרות הכניסה למוסד. הסרט עצמו הציג תמונה ראליסטית, ללא כחל וסרק, של החיים ושל הדיירים בבית אבות של מועצת הסעד היהודית. חוסר האוריינטציה, הבלבול, היעדר שליטה בצרכים וחוסר עצמאות, הנפוצים כל-כך בבתי אבות הוצגו בבירור, והרושם שנתקבל היה של מקום קודר ושל גזרת גורל, בלי כל תקווה לשיפור וללא כל קשר עם העולם שבחוץ.

ההשפעה על הצופים בלטה כניגוד חריף לאווירה העולצת, הקלילה, השוררת בדרך-כלל בשעות אחר-הצהריים. התגובה המידית הייתה שהמתת חסד צריכה להפוך לאמצעי חובה, כדי למנוע את האפשרות שבני-אדם יגיעו למצב כזה. מיד לאחר מכן נשמעו הצהרות של משתתפים חדשים שתיארו את עבודתם כמתנדבים אצל דיירים בבתי אבות ואצל מאושפזים בבתי-חולים. תגובה שבאה לאחר מכן הייתה הקביעה שהשמיצו כמה מן המשתתפים בנימה של הרגעה עצמית, כי מבנה הגילאים בבתי אבות הוא הומוגני, והוא מעל תשעים.

הכוונה הברורה הייתה להראות שהמרחק החברתי והגילי שבין אנשי המרכז לבין דיירי בית האבות עדיין רב מכדי לסלק את האיום המידי של זיהוי עם אוכלוסייה מוסדית אופיינית. מחיקה הכרתית תקיפה זו נופצה כאשר אחת המשתתפות טענה שפגשה בבית אבות חברה שלה מימי בית-הספר. הדיירת הייתה בשליטה עצמית מלאה ונכנסה למוסד לאחר שמשפחתה סירבה לטפל בה.

התגובה הראשונה הייתה מהפך גמור באווירת ההתנגדות לבתי אבות. לא נמצאו למשתתפים די שבחים להרעיף על השירותים והטיפול שמספק הצוות במוסדות, ואחדים מהם אף הרחיקו עוד והצהירו על כוונתם לרשום את שמותיהם ברשימת ההמתנה.

דחף זה התהפך כאשר כמה משתתפים העלו את הסברה שפנייה לבית אבות אינה נשקלת על סמך מאפייני המקרה, אלא לפי מידת ההשפעה והעוצמה שיכול להפעיל המועמד כדי לקדם את עניינו. את הרמיזה הזו הכחיש המפקח נחרצות, אולם נראה שלא רבים מן המשתתפים שעו לו. אחד מהם סיכם את הדיון במילים: "אם שני אנשים באותו מצב מקבלים המלצה לבית אבות, אחד ממני ואחד מסר צ'ארלס קלור, את מי יקבלו?".

הידיעה שאיש מבאי המרכז, מעצם עובדה זו, לא היה קשור ולו קשר מרוחק לדמות כלשהי שהיא בעלת השפעה בקהילה היהודית הפכה את הרעיון לנצל את השפעת המשפחה כדי להכניס קשיש לבית אבות לבלתי מתקבל על הדעת. כך הוקם המחסום בשנית, אולם הפעם על בסיס חברתי ולא אישי. הדיון הסתיים בהדגשה חוזרת של ההסתייגות מחיים מוסדיים, ובמה שהיה כמעט שבועת אמונים – לא להניח לאיש לפנות למוסד כזה.

טיבם הרעוע מאוד של הגבולות הללו בין עצמאות לתלות או בין חיים עצמאיים לחיים תלותיים בבית אבות הומחש בבירור בעת היתקלות חזיתית עם בית אבות. הדבר קרה כאשר צוות הווי של המרכז (משתתפים שערכו הופעות מוסיקליות במוסדות אחרים לקשישים) הופיע באחד מבתי האבות של המועצה, בית אבות לתשושים. בתחילה, לנוכח הדיירים חסרי התגובה והתנועה, חברי צוות ההווי נראו נבוכים ואבודים. בהדרגה החלו אחדים מהם להגדיר את המצב בהעירם שהגיל הממוצע של אותם דיירים הוא בוודאי מעל תשעים וכי רק בגיל זה אפשר להגיע לדרגה כזו של התנוונות.

לשמע הערה מחבר צוות, שאחד הדיירים הוא רק בן שישים וארבע, זרק אחד מחברי צוות ההווי: "אני בכל זאת מעדיף את הדירה העלובה שלי על פני מלון היוקרה הזה עם כל האנשים האלה סביבי". משתתפים אחרים הוסיפו, שלא היו רוצים שאפילו אויביהם יחיו במקום שכזה וכי כל השירותים המודרניים שיש במוסד אינם יכולים לפצות על אוירת המרכז ועל שלילת עצמאותם. שאלות שהופנו לחברי הצוות בעת שאלה לקחו את צוות ההווי לסיור בבניין נוסחו במונחים של "אנחנו" ו"הם", כאילו אין שום בסיס להזדהות עם החוסים.

ללא ספק, תפקידם של הברדנים הקהה את עוקצו של המפגש, משום שהוא אפשר למשתתפים למתוח קו ברור בינם לבין הדיירים. ואכן, בדרך חזרה למרכז היה נושא השיחה היחיד ההיבט המקצועי של ההופעה ותכניות להופעות ולמופעים נוספים. למעשה המריץ הביקור את צוות ההווי לפעילויות נוספות.

שלילת בתי האבות כחלופה בת־תוקף נובעת לא רק מן ההכרה שהחיים במוסד כוללני כרוכים בהכרח בפגיעה חריפה בעצמאות ומשום כך באינרסיות ובהסתגרות, אלא גם מן הידיעה, כפי שהגדירה אחד המשתתפים, ש"אלה מקומות למות בהם, לא לחיות בהם". כמובן, המוות הוא אתגר מתמיד. במרכז התפתח מערך של עצמות ומנהגים שנועד לעצור את הזמן ולהתריס כנגד רעיון המוות. כמה מעמדות וממנהגים אלה הם הנושא הבא.

המציאות שבסופו־של־דבר

לנוכח גילם ומצב בריאותם, המשתתפים מודעים כמובן היטב למוות המרחף מעליהם, אולם הדבר כמעט שלא בא לידי ביטוי בהתייחסויות מילוליות וסימבוליות פשוטות. כדי להעריך את אופן התמודדותם עם המוות, יש צורך לומר משהו על

הדרכים בהן נתפסה בעיניהם היציאה מן המרכז.

בנתחם את המוסדות הכוללניים לחשוכי מרפא, אומרים מילר וגוויין (Miller & Gwynne, 1972, p. 80):

זה אשר אין לו כל תפקיד, בכוח או בפועל, שמעניק לו מעמד חברתי חיובי בחברה הכללית יותר, נחשב מבחינה חברתית כמת. להיכנס לאחד המוסדות האלה הוא להיכנס למעין לימבו, שבו נמחק האדם כחבר בחברה אולם גופו עדיין לא מת.

אנשי המרכז לא היו צריכים להפוך לחוסים כדי להיות מתים הלכה למעשה מבחינה חברתית. במצב הלימבו צוררים רוב המאפיינים של עמדה חסרת תפקיד זו, וגבולות המרכז, שמחיקת המציאויות האחרות מבצרת אותם, רק מתזקקים אותה. הריק החברתי שנוצר מתמלא בחזון חדש, שרעיון המעבר לעולם אחר, חלופי, ניטל ממנו. כל תזווה מן המרכז למקום אחר מודחקת. לפיכך, עזיבת המרכז והמוות, על אף שהם שונים בעיני המתבונן מבחוץ, לשניהם נמנעים מלהתייחס. במהלך הדיון המשתתפים מתעלמים משניהם כפי שהחרץ מתעלם מן המרכז על שוכניו. המוות הממשמש ובא אינו הניתוק הסופי מן החברה, אלא צורה נוספת של הינתקות מן המרכז אל תוך עולם משתנה ולא-בטוח.

המשתתפים מכירים את העולם הזה כמקום שבו היו קבורים חברתית וגם כשטח שבו המוות הפיזי מצוי בכול. רבים מביניהם עמדו בשערי המוות לפני שנכנסו למרכז ואחדים שהוכרוזו מתים קלינית כשלב כלשהו של חייהם הצליחו להיחלץ אך בקושי. נוסף להתקפי לב ופגעים גופניים אחרים, יש מהם שניסו להתאבד, ולכן המוות נראה לאחדים מהם כשחרור אפשרי. רוב המשתתפים היו מוקפים בפטירות של הסובבים אותם. את הסמיכות שבין המוות לבין העולם שבחוץ ניתן לראות במקרה הבא:

ג'ואל, אלמן שאשתו הייתה פוליטיקאית מקומית ידועה ואשר סבל ממחלת לב חריפה, ראה בשהייתו במרכז שלב מעבר עד שיוסדרו ענייני הכספיים ואז יתאפשר לו לעבור לבית מלון לקשישים. בינתיים הוא בודד את עצמו ממשתתפים אחרים והתנהג ברגזנות כלפי הצוות.

כאשר בסופו של דבר עזב ג'ואל את המרכז, המשתתפים כמעט שלא הזכירוהו כלל; אפילו הידידים הקרובים המועטים ביותר שנראה כי רכש לו, הצליחו להתקבץ שוב בלי שום שיבוש נראה לעין. כמה ימים מאוחר יותר נפטר ג'ואל מהתקף לב בבית המלון. ניכר היה שהצוות התעצב יותר מאשר המשתתפים, משום שלגבי אלה האחרונים הוא איבד את קיומו ברגע שעזב את המרכז. התגובות הבודדות שהיו, הסבו תשומת לב לקשר שבין מותו לבין עזיבתו, וצינו מעין קשר נסיבתי. מספר משתתפים העירו, שבעזבו את המרכז, ויתר ג'ואל על האחיזה האחרונה בחייו.

המרכז סיפק לו מקור מתמיד של גירוי, גם אם הוא לא ראה זאת כך. אחדים אפילו הציעו את הסברה שההתנגדות שביטא כלפי המרכז לא שיקפה את עמדתו האמתית ושבעומק לבו הכיר בו כבעולמו המשמעותי היחיד. עזיבתו לא נתפסה כרלוונטית לדעה שחזק.

הקשר שבין מוות לבין עזיבה הודגם גם במוותו של משתתף שאשתו הייתה מתנדבת־משתתפת. הנושא היחיד שנדון בהרחבה בין המשתתפים היה האם האלמנה תמשיך או לא תמשיך להשתתף, מאחר שהייתה אפשרות שתצטרך לעבוד כדי לפרנס את עצמה. הבעל המת ייצג עזיבה מוחלטת ומשום כך הם מלהזכיר, ואילו האישה, שהייתה מתנוודת לכאן ולכאן, עוררה אי־ודאות וספקולציות. תקרית נוספת אירעה כאשר סירבו לתת למשתתף ארוחה דיאטטית יחד עם אשתו, וזה יצא והתאבד בהתחשמלות על פסי רכבת סמוכים. לא שמעתי אזכור לטרגדיה זו מפי איש מן המשתתפים, והמקרה הגיע לידיעתי רק דרך אגב, כאשר דפדפתי בתיקי המשתתפים.

חברת צוות שמתה בדלקה לא הוזכרה כמתה. אפשר היה לחשוב שהנערה עדיין חיה ועובדת במקום אחר. בשיחות ובמפגשים יום־יומיים כמעט שלא נזכר מותם של משתתפים. במגזין של המרכז, *News and Views*, לא היה כל זכר למותם של משתתפים, למעט במודעות האבל, שניסחו חברי הצוות.

למרות זאת, לפעמים מתרחש עימות בלתי נמנע, המחולל תגובות הנעות מהכחשה ועד להשלמה מלאה. הכחשה היא התגובה הרגועה ביותר, ואילו השלמה מתרחשת כאשר בני־אדם נאלצים להרהר באפשרות של מותם שלהם. הכחשה לובשת צורה של "לי זה לא יקרה" ובמובנים רבים היא דומה למנגנון ביטול התוקף שכבר נדון קודם. למעשה, האפשרות המאיימת של העברה לבית אבות קשורה קשר הדוק למוות. משתתפים שביקרו במוסדות כאלה העירו, לא־פעם, על המוכנות למוות שמבטאים החוסים. מצבם של אותם חוסים הוא ניגוד חד למצב השורר במרכז.

מאחר שהמוות הוא הסיבה העיקרית לעזיבת המרכז, הקישור בין השניים מתחזק. משתתפים שאולצו – בעיקר בקבוצות דיון שערכו אנשי הצוות – להרהר בנקודות בעד ונגד הליכה למוסד, היו נחרצים בדעתם שהם מעדיפים למות. יתרה מזאת, היו שדרשו המתת חסד או אימו בהתאבדות.

ובכל זאת, התעמתות עם המוות הייתה בלתי נמנעת. על מוות בעולם שבחוץ דיברו כאילו קרה לקטגוריה נפרדת של בני־אדם. משום כך, משתתף שתיאר את הבידוד החברתי הקיצוני השורר ב"מגדלי דירות" וסיפר על שני אנשים ששכניהם התעלמו מהם ונמצאו מתים בדירות שאיש לא פקד, התייחס אליהם במילים "הזקנים ההם" או "הזקן ההוא". משתתף אחר הצהיר שברגע שיהפוך לזקן – יתאבד. הוא עבר מזמן את גיל שבעים והיה חולה בסרטן סופני.

הכחשה זו מגיעה לעתים לנקודה שבה בני־אדם מעלימים עין, בכל־ידעת,

ממחלותיהם הסופניות שלהם עצמם. אדם שסבל מטרשת נפוצה אמר בקבוצת דיון על המתת חסד שאת זו יש ליישם על אנשים שאין להם תקווה, "אבל, תודה לאל, למזלי המחלה שלי אינה סופנית". כמה ימים מאוחר יותר קרא לי הצדה והתנצל על "הטעות הטיפשית שעשיתי כשאמרתי שהמחלה שלי לא סופנית. עכשיו אני יודע שהיא כן".

מהלך הדיון בנושא המתת חסד הוא משמעותי להבנת נושא המוות במרכז. הדיון נערך בשיתוף עם חברי מרכז היום של אגודת העיוורים היהודים, שציידו פה-אחד בדעה שהמתת חסד היא אמצעי מוצדק בהחלט במקרה של מחלות חשוכות מרפא.⁵ משתתפי המרכז, לעומתם, שלא ששו לפתוח בדיון כלל ועיקר, הביעו דעות שונות ונראה ששררו בקרבם אי-נוחות וחוסר שקט מובהקים.

משתתף אחד טען ש"אף אחד לא רוצה למות". אחד מתומכי המתת החסד, שנתבקש לבסס את טיעונו, החל לתאר בצבעים חיים את ביקוריו התכופים במוסד לחולים חשוכי מרפא, שם חזה בבני-אדם מעוותים ונכים קשות המנסים נואשות ליצור קשר כלשהו עם סביבתם. הוא תיאר איש צעיר, שנפגע בתאונת דרכים, שמוחו בקושי תפקד והוא לא שלט בתנועותיו; אז החלו כמה משתתפים לקרוא קריאות ביניים ולבסוף היסו אותו. אלן, דמות בולטת, נזף בו על שדיבר על "דברים שלא מעניינים אותנו ובכל מקרה אינם רלוונטיים לדיון". אחרים הצטרפו ותבעו לאסור לספר "סיפורים נוראיים" כאלה במרכז, שבו היו אמורים כולם לשכוח ולהירגע.

אלן, שעד לתקרית שמר על שתיקה, נטל כעת את רסן השיחה לידי וסיפר לכל הנוכחים, שהקשיבו רב-קשב, את סיפור מותו של אביו. האב סבל ממחלה ממושכת שהותירה אותו מרותק למיטתו, סובל מכאבים ומבולבל כל העת, אך בעתות של מודעות וצלילות הדעת היה חוזר ואומר ומדגיש שאינו רוצה למות וכי אין לבצע בו שום פעולה מידי אדם שמטרתה לסיים את חייו.

הרושם שעשה סיפור זה ניכר מיד; יותר ויותר משתתפים תמכו בדעתו של אלן שהמתת חסד היא פעולה הננקטת כנגד התכונה הבסיסית ביותר של הטבע האנושי – הרצון לחיות. לכאורה, נבעה תגובה זו מן ההשפעה הכנה של הסיפור ומן הרצון לתמוך באלן. ובכל זאת, תקרית דרמטית נוספת הביאה את אחרוני הספקנים לגבש דעה דומה.

אחד המשתתפים, שסבל מסרטן בגרון, אדם שכולם העריצוהו על השתדלותו להמעיט בערך מצוקתו האישית ולעודד את רוחם של אחרים, יצא מן החדר כאשר חברי אגודת העיוורים היהודים הביעו את תמיכתם בהמתת חסד לחולים במחלות סופניות. תגובתם של משתתפי המרכז הייתה חד-משמעית; הם השמיעו דרישות נועמות להפסיק את הדיון, שלדעתם לא היה צריך להתקיים מלכתחילה. העלאת

⁵ רוב חברי אגודת העיוורים היהודים היו צעירים ממשתתפי המרכז וגם פחות מוגבלים מהם.

הנושא הרגיזה והעציבה משתתפים "שמנסים לשכוח מכל זה". ואכן, בזאת התפור הדיון.

לחץ קבוצתי פעל במקרים אחרים של עימות ישיר עם המוות. הקִרְפָּא (ראו "מציאויות חלופיות"), שפתח את דבריו בסיפור על החוויה הרוחנית שחוזה כתוצאה ממות אשתו, נתקל גם הוא בקריאות ביניים ובזו מפי אלן וחבריו, מעשה שזכה לתמיכתם המלאה של משתתפים אחרים, אפילו מקרב אלה שנודעו בדרך-כלל כחלוקים על אלן. הדובר הואשם בגרימת צער למשתתפים בכך שהזכיר להם בדיוק את הנושא שהם מנסים לשכוח. כפי שהעירו אלן וג'ואל: "אנחנו חושבים על זה מספיק כשאנחנו באים הביתה ורואים את ארבעת הקירות סביבנו".

המשתתפים שומרים על קו הגבול בין המרכז לבין העולם שבו מושל המוות גם כשמדובר בצער אישי ובתחושות שִׁכּוּל. עובדים סוציאליים ציינו לא פעם את "ההשפעה הפלאית" של המרכז על מי ששִׁכּוּל אדם קרוב לאחרונה. לפעמים די בפרק זמן בן שבועות ספורים ממותו של בן זוג ועד לכניסה למרכז כדי שהמשתתף החדש יתגבר על צערו וישתתף באופן מלא בחיי המרכז.

מתבוננים מבחוץ העירו לעתים קרובות על האדישות לכאורה שמפגינים המשתתפים כלפי מותו של בן משפחה או של חבר קרוב. למעשה, המשתתפים מנסים שלא לנָגַע את המרכז בכאבם האישי. כך, אישה שחברתה הטובה נפטרה נמנעה מלהגיע למרכז במשך כמה ימים, כי "אני רק אעציב אותם". ולהפך, משתתף שגיסו נפטר "לקח שעה חופש כדי ללכת ללוויה", אך מעבר לכך נזהר מלהזכיר את "התקרית המצערת", ולא הניח לה להפריעו בפעילויות המרכז השגרתיות שלו, שכללו שירה וריקודים.

משתתפים שכן מזכירים את המוות נחשבים ללא יוצא מן הכלל כמי שמתנהגים בצורה משונה ובלתי יאה. אישה שפנתה לאחד המשתתפים בתוקף תפקידו כחבר ועד ושאלה אותו מי יקבור אותה בבוא יומה, נשלחה מיד אל אחד מחברי הצוות, מלווה במבטי סלידה והערות על התנהגותה המעורערת.

מכל מקום, מובלעת חברתית אחת במרכז הייתה שמורה למפגשים ישירים עם התרחשות המוות. הייתה זו "קבוצת הטיפול". המִשְׁגָּת המרכז כסביבה טיפולית הייתה מרכיב משמעותי בתפיסתם של העובדים הסוציאליים ולכן הוקמה קבוצה מיוחדת כדי לסייע למשתתפים להתמודד עם מוות טרי במשפחה או עם בדידות חריפה. המפקח הזמין אישית אחדים מן המשתתפים ליטול חלק בדיון. החברים בקבוצה היו אנשים שהתלוננו על עצבות ודיכאון, יחד עם אחרים שרצו "לעזור" להם.

על אף שהמפקח היה זה שניהל את הקבוצה, ההליך היה בלתי פורמלי. הכלל המשמעותי היחיד היה כלל החשאיות. אסור היה שמידע כלשהו ידלוף מן הקבוצה אל מי שלא היו חברים בה. כלל זה עמד בניגוד למצב הרגיל של היעדר מחיצות פנימיות במרכז, ולכן עורר עניין ושמעוּת. העובדה שמשתתפים עודדו לבטא את

האינדיווידואליות שלהם ולא לטשטש את זהותם ואת ההבדלים ביניהם הייתה גם היא בגדר חידוש; ושלא במפתיע, האפשרות לפרוץ החוצה מן התבנית של המתקן הייתה מסקרנת ומאיימת כאחד.

אחד הנושאים הראשונים שנדונו היה השכול, והתגובה בתחילה לא הייתה אלא שלוחה של העמדה הרגילה הנקוטה במרכז. החברים סירבו לדבר בחופשיות, וכאשר התבקשו לבטא את רגשותיהם השתמשו בקלישאות במטרה לעקוף את הנושא. הם חלקו נמרצות על הרעיון שהעלה המפקח, כי בשלב מסוים של תהליך השכול ננטעת תגובה של כעס כלפי המנוח. הרושם שהם עשו היה יותר של ניתוק מוחלט מן המת, בלויית לא יותר מאשר ביטוי פורמלי של צער ושל מועקה.

הטאבו הנוסף היחיד היה הומוסקסואליות (וכל אחד רשאי לגבש השערות ככל העולה על רוחו בדבר הקשר האינטרינזי בין שני הנושאים). אנשים נכנסו לפרטים האינטימיים ביותר של חיי המין שלהם, למרקם העדין של יחסי האהבה-שנאה עם בני זוגם, ואפילו דיברו על הניתוק המר מילדיהם, אך נותרו סגורים בנוגע לשני נושאים אלה.

במקרה הנדיר והלא-מתוכנן שבו התרחשות המוות הצליחה לחדור לקבוצת הטיפול, היה הבדל ניכר בין היחס של החברים כפי שבא לידי ביטוי בקבוצה לבין היחס המרוחק הרגיל. כאשר אחד מחבריה נפטר, מישוהו הציע שיעמדו דקה בדומייה לזכרו. ההצעה התקבלה בלי ערעור, אך איש לא הציע להספידו. תחת זאת ניצלו החברים את העובדה שלמנוח היו יחסים רעים עם בנו כנקודת מוצא לדיון ביחסם של ילדים כלפי הוריהם הקשישים.

בדקת הדומייה נישא קול מצהלות אחר-הצהריים הרגילות מחדר האוכל הסמוך אל חדר המנוחה שבו התכנסה קבוצת הטיפול. הניגוד נראה משווע כל-כך, עד שהמפקח ביקש מן החברים להמתין רגע קל ויצא החוצה להפסיק את השמחה לזמן-מה. כאשר חזר כבר תמה דקת הדומייה והחברים המשיכו בדיון.

במקרה אחר, כאשר ג'ואל מת ואחד החברים ביקש מן הקבוצה לעמוד דקת דומייה, נתקלה ההצעה בהתנגדות מסוימת משום שג'ואל לא היה חבר בקבוצה. לבסוף יושב העניין בכך שעמדו בדומייה לזכר פעילותו של ג'ואל למען ישראל, פעילות שהייתה ידועה לכול במרכז. כך נותק מותו ממציאות המרכז, וחובר לעולם שבחורץ.

אותה הנצחה דוממת לא קוימה באזורים אחרים בחיי המרכז, ויש בהחלט משמעות לכך שחברי הקבוצה ייסרו, גם אם בהסתייגות ובהירות, פינה שבה אפשר היה לגעת בנושא האסור של המוות. היה לכך ללא ספק קשר לאופייה הייחודי של הקבוצה, כמקום מוכר לחיטוט בחייהם החיצוניים של המשתתפים.

למרות זאת, לא ניתן לווסת לחלוטין תחושות אבדן ויגון, ועל אף שהמשתתפים מקבלים את הכלל הגורף לפיו יש למחוק את המוות מעולמו של המרכז, ישנם בכל זאת אירועים בהם הכאב האישי תובע את ביטויו. אפילו אז מקפידים לשמור על

הכללים הלא־כתובים. אישה שידידה – משתתף אף הוא – נפטר יום קודם לכן רצתה לדבר עליו עם מִפְּרָה שלה במרכז, שהייתה מעוניינת בכך. היא נטלה אותה הצָדה, מחוץ לטווח שמיעה, ובפינה זנוחה של האולם העליון הן החלו לשוחח בקול חרישי על המנוח. היה זה מאמץ מחושב לנתק את השיחה מן הסביבה הכללית של המרכז. שתי הנשים השתתפו קודם לכן בכינוס הבוקר הרגיל של קבוצתו של אלן, שבמובן מסוים ייצגה את התגלמות הערכים של המרכז (ראו "הבחנות"). לאחר שיחתן חזרו השתיים והצטרפו לקבוצה ולא הייתה כל התייחסות נוספת ליציאתן. אפילו משתתפת חדשה במרכז הצליחה לחוש את קו הגבול שבין המציאות של המרכז לבין העיסוק האישי ביגון. היא התקבלה למרכז לאחר מות בנה בתאונת דרכים ונשאה אֶתה ספר שבו היה שיר אחד,⁶ שנגע באפשרות לחדש שוב את היחסים בין החיים למתים, שיר שהביא הרבה ניחומים ומרגוע לנפשה. את הספר הזה לא הראתה לאיש מן המשתתפים, אולם לחברי הצוות הובהרה החשיבות שהייתה לו עבורה.

משתתפים שטענו שהיו להם חוויות ספיריטואליסטיות נזהרו בדרך־כלל להגביל בקפדנות את התייחסויותיהם לנושא לדיונים ולפגישות שנגעו בו ישירות. כך למשל, משתתף אחד היה משוכנע שאשתו המנוחה מדריכה אותו בחיי היום־יום. יתרה מזאת, הוא טען שכמה אירועים משמחים תוכננו הודות להתערבותה של אשתו מהעולם הבא. ראיותיו, שהוצגו בקבוצת דיון על דת, נדחו על הסף כצירופי מקרים חסרי בסיס. משתתפת אחרת, שטענה בתוקף כי ראתה התגלות של בעלה המנוח, שוכנעה על־ידי משתתפי קבוצת דיון אחרת, שעסקה בעל־טבעי, שהייתה זו הויה שנגרמה בשל הדחק הרגשי עקב מות בעלה.

העובדה שלא התרחש כל מקרה מוות בתוך המרכז עזרה לכצר את מחיקתו ההכרתית מן המציאות של המרכז. בה בעת, להכרה כי המשתתפים אינם בטוחים מפניו בעולם שבחוץ הייתה חשיבות בהצטברות הלחץ להאריך את שעות הפעילות של המרכז ולספק למשתתפים אפשרויות דיור רבות יותר בפיקוח אב־בית. את האמונה הסמויה המשתמעת מכך – הגרסה שהמרכז הוא סביבה חסינת־מוות, אסור לבטל כשגיאה לוגית מובהקת. המנגנונים החברתיים שהתפתחו כדי להבנות את אי־כניסתו של המוות אל המרכז, עמדו על בסיס אפשרויות קוהרנטי משלהם ויחד עם מחיקת העבר וביטול תוקפן של מציאויות אחרות, הם הפכו את המציאות שבסופר־של־דבר לבלתי רלוונטית לִמְרוֹכוֹ.

ההכחשה ההכרתית של המוות משלימה את ההבניה־מחדש של המרכז כמציאות חלופית לזו שבחוץ ואת הדרך שבה נמחקות כמה הנחות יסוד בנוגע לזמן, מסדר

⁶ השיר "When I Must Leave You" – "כאשר עלי לעזוב אותך", מאת הלן סטיינר רייס, מתוך *Just for You (A Collection of Inspirational Verses)*, עמ' 39. למידע נוסף ראו מקרה מס' 1 בחלק "חניכה".

האירועים הנתפס שלו. משום כך הפך המרכז מוקד להתפתחותו של משקל נגד לבידוד ולדחייה חברתיים שחוו משתתפיו ואשר דחפו אותם להגיע אליו. מצב הלימבו שכפתה החברה שונָה והפך למקלט מקודש, שבו בחרו אוכלוסיו לשכוח ולמחוק את עולמם החברתי הקודם תוך הבניית מציאות חלופית המתאפיינת בסממנים רבים ההפוכים לסממניו של העולם שבחוץ.

בתיקון פני העבר יש שני מרכיבים משלימים: יצירת חוויית עֶבר רציפה, נבחרת, קולקטיבית, הקשורה קשר קרוב למרכז, וסילוק כל הגורמים האחרים, המפְלגים, הלא־שווים והלא־רלוונטיים. כדי להגן על בסיס משותף זה, מבטלים את תוקפן של מציאויות אחרות העלולות לגבור על זו של המרכז.

כל אלה אינם אלא תנאים מקדימים ובמידה מסוימת תוצרי לוואי של תוכן זמן חדש. כינון פרספקטיבת הזמן כפי שֶהֻבנו אותה המשתתפים מעלה מערך שלם של שאלות הנוגעות לטיב הקשר בין אירועים, אופן ההתנהגות והמבנה החברתי השולט בה.

4 כינון זמן המרכז

עצירת ההתקדמות, החזרה שוב ושוב על אותם אירועים והמחיקה הסלקטיבית של העבר הם מאפיינים בולטים באינטראקציה בין החברים. אולם יש הבדל מהותי אחד בין פעולתם כמסמני היחסים בין המרכז והעולם שבחוץ לבין מקומם בעיצוב דפוס היחסים עם המרכז. ראינו אותם בהופעתם השלילית כביטול תוקף, כשלילה, כסילוק, כמחיקה וכו', מתוך כוונה לקבוע מה המרכז איננו. אך, לעומת זאת, לעולם הזמן של המרכז עצמו, המוטמע בהתנהגות ובעמדות, יש תפקיד חיובי יותר, המצביע על מה שעולם המרכז הנו.

המשתתפים יצרו במרכז תמונת ראי של העולם שבחוץ. זו בנויה ממערכת עקרונות וקודים של התנהגות המושתתים על ההכרה, כי כיוון שאי־אפשר למצוא בחוץ דאגה ועניין, קהילת המרכז צריכה ליצור לעצמה תחליפים משלה. התכונה המאפיינת העיקרית של מערכת דאגה זו, והשלכותיה מבחינת המשגת הזמן במרכז, תהיה נושאם של שני תתי־הפרק הבאים. לאחר מכן יוצג דיון ביחסים בין מערכת זו לבין הפעילויות היום־יומיות האחרות במרכז – שוב, תוך התייחסות לעולם הזמן של המשתתפים.

רעיון "הטיפול"

את העבר הרחוק, בעיקר את הילדות באיסט אנד, מזכירים המשתתפים לעתים קרובות באופן אשר ממנו משתמע כי עזרה הדדית ודאגה קהילתית משלו בכיפה במערכות היחסים המוקדמות שחוו, בעוד ששנותיהם המאוחרות התאפיינו בהתעלמות ובנטישה. יתרה מזאת, נטל השגת העזרה וההתעניינות באיסט אנד לא היה על המקבל, כי אלה הגיעו מרצון לאור גישתם המוסרית הבסיסית של בני־האדם. בניגוד לכך, עזרה בשנים המאוחרות יותר הייתה פונקציה של עניין אישי או של קשרים ותו לא. דאגה לא הוענקה עוד לכל דכפין, אלא כתוצאה מהשפעה ומלחץ.

כך ייחסו המשתתפים את נדירות ביקוריהם בישראל – המציאות החלופית הקבילה היחידה למרכז – לא לחסרון כיס, כי אם להיעדר מי שיהיה מוכן להשגיח עליהם בנסיעה ולעזור להם במצבים קשים העלולים להיגרם כתוצאה מנכותם

הפיזית. בדרכים כאלה בונים המשתתפים תמונה של סביבה לא-מסייעת, לא-דואגת, ההופכת את העולם שבחוץ לבלתי בטוח ולמאיים עבור אלו שאינם יכולים לעמוד על שלהם.

רופאים ואנשי המקצועות המסייעים – שמהם מצפים לעזור, כפי שאכן מוטל עליהם – אינם מקדישים תשומת לב לחוליהם וללקוחותיהם הקשישים. יתרה מזאת, אפילו ידידים, שהיו נחלצים לעזרה בעת הצורך, אינם מסוגלים או אינם רוצים לגלות עניין. משתתפים מקוננים כי משאבד יסוד זה לידידות, הופסקו הידידויות. אמירות של חברי הצוות כי אפשר לקיים ידידות המבוססת על חוויות משותפות מן העבר והמתובלת בזיכרונות נדחו בביטול כ"לא מציאותיות", כי ל"עבר משותף" כשלעצמו אין שום משקל.

את ההכרה שאין איש בעולם שבחוץ שיטרח להציע עזרה כנה הבלטו הפרשנויות הזולזניות שנתנו הקשישים לצורות מסוימות של הבעת עניין מצד החברה שאותן הם מכירים מחיי היום-יום (ראו "קץ המעורבות"). מחוות כגון פינוי מקום באוטובוס, עזרה בנשיאת סל קניות או סיוע בחציית הרחוב נתפסו לעתים קרובות כצורות של תמיכת החברה בעמדה הנחותה שאליה נדחקו הקשישים ולפיכך כמעשי צדקה משפילים. תגובתו של אחד המשתתפים הייתה: "זו בשבילי ההוכחה האחרונה שאני כבר לא בן-אדם".

יחסי משפחה, בעיקר בין בני זוג, גם הם נבחנים מחדש לאור מרכיבי הדאגה הטבועים בניהולם. רעיות לשעבר נשפטו על-פי המסירות שהפגינו כלפי בעליהן. במיוחד האלמנות נטו לייחס חשיבות רבה לשימוש בטרמינולוגיה נבחרת של דאגה כאשר תיארו את חיי המשפחה שלהן בעבר. היו שהודו שלא הייתה אהבה ביניהן לבין בעליהן המנוחים, אולם תחת זאת היו היחסים ביניהם יחסים של דאגה אין קץ ושל עניין ללא מצרים זה בחיי זה. כפי שאמרה אישה אחת: "מעולם לא אהבתי את בעלי, אבל התרגלתי לדאוג לו באמת. לא הייתי נוגעת בשערה משערות ראשו". לא הייתה זו עמדה אפולוגטית בשום צורה שהיא, ונשים לא חשו אשמה או הסתייגות כשהודו בהיעדר אהבה. נראה שכמה מהן התגאו להדגיש שאף-על-פי שהנסיכות הן שכפו עליהן לטפל בבני זוג חולים ומוגבלים, מרכיב הדאגה ביחסים היה וולונטרי לחלוטין, תוצאה של הכרה מוסרית פנימית ולא של מחויבות חברתית.

מצבים של שוויון לכאורה מחוץ לתחום המשפחה הוזכרו לעתים תכופות כזירה של הגשת עזרה (ראו "משנים את פני העבר"). שירות בצבא ואשפוז בבית-חולים הן הדוגמאות הראויות ביותר לציון והמשתתפים שמחו תמיד להרחיב את הדיבור על חוויות הדאגה שלהם בנסיבות אלה, בלי להתחשב במרכיב הכפוי הברור מאליו של המצב. סיפורים על הצלת חייל עמית או חולה אחר נפוצו במרכז ולעתים קרובות נקשרו למסגרת כללית של שוויוניות למראית עין שאפפה את המקרה. דוגמה טיפוסית לסמיכות עניינים שכזו, ליצירת חיבור בין שוויון לבין דאגה, היא הסיפור הבא, שסיפרה משתתפת שאך זה חזרה למרכז לאחר אשפוז ממושך בבית-חולים.

באותה נשימה תיארה שני אירועים מהוויי בית-החולים. הראשון היה משחק ששיחקו החולים. כל אחד קיבל משלח יד, עיסוק או מקצוע והיה עליהם למסור את המידע הזה למשתתפים האחרים באמצעות משחק פנטומימה. באירוע השני מנעה מחולה אחרת במחלקה שלה להתאבד, וכתוצאה מכך זכתה בהערכה ובתודה מצד הצוות. ברור שנוצר במחשבתה קשר בין סיטואציית חילוף התפקידים, המציין חופש מוחלט מכבלים חברתיים, לבין פעולת העזרה האישית.

דאגה הפכה ליסוד מוצהר לכינון יחסים עם בני-אדם אחרים. הביטוי האולטימטיבי לכך מושג כאשר דאגה ועניין מביאים לנישואין. המשתתפים סברו שדאגה היא מרכיב חיוני בחייהם, שאי-אפשר בלעדיו, והיו מוכנים לבסס עליו את חיי הנישואין שלהם. כך אפוא הכריז משתתף על רצונו לשאת את חברתו "אחרי שהיא תוכיח את רגשותיה כלפיי בזה שתטפל בי כשאהיה בבית-חולים". משתתף אחר הסביר את רצונו להינשא שוב בצורך שיהיה מי שידאג לצרכיו בשנותיו המאוחרות. ושוב, קיים כאן ניגוד מפורש לרעיון המקובל בעולם שבחורץ כי האהבה היא תנאי מוקדם הכרחי, אם לא מהותי, לנישואין.

ההתרכזות בערך הדאגה שינתה את השקפתם על החיים בכללותם. זאת ניתן היה לראות כאשר המשתתפים הגיבו על הבעיה ההיפותטית כיצד "לחיות את חיך שוב". בלי יוצא מן הכלל הדגישו, שאילו היו מנהלים את חייהם שנית, היו מגישים יותר עזרה לבני-אדם ומקדישים את כל משאביהם החומריים והרוחניים למטרה זו. אחד המשתתפים המובילים סיכם את הדעה הזו באמרו נחרצות: "אם יש לי חרטות בחיים, הן על כך שלא יכולתי לעזור לאנשים אחרים יותר מכפי שעזרתי".

אין לפרש ביקורת עצמית זו כאילו משתמע ממנה שהמשתתפים לא ניסו לעזור. אדרבה, לא נמצאו להם די מילים להדגיש שרק הנסיבות אילצו אותם למנוע עזרה, ודוגמאות של הקרבה עצמית ויציאה מגדרם כדי לעזור סיפקו נושא שגור לשיחות במרכז. זהו היסוד להשקפתם כי שהייתם במרכז היא רק גמול שהחברה משיבה להם על "התנהגותם הטובה" בעבר, וכי משום כך ההרגשה שהם מושא לצדקה או לרחמים אינה במקומה. בזאת מסולקת הבושה הקשורה לביקור במרכז, שכן הנוכחות במקום נתפסת על רקע חוסר האיזון ביחסי הגומלין הכוללים בינם לבין החברה. העלאת האפשרות שההצטרפות למרכז נבעה משעמום, מבדידות ומקשיים כספיים וגופניים, נראתה כלא רלוונטית לאור המטרה העיקרית האמתית של ההגעה אליו – הגשת עזרה. מה שעשוי להיראות כאידאולוגיה של יחסי גומלין בין המשתתפים לבין העולם שבחורץ אינו אלא אינדיקציה ליחסים המורכבים עם מציאויות אחרות. המאפיין העיקרי של יחסים כאלה הוא אמנם ניתוק ממעורבות וביטול, אך המשתתפים לא התנערו לגמרי מן הזיקות והקשרים השונים עם העולם שבחורץ.

אידאולוגיה זו מאפשרת לאנשים לראות את עצמם, מתחילת השתתפותם, לא כמקבלים סבילים גרדא, אלא בעיקר כתורמים וכעוזרים. אחדים מהם, בריאיון

המסכם שלהם עם העובד הסוציאלי לפני תחילת חברותם במרכז, הביעו את רצונם להביא תועלת והתעקשו שִׁיראו אותם בראש ובראשונה כעוזרים ולא דווקא כמשתתפים.

באופן זה, אנשים שהיו משתתפים פוטנציאליים לכל דבר ועניין העדיפו להיכנס למרכז בתפקיד של מתנדבים או להציע שירותים מסוימים כתירוץ להשתתפותם. רבים מהם הכחישו בתוקף שנוכחותם היא אילון שנבע בשל קשיים כבדים מנשוא בתנאי חייהם לפני הכניסה למרכז. הם באו לעזור לאחרים ולטפל בנזקים. משתתפים אחרים נהגו להוסיף ולומר, שכיוון שהם עצמם קיבלו לאחרונה עזרה והצליחו להתגבר על קשייהם שלהם, הם חושבים שיהיה זה רק הוגן לבוא למרכז כדי לעזור לאחרים לאור ניסיונם.

מודעות זו לדאגה הפכה לגורם המרכזי בבקשות להתקבל למרכז. חברי הצוות הדגישו את המוכנות והיכולת של מועמד להביא תועלת במהלך השתתפותו העתידית. נראה, שהדוחות של העובדים הסוציאליים מייחסים חשיבות רבה להערכת הלקוח כמגיש עזרה פוטנציאלי, ואלה שהפגינו נכונות בולטת נהנו מהערכה גבוהה. כמובן, זה, מושג הדאגה הפך לקריטריון ראשי להשתתפות, ובתור שכזה – גם לנושא חשוב ביחסים בין הצוות לבין החברים, היוצר מסגרת לתקשורת מסועפת אך גם מקור למתח ולקונפליקט (ראו "דפוסי עזרה").

הקריטריון שלפיו מינה המפקח את חברי ועד המשתתפים היה נכונותם ויכולתם לעזור במרכז. המשתתפים כמעט מעולם לא ערערו על שיטת ייצוג זו ונטו לקבל את עליונות עֶקרון העזרה על פני כל צורה אחרת של הרשאה. ניסיון ליישם את העיקרון הזה כבסיס אפשרי להידוק היחסים בין המרכז לבין משפחותיהם של המשתתפים נעשה מדי פעם בפעם, אך הקריאה לקרובים, בעיקר לילדים, לבוא ולסייע לא הניבה כל תגובה. במקרים רבים לא העבירו אותה המשתתפים לנמעניה, ובמקרים אחרים היא נדחקה הצדה או נתקלה בסירוב חד וחלק. תגובות שליליות מעין אלה סיפקו אישור נוסף ליחס של אי-אכפתיות מצד החברה והעצימו את הניגוד בינה לבין מציאות המרכז.

הקריטריונים לדאגה חדרו לכל היבט של היחסים במרכז. המשתתפים שפטו חברי צוות על-פי עזרתם בפועל, ונטו לזלזל במחווות מעורפלות של השתתפות ברגשותיהם שהוצעו במקום עזרה מוחשית, תכליתית. כך קרה שהמשתתפים כמעט שלא דיברו על חברי צוות מתוך התייחסות לתפקידים הרשמי, אלא דווקא במונחים של הערכה לעזרה שהגישו. חברי צוות שמסיבה זו או אחרת אינם עומדים בציפיות של המשתתפים נידונים או להתעלמות מכוונת – לדוגמה, "שוכחים" את שמם – או להתייחסות מזלזלת. עמדות כאלה מתאפשרות הודות להגדרה הרופפת של הייררכיית הצוות והתפקידים של חבריו (ראו "ניהול המרכז").

בדומה לכך, אם כי באופן הפוך, אימצו חברי הצוות את הקריטריון הזה כצורה העיקרית של התייחסות למשתתפים. המפקח החדש הפנים את הערך השליט הזה

כבר בימים הראשונים להגעתו וכנה את סולם ההערכה שלו במונחים של עזרה. כך ניתן היה לשמוע אותו מדבר בישיבות צוות ובמפגשים עם משתתפים על משתתף "שמוכן לעזור" או על אחר "שסתם מדבר אבל לא עושה הרבה כדי לעזור". הוא החיל קריטריונים דומים על חברי הצוות. לדעתו של המפקח החדש, ראוי היה להחשיב את הכפופים לו כמטופלים וכך גם להתייחס אליהם, ואכן הרבה משיחותיהם סבו סביב השפעת בעיותיהם הרגשיות האישיות על עבודתם; לא היה זה חריג לשמוע בישיבות צוות חשיפה עצמית ווידויים, שכל הנוכחים ניתחו אותם. דעה זו על אחרים כמושאי עזרה הייתה גם העמדה הרווחת כלפי מי שבאו מבחוץ, בעיקר מתנדבים שבאו למרכז לעזור. פעילויותיהם נתפסו כצורה של תרפיה לעצמם, וכך, במקום שייחשבו אך ורק כעוזרים, התייחסו אליהם לא-פעם כאל "מקרים" התרים אחר עזרה.

חברי הצוות הפכו גם הם כפופים למערכת הדאגה, בכך שקיבלו עזרה מן המשתתפים. כך למשל, עובד סוציאלי לשעבר במרכז תואר באוזני כ"חייל ישראלי פצוע שעזרנו לו ללמוד אנגלית". מהעובדה שהוא היה בעמדה של סמכות במרכז במשך תקופה לא קצרה התעלמו לחלוטין. חבר צוות חדש הנחה שורה של דיונים על הנושא האסור "דת" והחברים השתתפו בהם בכל זאת, כדי לעזור לו בצעדי הראשונים בעבודתו החדשה (ראו "מציאויות חלופיות").

הזירה העיקרית לעזרה ישירה של המשתתפים לצוות הייתה קבוצת הטיפול (ראו "המציאות שבסופו־של-דבר"). כל החברים בקבוצה הסבירו שהשתתפותם נועדה לעזור למנחה הקבוצה – המפקח – להשיג הבנה טובה יותר של קשישים ושל בעיותיהם ובכך לסייע לו להוציא לפועל את מה שנראה להם כעניין המקצועי שלו בעזרה לקשישים. כמה מהם הוסיפו, שכיוון שהמרכז הוא הדבר החשוב ביותר בחייהם, הם לא היו מהססים לתרום להצלחתו ולניהולו על מי מנוחות באמצעות מתן עצות לצוות.

חברה בקבוצת הטיפול, שטענה כי ההאזנה הבלתי פוסקת ל"דברים שאני מנסה לשכוח במרכז – דברים כמו להיות זקן וחולה ולא רצוי" גורמת לה מועקה, שוכנעה על-ידי חברים אחרים בקבוצה שלא לעזוב, משום ש"אנחנו יודעים שזה מאוד לא נעים לכולנו, אבל צריך לעשות הכול כדי לעזור לצעיר המסור הזה – ללא אנשים כמותו היינו בצרות גדולות יותר". המפקח עצמו עודד את ההשקפה הזו בכך שביקש במפורש עזרה בהערכת הפעילויות של המרכז ושל הצוות ובתכנון עניינים ספציפיים כגון שיחה על המרכז במשרד הראשי של מועצת הרווחה היהודית.

עזרה ישירה לצוות ניתנה באורח סדיר גם בניהול קבוצות דיון, בהגשת ארוחות הצהריים, באחזקת יומן הנוכחות היומי וכו'. אירועים מיוחדים, שנראה כי יצריכו את עזרת המשתתפים, גם לא חמקו מתשומת הלב. המיזוג עם מרכז היום של אגודת העיוורים היהודים, למרות ההתנגדות החזקה שהביעו המשתתפים כלפי יישומו, לא נתקל בהיעדר שיתוף פעולה – כי "אנחנו המשתתפים חייבים להבין שהצוות מנסה

להתמודד עם קשיים כספיים גדולים, והעניין הזה עם אגודת העיוורים היהודים הוא התקווה היחידה שלהם להתגבר על הקשיים ואנחנו צריכים לעשות הכול כדי לעזור."

המשגת העזרה והדאגה כערך עליון במרכז התבטאה באי-ספור מקרים, וקשה להגזים בתיאור תשומת הלב הוורפליית שהוקדשה לכך. בפתחת אספה כללית של המשתתפים, נשא אחד מחברי הוועד נאום בזכות העזרה והצורך להעניקה ללא תנאי. הנאום, שהגיע לעתים לטונים רגשיים גבוהים, תיאר את תשוקתו של הדובר להציב במרכז חיי את העזרה לעמיתיו המשתתפים ואף הפציר בהם לנהוג כמותו. תרועות הסכמה ותשואות קידמו את דבריו.

מיעוט המשתתפים לא ציין את הרצון לעזור כמניע העיקרי בהצטרפות למרכז. העזרה לא הייתה דרך להקל על קשייהם של אחרים, אלא מטרה בפני עצמה, בלי קשר למקבליה. משתתף שהגיע למרכז כי "תמיד הייתה זו משאת חיי לעזור" הודה שלא היה לו שום עניין במשתתפים כמושאים לאינטראקציה אישית. היפוכו של דבר – לעתים קרובות תיאר אותם במונחים מבזים שנעו בין "חסרי חשיבות" ו"פרימיטיביים" לבין "חיות". בכל זאת, שני הצדדים בחרו להתעלם מן הטרמינולוגיה לטובת נקודת מבט רלוונטית יותר, כלומר שהוא היה נכון לעזור והיה זקוק בעצמו לעזרה, וכיוון שכן, ראוי היה להיות חלק אינטגרלי מן הקהילה.

תחושת ההשתייכות למרכז יכולה להתקבל רק על-ידי היטמעות במערכת של המרכז. משתתף שניסה להסביר זאת אמר: "אני רוצה להיות אחד מהחברה, אני רוצה להיות עוזר של עוזר של עוזר". משתתף אחר, שעמד לצאת הביתה, אמר למפקח: "אני ממש מרגיש שהמקום הזה הוא אני. עבדתי כל היום כמו חמור, עזרתי לכולם".

הדאגה גם נראית לעתים קרובות כהצדקה האולטימטיבית ליהנות משירותי המרכז. אישה שאמרה שהרצון לעזור היה הסיבה העיקרית להשתתפותה החליטה לעזוב אחרי שהבינה כי עקב בריאותה הרעועה לא תוכל עוד לשמור על רמת הפעילות הדרושה. כפי שניסחה זאת: "אני לא יכולה עוד להועיל למרכז בכלום". משתתף אחר, מוגבל מאוד ולכן לא מסוגל לבצע את רוב צורות העזרה המצריכות מאמץ גופני, טען בבדיחות: "אני כאן כדי להגיד לאחרים איך לעזור". יוצא אפוא שהמחויבות המוחלטת לרעיון הדאגה עשויה לגרום בעיות כאשר מצבו של אדם כבר אינו מאפשר לו ליישם את הדברים שלהם מטיפים.

משתתפים ש"נתפסו" בחוסר מעש ספגו לא-פעם ביקורת. התגובה הרגילה הייתה אפולוגטית, ואת אי-יכולתם הזמנית לעזור הם תלו במצוקה רגשית או בהידרדרות גופנית. בכמה מקרים הואשם מותח הביקורת בפירוש לא נכון של המצב: "ישבתי והקשבתי לצרות שלו"; או "ניסיתי לחשוב איך לעזור ומה לעשות".

אפילו ברכות יום-יומיות נעות סביב מוטיב הדאגה, ושאלות כגון "אתה בסדר

היום?" או "הוא טיפל כך כמו שצריך?" (שאלה שהופנתה לאישה בכיסא גלגלים המוסע בידי בעלה) מחליפות את ה"מה שלומך?" הרגיל. השואל מצפה לקבל תשובה מפורטת, וברוב המקרים זו מתפתחת לכדי שיחה העוסקת בבעיותיהם של המעורבים בה.

עזרה כאידאולוגיה שלמה מצאה ביטוי בפי כמה מן המשתתפים, וביניהם ראוי לציון בעיקר ג'וזף. הרקע של ג'וזף שונה במידה רבה מתמונת המשתתף הטיפוסי. הוא נולד בהודו, איש עסקים לשעבר, בעל השכלה אוניברסיטאית ובעל ידע כללי נרחב על יהדות, על דתות אחרות ועל מדעים. לאחר שנפרד מאשתו בחר לחיות חיים חסרי מחויבויות וקשרים, לא לתבוע כל קצבה מביטוח לאומי ולסרב לגור במקום קבוע, כך שאת לילותיו הוא מבלה באכסניות של צבא הישע, בתחנות רכבת תחתית, בפארקים ובאולמות קבורה של כנסיות. ג'וזף הסביר קשיים אלה שכפה על עצמו כ"ניסוי בהישרדות". בהיותו בטוח שפגעי הטכנולוגיה והקדמה המודרנית יסתיימו באסון כלל-עולמי שיתיר את בני-האדם חסרי בית וגוועים ברעב, הוא החליט להראות לעולם דרכים כיצד לשרוד בעזרת מינימום של מזון ושל שינה. על המשימה הזו עמד לכתוב ספר, שנושאו העיקרי יהיה דאגה לבני-אדם אחרים. מקורות האידאולוגיה הזו אינם מעלים ואינם מורידים מן העובדה שג'וזף מצא במרכז את דרך החיים היחידה שהתאימה להפצתם וליישומם של רעיונותיו, שבמידה מסוימת ייתכן שהתפתחו במסגרת הקשר הדאגה שלה. הפיכת הסטיגמה לסטיגמטה כפצעיו של קדוש מעונה – "יצירת" גן עדן" מאוכלס ב"קדושים" בניגוד ל"עולם הגיהנום שבחוץ" – התגלמה אולי בצורה השלמה ביותר בג'וזף, שחברו בו איכויות של סגפנות קיצונית עם הכחשה קנאית של העולם.

תאוריית הקטסטרופה של ג'וזף מצביעה על מאפיין נוסף של מושג הדאגה – האוניברסליות של הצורך בעזרה. כל אחד עלול ללקות בדבר-מה וצריך להיות זכאי לעזרה רק על בסיס צרכיו. הבדלי מעמד, אמונה או גזע אינם רלוונטיים (לדיון מפורט יותר ברעיון השוויון במרכז ראו "משנים את פני העבר"). כך אפוא, בעת דיון על אודות אנשים בעלי צבע עור שונה באזור, הבחינו המשתתפים בזהירות בין איבתם לשוודים ולמטרידים לבין יחסי הדאגה הטובים ששררו בינם לבין כמה משכניהם. אישה שביתה נבזז בידי צעיר לא-לבן תיארה כיצד הייתה היחידה בשכונה שסייעה לאישה קשישה מג'מייקה שהגיעה לבקר את משפחתה ובגלל קשיי השפה לא יכלה לתקשר עם איש.

משתתף אחר הביע את הערצתו לעובדת סוציאלית שבאה ממשפחה אמידה ידועה, ובכל זאת בביקורה בביתו הייתה מוכנה, כפי שניסח זאת, "לקרצף בשבילי את הרצפה". לדעתו "זו דוגמה לעזרה אמיתית, לא משום שהיא עובדת סוציאלית, אלא משום שהיא בן-אדם".

שום קושי לא אמור לעכב את הגשת העזרה. דוגמה קיצונית לכך היא מקרה שעובד סוציאלי תיאר כ"חסר תקווה", ונתן לו בדוח את ההערכה הבאה:

ביקרתי את מר י' בבית-החולים כדי להעריך את התאמתו למוסד לתשושי נפש. מר י' ישב בחלוק על כיסא ונראה מבולבל מאוד; הוא הידרדר מאוד מאז הפעם האחרונה שראיתי אותו במרכז היום. הוא לא הצליח לענות על אף אחת משאלותי תשובה של טעם.

ג'ונתן, שנכח בריאיון הזה עם העובד הסוציאלי, חרץ דעה שונה לגמרי: "הוא נקי ואחראי ולא יגרום לשום בעיה במרכז".

הדאגה אינה רק המטרה האולטימטיבית של המשתתף, אלא גם קריטריון יחיד להערכתו – קריטריון העולה על כל תכונה אנושית אחרת. משתתף וכחן ואיש מדנים, שמשתתפים אחרים מאוד לא חיבבוהו, זכה להגנה עזה של חבר בוועד, שאמר: "לא אכפת לי מה כולכם אומרים, בשבילי הוא קודם כול עוזר טוב מאוד, אף פעם לא מסרב להושיט יד וזה הדבר החשוב ביותר שאני יכול לראות בבן-אדם". להאשמה כי התנהגותו הדווקאית והמעליבה היא בלתי נסבלת, הוא ענה שאולי היה חולה ושבמקרה זה מעניינם לטפל בו. (להתייחסות נוספת לשימוש במחלה כהצדקה להתנהגות לא נאותה ראו "שמירה על המערכת").

הרצון לעזור צריך לגבור על כל רגש אחר. זה התברר מעל לכל ספק כאשר כמה משתתפים החלו לבכות בעת שהאזינו לברדנים ששרו "א יידישע מאמע" (ראו "משנים את פני העבר"). החברים האחרים החלו מיד לנחמם. כמה מאותם "עוזרים" העירו אחר-כך שגם הם רצו לבכות בדיוק כמו השאר, אבל הצורך לטפל במי שכבר בכה היה חזק יותר.

גם ידידות משכבר הימים מועמדת במבחן מערכת הדאגה. א' ו-ב', שהכירו זה את זה מילדות ודומה שהתפתחו ביניהם יחסים קרובים למדי, רבו בגין משתתף אחר, ג', ש-א' טיפל בו. העימות החל כאשר ב' הטיח ב-ג' האשמה בוטה כי הוא עצל, ואף-על-פי שהוא יכול לעבוד, הוא מבקש תמיד עזרה בתואנות שווא. גם א' וגם ג' הכחישו את הדבר. א' תבע התנצלות מ-ב' וזה סירב לחזור בו מדבריו, ומאותה עת ואילך לא החליפו השניים מילה ביניהם. מחלוקת זו, שלמראית עין הייתה על תיוג, הייתה כרוכה למעשה בהבדל בפרשנות של גבולות המערכת ושל מידת נוקשותם.

משתתפים שלא יכלו עוד לעזור, פיתחו נקיפות מצפון קשות. חברת ועד הודתה שאין ביכולתה לעמוד עוד בציפיות שלה מעצמה וביקשה מהחברים האחרים לקבל את התפטרותה. בקשתה נדחתה והחברים יעצו לה לנסות ולעזור יותר, כי זו הדרך היחידה להקל על התמודדותה עם רגשות האשם האלה. החלופה היחידה הייתה לעזוב לגמרי. אפילו חברי הצוות, שלעתים דחו בקשות של משתתפים בגלל לחץ עבודה, חוו רגשי אשמה וחרטה.

דברים אלה מוליכים אותנו לסעיף נוסף בקוד הדאגה – הזכות לעזור. הזכות לקבלת עזרה היא בלתי מותנית וכמוהו גם הזכות להגשת עזרה. בני-אדם אינם עושים

"טובה" בהגישם עזרה ואל להם לצפות לפרס. להיות עוזר זוהי הפריבילגיה שלהם, וישנה הכרה רחבה במרכז שהיחסים צריכים להיות בנויים באופן כזה שיאפשר כמעט לכולם, בלי קשר למגבלות פיזיות ומנטליות, ליהנות ממעמד זה. קורה שמייצרים בכוונה מצב שיאפשר למשתתף לראות עצמו בעמדה של עוזר. משתתף פֶּשִיר אחד אפשר במתכוון למשתתף אחר, שסבל מנכויות שמופיעות לאחר שבץ, ללוותו ו"לעזור" לו לרדת במדרגות, בכך שאחז בזרועו. היפוך התפקידים היה ברור אך בכל זאת לא עורר שום תימהון או ערעור, ומשתתפים שחזו באירוע פשוט חייכו למראה הבדלי הגובה בין השניים, שגרמו ל"נעזר" להיראות כילד שמבוגר מוביל אותו.

בדיון בסוג הטיפול המוסדי הרצוי לקשישים, עלה הרעיון שבתי אבות צריכים לשרת אוכלוסייה מעורבת של דיירים כשירים ותשושים. כך אנשים יוכלו לעזור זה לזה ולגשר על ההבדלים ביניהם. הרעיון, שזכה למחאות כפיים מן הקהל, תואר בפי משתתף כ"העתק של המרכז שלנו", ומשתתף אחר הוסיף: "אם אין הבדלים, אנשים לא יכולים להציע עזרה, וזה יהיה חבל מאוד".

עזרה לזולת היא מרכיב רב חשיבות באושר האנושי. משתתף שהדגיש נקודה זו בהרצאה פומבית הוסיף, כי האושר הוא לא אחר מאשר הגמול הרוחני על עזרה לזולתנו.

הדעה כי עזרה היא תנאי מקדים ליחסי אנוש בעלי משמעות, נפוצה וחוזקה בכמה ערוצים. ביטוי רהוט שלה ניתן למצוא בחרוזים שכתב ג'וזף לציון ביקורה של קבוצת מתנדבים צעירים במרכז:

הנוער של ימינו מושמץ הרבה
אך הרבה פנינים אני בהם מוצא.
השבוע פגשתי כזו חבורה
שהושיטה יד בשמחה לעזרה.
הביאו משב של תקופות עליונות
למי שמזמן לא ראו כבר כזאת.
כתבתי דבריי לאחל להם טוב,
מי ייתן ויהיה להם אושר לרוב.
חיים ללא צער, כאב וצרה
מתי ניפגש שוב? הן לא במהרה.
נעים היה לנו לפגוש אתכם
חבל שכבר צריך להיפרד מכם.

המשגה כללית יותר של הדאגה כאחת מיסודות האידאה של ג'וזף על "תור הזהב" שעתידי לבוא, מתבטאת בשיר הבא, שנכתב כהכרת תודה למתנדבים באכסניית צבא הישע:

היו שלום, המִשְׁכָּכִים
את מצוקת הולכי דרכים
למענם ערכו שולחן.
בלי בצע סרו הם לכאן
הושיטו יד מתוך אחווה
להבטחה טיפחו תקווה.
עד מהרה יבוא הזמן
בו זרע רוע לכול יותן
בו כל אדם יישא בעול
וחן הטבע על הכול.
אז כל המך, דל ושבור
לא מְזָרִים ימצא מזור
עולות של קדם אז ייכוננו
שנאה, קנאה לא עוד ישכוננו.
עד יום יבוא, יוקל עולכם
הפיצו בלב־טוב דברכם
אהבת רבים תסיר פחדינו
תור הזהב קרב אלינו.

חזון אחרית הימים, המבוסס על חלוקת העולם ל"עוזרים" ול"לא-עוזרים", מתבלט במקום שבו מעורבים אנשים דתיים. ביטול תוקפה של הדת כמציאות חלופית נובע במידה רבה מסירובם של מוסדות ושל אנשים דתיים להגיש עזרה ועניין כפי שציפו מהם, אם כי משתחף אחד אמר: "לא היה אכפת לי אם לא־דתיים לא היו עוזרים, אחרי הכול הם לא צריכים לקיים את מה שאף־פעם לא דרשו". הדעה הרווחת קובעת כי מאחר שאלוהים אינו עוזר, הרי שאין סיבה להאמין בקיומו. ערך הדאגה נתפס כבסיס לכל דת אמיתית. המשתתפים הביעו לא־פעם את הדעה, כי העיקר המרכזי בכל אמונה צריך להיות העיקרון של עזרה ללא תנאים. נושא זה הוצג בדרך־כלל במונחים של מחויבות אישית. הצהרות דוגמת, "הדת שלי היא עזרה לאנשים", או, "התפילה שלי היא מה שאני עושה בשביל אחרים" היו שגורות לרוב.

השכנוע הפנימי שֶׁעָקֹרֵן הדאגה הוא שצריך להדריך את התנהגותם של בני־אדם, ללא קשר לחילוקי הדעות ביניהם, הִנְחָה את הדעות שנחרצו על עניינים חיצוניים. נושאים כלליים דוגמת "איך להפוך את העולם למקום טוב יותר לחיות בו" או "האם הטיסות לירח מוצדקות?" תחורים לקו טיעונים זה. את התשובה צריך לחפש בהגברת הדאגה והגדלת המשאבים המכוונים לדאגה. דוגמאות של יחידים ושל מוסדות מפגינים עניין זכו תמיד לתשבחות ושימשו כראייה לכך שניתן לממש וליישם את רעיון הדאגה.

בבחינת אידאולוגיית הדאגה הכוללת במרכז, אי־אפשר להתעלם מאנלוגיה לתגובה כיתתית דתית אופיינית כלפי העולם, המורכבת משלילה ומדחייה של העולם והקמת גבולות נוקשים בין חברים לבין לא־חברים. באנלוגיה זו נעסוק ביתר הרחבה מאוחר יותר (ראו "חניכה", "שמירה על המערכת").

דפוסי עזרה

באופן שבו רעיון העזרה מתורגם לדפוסי התנהגות במרכז שולטות מספר נורמות. הללו מתייחסות לטיבה ולתוכנה של העזרה המוגשת בפועל, לנסיבות שבהן דאגה נתפסת כמוצדקת או כחורגת ממקומה הראוי, ולמערכת היחסים שמצפים כי תתקיים בין שימוש בדאגה לבין היבטים אחרים בעולם המרכז, בעיקר אלה הנוגעים למבנה הכוח הפנימי בין המשתתפים.

שלילת הגישה של רחמים עצמיים ושל גישות צדקניות (ראו "בחירה") מביאה לכך שאלה יהיו גורמים בלתי רצויים במערכת הדאגה. המשתתפים מתעקשים בכל תוקף ש"לעשות טובות רק כדי לעשות אותן" ו"סתם הבעת השתתפות" אינם תואמים לאידאל שלהם. למעט חריג זה, הדעות, בשאלה מהי דאגה, היו לרוב מעורפלות. אנשים העדיפו לתאר מצב קביל של דאגה ולא להיכנס לפירוט מרכיביו. "לשים לב" ו"לטפל" היו התיאורים הרזוחים ביותר של מצב של דאגה. ביטויים מטפוריים, כגון "אני כמו אבא בשבילך" או "כולנו כאן עובדים סוציאליים" נשמעו לעתים קרובות.

בכל זאת, צורות מסוימות של עזרה רווחו ובלטו יותר מאחרות, ולכן הפכו לטיפוסיות. נזכיר רק כמה מהן: לקרוא זה לזה לארוחת הצהריים, להכין ולהגיש תה, לנסות לארגן תחבורה למשתתפים הזקוקים לה בדחיפות, לסייע לנכים לנוע ממקום למקום במרכז, להחליף מידע שימושי על פנסיות, גמלאות וזכויות אחרות, כולל עצות כיצד להשיגן. קריאות לעזרה כמעט ולא היו נחוצות, שכן הנוהל שרווח בין המשתתפים היה לדרוש בשלומם ובמצבם של עמיתיהם, ולצפות לתשובה מדויקת. יתר על כן, לא הייתה ציפייה ליחסי גומלין אישיים מאוזנים. כך, משתתפים שעמדו לעזוב את המרכז מסיבה כלשהי עדיין גילו עניין פעיל בהגשת עזרה, וכמוהם גם משתתפים שפרט לתשומת לב מסוג זה, לא היו להם כמעט קשרים עם אלה שנהנו מגילויי העזרה שלהם.

הדוגמה המרשימה ביותר לאי־ההדדיות של העזרה נלמדת מהצעות שהציעו המשתתפים לעזרה למוסדות אחרים, כגון בתי אבות, מרכזי יום ומועדוני גמלאים. אולם היעדר היענות חיובית מצד ארגונים אלה בלמה את הזימות הללו ולמעט מסע הבידור של צוות ההווי (שיידון מאוחר יותר), לא נעשו יותר ניסיונות לדאגה שחרגו מהטריטוריה של המרכז.

מכל מקום, ציפייה ליחסי גומלין ישירים לא הייתה מתקבלת על הדעת, בהתחשב בפיזור הקוטבי של מסוגלות המשתתפים להענות עזרה. גם יכולתו של אדם לעזור

משתנה מעת לעת. יש משתתפים שנודעו בסוגי עזרה מסוימים שיכלו להושיט וכתוצאה מכך ביססו לעצמם עמדה שונה מזו של משתתפים אחרים, שלא התמחו בתחום מסוים. סוכן ביטוח לשעבר, שהיה בריא למדי, יכול לייעץ למשתתפים בעניינים משפטיים, וגם לעזור להזיז רהיטים ולסייע לנכים. משתתפים אחרים הפגינו מגוון של יכולות ברמות שונות, וכולם חילקו את דאגתם לפי הצרכים. משום כך, "המומחים" לא עזרו זה לזה, ואף לא התנו את עזרתם בגמול מתאים. תחת זאת נוצלו יכולותיהם המיוחדות כל אימת שהיה בהם צורך, לפי דרישות המצב הספציפי. אפשר שהמאפיין המשמעותי ביותר של יחס זה לעזרה הוא היעדר המרכיב של הישג אישי. שתי דוגמאות יכולות להבהיר נקודה זו. ניכרו כמה הבדלים במיומנות ובמסוגלות של משתתפים שעסקו במלאכת יד. למרות זאת, לא זו בלבד שאלה שייצרו פריטים טובים יותר הדריכו את המשתתפים הפחות מוכשרים ובמקרים מסוימים ייצרו את הפריט עבור חסרי היכולת הגמורים, אלא שהם גם לא הפגינו להיטות רבה להצעה להציג את עבודתם בארון זכוכית מיוחד שיועד ונבנה למטרה זאת. פעולה שכזו הייתה לבטח חושפת לעין מבקרים מבחוץ את ההבדלים הברורים בין המשתתפים ולפיכך הייתה יוצרת הייררכיה של הישגים אישיים. הדוגמה השנייה היא משחקי שחמט, שבהם, באופן הסותר את הרוח התחרותית הרגילה של המשחק, העומדים לצד היו מקלקלים בכוונה את סיכוייהם ומאפשרים ליריבם להגיע לתיקו, תוך שהם מעמידים פנים שהם נוטלים חלק בתרגיל לימודי. תחרות נאומים שארגנו חברי הצוות הומרה בניסוי תרפויטי לא־תחרותי. המתחרים מיעטו לייחס ערך ל־איכויות הרטוריות של הנאומים, וייחסו ערך דווקא לחשיבות העובדה שמשתתף עם מגבלות פיזיות או מנטליות קשות הצליח לשאת נאום. כך יצא שבחצי הגמר בין מתמודד רהוט לשון לבין אחד שלשונו פחות קולחת, שזה עתה יצא מבית־החולים לאחר שורה של התקפי לב, הראשון הוכר אמנם כדובר הטוב יותר, אך השני זכה בתשואות הקהל, שהוקיר את החלמתו המרשימה ואת הרוח המרוממת שהתבטאה בנאום. לאור החשיבות הרבה שייחסו המשתתפים ל"השכלה טובה" בתקופה שלפני כניסתם למרכז, המיוצגת בשליטה מיומנת בשפה האנגלית (ראו "התפוררות"), זניחתם של קריטריונים כאלה הייתה פן נוסף של שלילת אמות המידה של העולם להערכה ולכבוד, והמרתם במודי מערכת הדאגה. (לדיון נוסף בהיעדר המרכיב של הישגים במרכז, עיינו בכת־הפרק הבא.)

הכחשת התחרותיות עולה בקנה אחד עם התפיסה שכולם נותנים ומקבלים עזרה, כמיטיב וכמוטב, כנותן וכמקבל, בעת ובעונה אחת, אם כי לא בהכרח כלפי אותו אדם. אי־אפשר להיות חלק מן המערכת בלי לקבל את השניות הזו, וצריך להיות מוכנים לחילופי תפקידים מהירים. משחק הרדי זה אינו מותר מקום לדיכטומיה מברלת בין "עוזרים" ל"עוזרים".

במקרים מסוימים מוכנים להגמיש את הכללים. שתי קטגוריות של מקרים כאלה הן מאלפות במיוחד. החרג הראשון הוא היחסים עם הבאים מן החוץ, שבדרך־כלל

אינם מטמיעים את עצמם בחיי המרכז ולפיכך אינם נחשבים ככפופים לקוד ההתנהגות המצופה במסגרת מערכת הדאגה. כך קרה שמשותף שהרשםקול שלו תוקן בידי מבקר אמר מיד: "אתה טיפלת בי, עכשיו אני אטפל בך", ומיהר להגיש לו תה. התעקשות זו על השבת גמול ישירה, כמעט שלא קיבלה ביטוי ביחסים בין המשתתפים. היא לא הייתה מתיישבת עם היעדר ההדדיות הכללי ולא הייתה תואמת את המודעות לכך שעזרה אינה מוגשת כחלק מחליפין בין פרטים – אלא על בסיס שמירה על קוד כולל של נורמות.

החריג השני הוא, שכלל העזרה ללא תנאי נסוג בפני קצותן מחושב כאשר על יחסי הדאגה גוברת מערכת יחסים אחרת, שאינה קשורה ישירות לעולם המרכז. כך אפוא, משתתפים אחדים שהיו כולם בתהליך של עזיבת המרכז, פיתחו עניין הדדי עז ונתנו זה לזה עצות ועזרה בעניינים הנוגעים לעתידם. מרכיבים השאובים מן המציאות של המרכז אמנם התקיימו ביחסים אלה, אך עניינים כגון תכניות לגבי תעסוקה ודירור וחיידוש הקשרים עם המשפחה היו הגורמים הדומיננטיים. התעסקות זו הוציאה את הקבוצה מכלל נטילת חלק פעיל במערכת הדאגה ויצרה דפוס פנימי של יחסי דאגה, המבוסס על חליפין מתוכננים מראש שלא אפשרו לחבר אחד לנצל את האחרים מבלי לגמול להם כמעט מיד (ראו "הבחנות").

סילוק גורם ההדדיות מהגשת העזרה מרשים ביותר במצבים של עזרה חד-צדדית חוזרת ונשנית. ישנם משתתפים שעוזרים למשתתפים אחרים באופן קבוע למדי – עוזרים למישהו לרדת במדרגות, משגיחים ליד חדר השירותים או דוחפים כיסא גלגלים בתוך המרכז והחוצה ממנו, ואינם מצפים, ובדרך-כלל גם אינם זוכים, לשום שירות או גמול מפורש אחר בתמורה. יחסים שכאלה מתקבלים תמיד כדבר מובן מאליו, ואיש מן העוזרים או מהנעזרים אינו מעיר דבר בנושא זה.

משתתפים מנדיבים אמירות כלליות על ערכה של הדאגה ועל הצורך לעזור, אולם נמנעים מלנקוב בשם של פרטים כמושאי הדאגה. כאשר משתתפים חורגים מכלל זה ומגלים מיהם אלה שזוכים בחסדיהם, הם נתקלים בדרך-כלל בגינאי סמוי, המובע בעיקר בשתיקה.

אלמוניות זו חשובה לפיתוח ערוצי דאגה בלתי אישיים, והפופולרי ביותר מביניהם היה המכירות התכופות שנערכו במרכז, כשרוב הסחורות בהן נתרמו על-ידי המשתתפים. מעשי חסד אחרים כלליים, לא אישיים, היו אלה של צוות ההווי. זה הוקם על-ידי שני משתתפים מתוך כוונה "להפיץ אושר בין בני-אדם ולעזור להם לשכוח את צרותיהם". זאת אמורים היו להשיג בהעלאת מופע באווירה קלילה ובו שירים ומערכונים מימים עברו.

הרכב צוות ההווי היה אמור לכלול שבעה משתתפים והיחסים ביניהם סימלו את חשיבותה של נורמת הדאגה, שגברה על אי-השוויון ביכולת האמנותית של חבריו. הפסנתרן, למשל, שהיה נגן ריקודים בגמלאות ושמיעתו כבדה, קיבל עזרה בשיקום חלק מרמתו בימי הזוהר שלו כאמצעות חזרות בלתי נלאות ומפרכות עם שאר חברי

צוות ההוויי. ניתן היה למצוא לו מחליפים, אך האפשרות לא נשקלה. מחבר בצוות ההוויי שמתח ביקורת על הליווי של הפסנתרן ביקשו המארגנים לעזוב, כי "איננו יכולים לסבול עלבון כזה לחבר שצריך להתמודד עם כאלה קשיים". אחת הזמרות שוכנעה ליטול חלק במופע "כי היא בודדה ואומללה וקצת שירה תיטיב עמה". אחר גויס לצוות, למרות שברור היה שאינו יכול לשיר בלי לזייף, שכן "זו תהיה התאווירות טובה בשבילו אחרי כל הצער שהיה לו עם משפחתו".

כאשר התחילה החבורה את סיבוכי ההופעה שלה בבתי אבות ובמרכזי יום, ניתנה הזדמנות למשתתפים שלא היו חברים בה להצטרף אליה ולהגביר את ההיענות בקהל וכך להשתתף במצב הדאגה שיצר צוות ההוויי.

עקרון העזרה הבלתי מותנית וחסרת הגבולות חודר אמנם ליחסי הדאגה הנהוגים במרכז, אולם ישנן כמה מגבלות מוכרות התוחמות את פעולתו. אלו נובעות מגורמים שאינם מעיקרי מערכת הדאגה, או מהיעדר הלימות וסתירות במערכת עצמה.

הקטגוריה הראשונה כוללת מגבלות חיצוניות על כושרו של המשתתף לעזור. בריאות ירודה הייתה המכשול העיקרי, והמשתתפים ביטאו לעתים תכופות תסכול על שלא יכלו לעזור עקב נכויותיהם. מאחר שרוב המשתתפים סבלו מצורה זו או אחרת של נכות, מצבים כגון חוסר אונים נוכח כיסא גלגלים הפוך לא היו בלתי שכיחים. תסכול נוסף נוצר כאשר משתתפים הוצפו ביותר מדי בקשות לעזרה ונאלצו לדחות חלק מהן בגלל קוצר הזמן. חרף זאת, משתתפים אלה היו נפעמים כשנמנעו מלבקש מהם עזרה. משתתף עסוק אחד הסביר: "לפתות הייתי יכול לתת איזו עצה איך לעשות את זה אם אני לא יכול לעשות את זה בעצמי".

גם הבאים מן החוץ הציבו מכשולים. למשל, בקשה של משתתפים לעזור בחלוקת המזון ובניקיון במרכז של אגודת העיוורים היהודים נדחתה על-ידי המפקח במקום. מועדונים ומוסדות טיפול יום אחרים באזור סירבו גם הם להיענות לגישושיהם של המשתתפים.

כישלונות למראית עין בעזרה לאנשים להתגבר על מצוקה רגשית היו גם הם מקור לא אכזב לתסכול. משתתף שהוזמן לערוך סדר בבית אבות תיאר את החוויה כ"הרגשה מרה של חוסר אונים, חוסר אפשרות לעשות משהו כדי לעודד את האנשים האלה קצת". במקרים של שְׂכּוּל נעשו תמיד ניסיונות להקל את הכאב, אך בדרך-כלל בלי תוצאות מידיות.

משתתפים שמסיבה זו או אחרת מסרבים לקבל עזרה מהווים פן אחר של בעיה זו. בשללם ממשתתפים אחרים את הזכות לעזור, הם מטילים ספק בעליונות הדאגה. אלה שפניהם הושבו ריקם מועמדים במצב מביך. הם עשויים למצוא נימוקים לדחייה או לדבר סרה באלה שדחו אותם.

ג'וזף (ראו "רעיון הדאגה"), כמשתתף חסר בית, בודד ועני, היה מושא מובהק לעזרה וכמה משתתפים הציעו לו סיוע בביגוד ובדיור. ג'וזף דחה את כל הניסיונות האלה ואמר שעדיין לא הגיע הזמן שמשיתו תושלם. משתתפים אחדים קיבלו

תגובה זו ולא הטרידו אותו עוד, אך העניין נותר בכל זאת מעבר להשגתם של רוב החברים, שהאשימו את ג'וזף כי הוא "לא הגיוני", "שחצן", ומשום כך "לא מגיע לר".

סטנלי, משתתף שמאחוריו היסטוריה ארוכה של מחלות נפש, אשר היטלטל בין אמונות דתיות שונות ולבסוף הפך ליהודי חרדי, גרם לרבים מן המשתתפים לחשוד ביציבותו הרגשית לאחר שסירב לקבל מהם כל צורה של עזרה. אפילו מחוות פעוטות לכאורה – כגון הושטת מאפרה או הצעה להדריך אותו במלאכת יד – נדחו. הוא בודד עצמו לגמרי משאר המשתתפים והם ראו בו "מטורף", "מטורלל" וכר'.

בעיה שונה היוו משתתפים שהיו מעורים היטב בחיי המרכז ועזרו לאנשים אחרים, אך על אף שקיבלו עזרה בתחומים מסוימים, סירבו להניח שיטפלו בהם בתחומים אחרים. רובם היו משתתפים נכים שהתעקשו לשמור על רמה גבוהה של אי־תלות. אחדים מהם גם היו להוטים להוכיח לעצמם ולאחרים שהם מסוגלים לבצע פעולות רגילות, כגון פתיחת דלת או הליכה בלי עזרה, בכך שהציגו יכולות אלה בפני האחרים. כל הצעה להושיט להם יד נתפסה כרמז לחוסר אומן ולכן נתקלה תמיד בסירוב. דחייה מסוג זה התקבלה בדרך־כלל כדבר לגיטימי ומובן, כי אפשר היה להבינה במסגרת ההקשר של מערכת הדאגה.

משתתפים כשירים בגופם היוו בעיה חמורה יותר. הם היו כשירים דיים לעבוד מחוץ למרכז, ובכך סתרו את התפיסה שרק אנשים שאינם יכולים להסתדר בכוחות עצמם זכאים לשירותי המרכז. כמה משתתפים כאלה, שלא נטלו חלק נכבד בחיי המרכז אלא ראו בו מקלט רק בתקופות המעבר הקשות, נקראו "טפילים", "סחטנים" וכד'. משתתף קשיר בגופו שבכל זאת התערה במציאות המרכז והיה אחד מעמודי התווך של מערכת העזרה, מצא את עצמו למרות זאת במצבים מביכים. בסיומה של קבוצת דיון הוא עזר להוציא כמה כיסאות מן החדר, ובלי לחשוב תלה שלושה כיסאות על זרועו והניף אותם. הנוכחים האחרים בחדר חשבו שהפגנת חוסן גופני זה אינה במקומה, ופוגעת באחרים שאינם כשירים כמותו. הערות צורבות וקולניות כגון "מה הוא עושה במרכז בכלל?" או "הוא יכול להתפרנס בקלות בתור סוור" מילאו את חללו של החדר. האיש החזיר את הכיסאות ונשא אותם החוצה בזה אחר זה. זוגות נשואים, חברים טובים במיוחד, ובמקרה אחד אִם ובנה ששניהם היו משתתפים, סתרו בעצם הקשר ההדוק ביניהם שני עקרונות של מערכת הדאגה. דאגה ועזרה צריכים להיות המרכיב העיקרי ביחסים בין בני־אדם, ובשני המקרים אלה הם היוו רק היבט אחד של זיקה מורכבת. יתרה מזאת, בכל אחד מן המקרים האלה היה מרכיב חזק של הדדיות בין השותפים. הם לא חילקו את דאגתם ומשאביהם ללא הפליות בין המשתתפים הנצרכים, אלא התמקדו ביחידה הקטנה והבלעדית שלהם. דבר זה עורר מידה מסוימת של אנטגוניזם וכמה מן הזוגות האלה נתקלו בבידוד ובהתעלמות. משום כך, בתרגולת שִׁרְפָה שנערכה במרכז של אגודת העיוורים

היהודים עזרו המשתתפים זה לזה לרדת במדרגות, אך זוג נשוי, שניהם נכים, נותרו ללא סיוע, תוך שהאחרים מתעלמים מהם במכוון. היה עליהם לשרך את דרכם במדרגות לבדם, בקושי רב.

זוגות הואשמו לא פעם ברכושנות יתר, בכך שלא נתנו לבני זוגם להשתתף השתתפות מלאה בחיי המרכז. קיומן של יחידות דאגה עצמאיות במסגרת מערכת הדאגה הכללית נתפס כבלתי נסבל וכהרסני בעיני רוב המשתתפים.

אינדיקציה לכישלון המערכת, בדמות אנשים העוזבים את המרכז כתוצאה מהידרדרות גופנית או מגטלית, הייתה האיום המפחיד ביותר על תקפות הדאגה, ובעצם על מטרת המערכת: לעצור את השינוי. התגובה הייתה פליטה מן המערכת של האדם שנפגע באמצעות הפסקת העזרה, ובכך הימלטות מן האחריות להידרדרותו ואף הכחשת כל זיקה קודמת אליו. ניתוק כזה ממעורבות היה קורה בעיקר כשמשותף עמד ממש לפני העברה לטיפול מוסדי.

אחד המשתתפים הפופולריים ביותר, לאחר שעבר סדרה של התקפי לב שהביאו למוגבלות, החל להשתמש בהסעה, ותלותו הכללית בשירותים חיצוניים – כגון בתי־חולים, עזרה בבית וטיפול של אחיות – גברה במידה ניכרת. הוא לא הצליח עוד להתמודד עם המדרגות ונאלץ לבלות את כל היום בסלון שבקומה התחתונה. כתוצאה בלתי נמנעת קוצצה מאוד מעורבותו הפעילה בחיי המרכז. לאט לאט איבד קשר עם האירועים, וידידיו לשעבר, אשר חזו בהידרדרותו, לא ניסו לשקם את מעורבותו בכל צורה נראית לעין. תחת זאת הביעו אחדים את הדעה שאשתו, שלא הייתה משתתפת, היא זו שצריכה לטפל בו, כי "אנחנו לא יכולים לעשות שום דבר בשבילו והתפקיד של האישה הוא לטפל בבעלה".

דוגמה אחרת קשורה לאישה שעמדה להיכנס לבית אבות. ביום שהדבר נתגלה היא ביקשה מחבר לעזור לה לחצות את הכביש בדרכה לתחנת האוטובוס. בקשה כזו הייתה בדרך־כלל נענית מיד ומתוך נכונות, אולם הפעם הייתה התשובה: "זה התפקיד של הצוות, לכי בקשי מהם, אין לי זמן".

נעשו אמנם מאמצים מסוימים לבטא דאגה ולתת טיפול מעבר לגבולות המרכז, אולם המשתתפים הקפידו לתחום את פעילויותיהם, להגנת שלמות מערכת הדאגה. חדירתן של מציאויות אחרות הייתה עשויה לסכן את השליטה ההכרתית בזמן, ולהעלות את האפשרות של קבלת ההידרדרות חסרת המעצורים.

המרכז של אגודת העיוורים היהודים היה זירה שבה נכפו מגבלות על מעורבות. את עיקר א־ההנחת מן הניסוי הביעו העיוורים, שמתחו ביקורת על חוסר הנכונות של המשתתפים להתערות ביניהם ולהשתתף בפעילויות הספציפיות שלהם. משתתפי המרכז הכחישו זאת מפורשות והשמיעו האשמות־נגד בנימה דומה. בכל זאת, במפגשים פרטיים הדגישו המשתתפים, כפי שניסח זאת ג'ונתן, ש"לא טוב להתערב בעיוורים, להם יש את העולם שלהם ולנו את שלנו. לא כדאי להרוס אלה לאלה את העולם". ושוב, תגובה שכזו מזכירה מאפיינים של התנהגות כיתחית.

במהלך אחד הדיונים על בתי אבות, הוזהרו כמה משתתפים שהביעו נכונות ללכת לעזור במוסדות שכאלה, שנכונה להם סכנה של הפיכה לצמחים ועלולים "להפוך לחוסים בעצמכם". אחדים חזרו בהם; אחרים אמרו שהם מודעים היטב לסיכון זה, אך ייזהרו מאוד לכל תהא אחריתם כזו.

גם המשתתפים כפרטים כיבדו את שלמות גבולותיה של המערכת בכך שסירבו לקבל ממשותפים אחרים עזרה בהתמודדות עם בעיות הנובעות מקשייהם בחוץ. כך אפוא סירב משותף להניח לאחרים לעזור לו לעבור לדירה חדשה. אחר רחה הצעות לבקרו בדירת החדר שלו כאשר חלה. משותפים כמעט שאינם מצפים מהמשתתפים האחרים לבקר אותם בבית-חולים, אם כי אנשי הצוות כן באים לביקורים מאורגנים. כיוון שהדאגה היא ערך מרכזי בקוד החברתי השולט בכללים ובנורמות של חיי המרכז, מתייחסים אליה כאל משאב עיקרי בתפיסת יחסי הכוחות בין המשתתפים לבין עצמם ובין המשתתפים לבין אנשי הצוות. תפקידה של הדאגה כציר קיומי בלט ביותר בפעולתו של הוועד ושל קרן הנדיבות שלו. הוועד הורכב בכוונה ממשתתפים שיכולים לטפל באחרים, ומטרתו העיקרית הייתה למסד דפוסיים של דאגה ועזרה שכבר היו קיימים במרכז.

חברי הצוות ביקשו מן המשתתפים לראות בחברי הוועד עוזרים של הצוות. הם עבדו למען המשתתפים ולכן היו ראויים לשיתוף פעולה, אך הודגשה העובדה שחברות בוועד לא הקנתה שום סמכות רשמית, וכי המשתתפים צריכים להימנע מלזהות את מטלות הוועד עם תפקידי הצוות, אם בתחום האחריות ואם בתחום השררה. בישיבות צוות אמר המפקח, לא-פעם, ששירות בוועד היא פעילות תרפויטית לחבריו ושזוהי משמעותו היחידה בכל הנוגע לצוות.

חברי הוועד, לעומת זאת, ראו את תפקידם במרכז באור שונה לחלוטין. הם היו משוכנעים שניתן לנהל את המרכז בלי שום קושי ותקלה תחת שליטה מלאה של המשתתפים, וכי נוכחות הצוות היא לא יותר מאשר רע הכרחי. אחדים מהם גרסו כי משום שהם עוזרים ודואגים בדיוק כמו חברי הצוות, אם לא יותר, הרי הם ראויים לאותה מידה של כבוד ושל סמכות מצד עמיתיהם המשתתפים. מגמה זו הגיעה לשיאה כאשר באחת מישיבות הוועד הוצעה ונתקבלה ההצעה שחברי הוועד יענדו על דש בגדם תגים ועליהם שמותיהם. בעקבות זאת עלתה הצעה לדרוש זכות לכוס תה חינם, שכן "אנו עוזרים בדיוק כמו הצוות ומגיע לנו לקבל תה בחינם". המפקח החדש סירב להצעה זו בטענה שהדבר יעורר את קנאתם של משתתפים אחרים שגם הם עוזרים, אך במקרה אינם חברי ועד. עוד הוא טען, שהחברות בוועד היא וולונטרית, ואם הם בחרו להיות חברים, הרי שהיה זה רק לשם האדרתם העצמית. חברי הוועד שלטו במשאבים מסוימים שניתן היה לנצלם במאבקי כוח עם הצוות. למשל, משיכת ידם מעזרה בפיקוח על הנוכחות בארוחות הצהריים ובניהול ספר רישום הנוכחות הייתה מעמיסה נטל נוסף על הצוות. איומים לנקוט צעדים כאלה נשמעו לעתים קרובות, אך מעולם לא מומשו, ולמעשה הצוות הגיע למצב של

הסתמכות גוברת והולכת על עזרה של מתנדבים ושל משתתפים שלא היו חברים בוועד.

התביעה העיקרית שהוצגה הייתה שדעות המשתתפים יזכו ביתר תשומת לב, שיינתן לדבריהם יותר משקל בקבלת ההחלטות. נושא זה הוכרע כאשר המפקח החדש נכנס לתפקידו. כיוון שהלה הבין את התועלת שבשיתוף פעולה בונה עם הוועד, הבטיח להכיר במעמדם המיוחד במרכז, אך הדגיש ש"אני כאן הבוס ואני אנהל את המקום הזה, ואם צריך – אפזר את הוועד".

מאחר שחברי הוועד הבינו שכל אחד יוכל למלא את משימותיהם, אשר אינן דורשות מומחיות או מיומנות מיוחדות, הם נקטו זהירות בניסיונותיהם לשלוט במשתתפים. לכן, כאשר חבר בוועד ארגן חידון נקראו משתתפים אחרים "לעזור" לו לקיימו, לא רק להשתתף בו. השתתפות בפעילויות אחרות כונתה גם היא "עזרה לעזרה", כאילו הייתה טרמינולוגיה זו מפחיתה מחשיבותה של הפגנת כוח וסמכות. למרות זאת, מותחי ביקורת הבחינו בין רדיפה אחר כוח גרדא לבין עזרה כנה. לרגשות אלה ניתן פתחון פה בעיקר באספות כלליות, והם גרמו לוויכוחים. ביקורת אופיינית הייתה: "יש כמה חברים בוועד שבאמת אוהבים לעזור ואין לי שום דבר נגדם, אבל אחרים סתם רודפי שררה ואותם צריך לחשוף". ההבחנה בין "עזרה" ל"שררה" היוותה סוגיה לדיון בישיבות ועד רבות, בעיקר כאשר עמד על הפרק ארגון טיולים וסיורים למשתתפים. "קרן הנדיבות" מימנה את ההסעה והכיבוד לימי הטיולים ועל אף שמשמיות כאלה נעשו תמיד בתיאום צמוד עם הצוות, הנטל הפיננסי של היזמה נפל על הוועד. אחריות לאירועים כאלה כרוכה בעיסוק בכספים, בקבלת החלטות בנוגע למקומות שבהם יבקרו, ובפעילות הבידור והפנאי במשך היום. למעשה, משמעותו של ארגון טיול הייתה, באופן זמני, נטילת חלק בשליטה בפועל במשתתפים.

בעקבות הצעה של המפקח החדש, נבחרה ועדת-משנה לארגון טיולים. דבר זה הביא לכלל פיצוץ על רקע הפער ששרר כבר זמן רב בין שתי סיעות בתוך הוועד. הראשונה, שמנהיגה נבחר כיושב-ראש של אותה ועדת-משנה, מנתה שלושה משתתפים שדגלו בשיתוף פעולה רב יותר עם הצוות ובהגבלת פעילויות הוועד לתחום מוסכם של בידור ואירועים מיוחדים. הגרעין הקשה של הסיעה השנייה היו שני משתתפים שניהלו, לא בלי הצלחה, קרב על הניהול היום-יומי של המרכז. הם תבעו השתתפות פעילה בישיבות הצוות ומעורבות מוגברת בתהליכי קבלת ההחלטות.

לאחר שנבחר, הסכים מנהיג הסיעה "השמרנית" לכהן כיושב-ראש בתנאי שאנשים שהיו מזוהים עם הקליקה ה"קיצונית" לא יורשו לשבת בוועדת-המשנה. לתנאי זה התנגדו נמרצות רוב המשתתפים והוא נקרא לחזור בו ולהתנצל. בטרם הספיק להגיב, פרצה מריבה רבת. חברים האשימו זה את זה בכך שאינם עוזרים די הצורך או בכך שהם מזניחים את חובותיהם ואת צורכי המשתתפים; וכן, בהאשמה

החמורה מכול – שהם אחוזי תאוות שררה ואין להם עניין אמתי ברווחת המשתתפים.

”השמרנים” גוננו על כך שהם למעשה מבקשים להגשים מטרות אישיות מחוץ למרכז ולא לעזור למשתתפים; ”הקיצוניים” הואשמו בכך שהכניסו ממד סמכותני, הייררכי, ליחסים בין המשתתפים. שתי ההאשמות נועדו לחשוף סטיות מן הדפוס הלגיטימי היחיד של עזרה – שהוא עזרה לשמה, בלי הטבות מידיות או גמול מצופה בעתיד.

את המריבה, שהגיעה לטונים גבוהים, צינן המפקח החדש באיום לפרק את הוועד ואפילו להתפטר. ההתנצלות שנתבעה מן היושב-ראש ניתנה, והיריבים החליטו שאפשר לעשות כל-כך הרבה דברים במרכז, כך שיש שפע של מקום לקיום משותף של קבוצות שונות של עוזרים ולשיטות עזרה המשלימות זו את זו.

מערכת הדאגה וארגון הזמן

היעדר כל צורה ישירה נראית לעין של חליפין הוא אולי ההיבט המרתק ביותר של מערכת הדאגה. הדגש הוא על היחסים בין המשתתף לבין המערכת בכללותה. על אף שהמשתתפים מעורבים כל העת באינטראקציה פנים אל פנים, ישנו מרכיב ברור של יחסים לא-אישיים. בני-אדם קשורים זה לזה בזכות מחויבותם לרעיון הדאגה, ולא הודות לתכונות האישיות ותחומי העניין הספציפיים להם. נושא זה רלוונטי להבניה החברתית של הזמן.

מוס (Mauss, 1954, p. 34) ניסח את הקשר בין חליפין לבין זמן כדלקמן:

מטיבה של מתנה, בכל חברה, שהיא בסופו של דבר הגמול שלה עצמה. ארוחה משותפת, חלוקת הקווה,¹ או ענידת קִמֶע, מעצם הגדרתם אי-אפשר לגמול עליהם מיד. צריך לעבור זמן עד שניתן יהיה לתת מתת שכנגד. משום כך, מושג הזמן משתמע במישור הלוגי – כאשר אדם בא לביקור, בא חברית הנישואין או בברית אחרת, מכבד את אורחיו, הולך למשחקים, לקרבות או לסעודות שמארגנים אחרים, מעניק שירות טקסי או הוקרתי ומביע כבוד.

או, במילותיו של טיטמוס (Titmuss, 1973, p. 82): ”לרעיון הזמן יש חשיבות בהקשר לפעולות נתינה וקבלה ומשתמע ממנו רעיון נוסף של מתן אשראי”. המציאות החברתית במרכז חסרה את מרכיב ה”אשראי”, את הציפייה לגמול דומה. משום כך, תפיסת הזמן האינטרינזית חייבת להיות שונה בהחלט מזו המתגבשת מיחסי החליפין שמתאר מוס. נתינה או קבלה מנותקים לחלוטין מחישוב העלות, התועלת או הרווח הצפויים. למרות זאת, היעדר היכולת לחזות ולתכנן

¹ משקה מליניז לא אלקוהולי המופק מצמח הפלפל.

מראש, אין משמעה בהכרח חוסר ביטחון, משום שהמשתתפים יכולים להיות בטוחים במידה סבירה, במסגרת המגבלות שתוארו, שדאגה ועניין יינתנו להם בלי קשר למאזנם האישי של השקעה בעבר וסיכוייהם בעתיד. הידיעה שעמידה בקוד ההתנהגות הטבוע במערכת הדאגה מספקת ביטחון יחסי במסגרת סביבת המרכז, תוך שאינה כופה דרישות למלא אחר כל התחייבות ספציפית, יוצרת המשגה חדשה של היחס בין האירועים. המשתתפים עשויים לתפוס פעולות של עצמם או של משתתפים אחרים כפעולות שאינן בהכרח משפיעות זו על זו. המשגה כזו פוסלת את האפשרות לפרספקטיבת זמן הרואה את העבר כמחולל את העתיד. ההווה עצמו מכיל רק את העיסוק שקיים בפועל באותו הרגע.

שגרת המרכז היוותה איום פוטנציאלי על הבניית זמן זו. הפיכת המרכז לטריטוריה נקייה מאנשי צוות הייתה תנאי מקדים חיוני כדי שארגון הפעילויות על-ידי המשתתפים יתאם להמשגתם את היחסים בין האירועים. מן הניסיון לעקוב אחר שגרת היום-יום של המרכז מתגלה היעדר רציפות פרוגרסיבית בין אירועים. כמו בנתינה ובקבלה, אירוע אחד אינו קשור בהכרח למשנהו מבחינת התכנון וההטרמה בפועל. לפחות מבחינה היפותטית, ניתן בקלות לשנות את סדר האירועים ואת ארגונם בלי שתהיה לכך כל השפעה ניכרת לעין.

בדיון בשגרת המרכז כבר עלו מספר נקודות רלוונטיות לנושא זה. אין ציפיות מוגדרות שהמשתתפים יפעלו או יעשו דברים לפי הנחיות מסוימות; הם נהנים מאוטונומיה יחסית, כולל החופש להיכנס ולצאת ככל העולה על רוחם ולסרב להתחייב לדפוס השתתפות מוגדר. בידי המשתתפים נותרת מידה רבה של חופש לשאת ולתת על הסדרי ההסעה וארוחת הצהריים, והם חופשיים לגבש קבוצות משלהם ולארגן פעילויות בלי תלות בצוות. ככלל, נבנית זירה שבה שגרה מתוזמנת, מחושבת מראש, תהיה נתונה כל העת בעל כורחה לחוסר ודאות ולשינויים של הרגע האחרון.

תוכן הפעילויות חשוב בהגדרת היחסים בין אירועים בדיוק כמו המבנה שלהן. מונח מקיף שהשימוש בו רווח במרכז כדי לתאר את התוצאה הנתפסת של מגוון פעילויות המתקיימות שם הוא "אווירה". משתתפים ואנשי צוות כאחד דיברו על "אווירה טובה", "אווירה ידידותית", "אווירה עליזה/משועשעת/קלילה", וכו'.

אחר-צהריים טיפוסי במרכז מתחיל בהרצאת אורח מבחוץ, כאשר בדרך-כלל מציג אותו אחד מחברי הצוות. לאחר ההרצאה נערך דיון קצר. בשעות אחר-צהריים הנותרות נערך בליל של פעילויות המתנהלות בוזמנית, שלא ניתן להבחין זו מזו וכל המשתתפים שקועים בהן. מערכת ההגברה מופעלת והמיקרופון עומד חופשי לרשות המשתתפים, המשתמשים בו בחוסר סדר – כדי לשיר, לספר בדיחות ולנהל שיחות חולין עם הקהל. זה מוביל תמיד לשירה בציבור, בליווי נגינת פסנתר ותקליטים ישנים. משתתפים שאינם נוטלים חלק בכידור המוסיקלי עוסקים בשיחות של מה-בכך ובמשחקי קלפים, ולעתים מתארגנים באופן ספונטני הגרלות ומשחקי

בינגו. אחר-הצהריים מגיע לסיומו בהזזת השולחנות והכיסאות הצדה כדי לפנות מקום ל"ריקודים מהימים ההם". ניסיונות להשליט מידת-מה של סדר בחוסר הסדר השורר למראית עין, באמצעות קביעת לוח זמנים, הקצאת תפקידי בידור שונים למשתתפים והסדרת השימוש במיקרופון, נתקלו בהתעלמות מוחלטת.

רוב הפעילויות האלה מתקיימות גם בימי ראשון אחר-הצהריים, ואילו היה הדבר בידי המשתתפים, הן היו מורחבות לכל השבוע כולו. כל אחת מן הפעילויות ראויה לתיאור וניתוח, אך העניין המידי שלי הוא בעצם העובדה שהן חוזרות על עצמן. לא זו בלבד שסוג הפעילות וקוויה הכלליים חוזרים על עצמם, אלא גם תוכנה. אותן בדיחות מסופרות בלי סוף ואותם שירים, בליווי אותם מחוות וגינונים, מושרים שוב ושוב.

השירים והריקודים מייצגים מבחר מוגבל למדי של בידור מהצגות מיוזיק-הול מופעי בידור נוסח "ורייטי" מסוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים של המאה העשרים, עם אלתורים ותוספות. ניסיונות להכניס למסגרת זו סוגים שונים של בידור, דוגמת מוסיקה קלסית ואופראית, או אפילו תקליטי פופ, לא זכו להיענות. רעיון המרכז כ"מועדון פנויים-פנויות לקשישים" התקבל בהסכמה רחבה והמשתתפים עודדו אותו, שכן מצאו שהאנלוגיה לקברט או להצגות מיוזיק-הול היא הולמת. בדירני מיוזיק-הול מפורסמים הוזכרו וחוקר תדיר, וסיפורי חייהם ומופיעיהם היו נושא לשיחות יום-יומיות, לחידונים ולוויכוחים.

משחקי קלפים ובינגו תורמים פן משלים לפעילות הפנאי במרכז, החוזרת על עצמה ונדמית כחסרת מטרה. כיוון שסכומי הכסף הכרוכים במשחק זניחים בחשיבותם, התגמול הוא בעצם עריכת המשחקים שוב ושוב מתוך התעניינות והתמסרות. באופן זה הם מתאימים בלי קושי לפעילויות האחרות שטיבן דומה. בניגוד לניתוח של משחקים אצל גופמן (Goffman, 1972), ישנם כללי אי-רלוונטיות מעטים העשויים לתחום את הגבולות שבין משחק לבין התעסקות במפגשים חברתיים "רציניים". במובן מסוים, אפשר להעמיד בסימן שאלה את עצם הגדרתן של פעילויות כאלה כ"משחקים", משום ששילובן בהקשר החברתי הכולל של המרכז אינו מבדיל אותן מכל פן אחר של מציאות המרכז.

אפשר למצוא משמעות בעובדה ששחקני קלפים נזפו על שהמשיכו במשחקם גם כאשר המציאות של המרכז עמדה תחת איום מצד גורמים חיצוניים. לכן, כל אימת שנדונו דת או כתי אבות, נמתחה ביקורת על משתתפים שהמשיכו לשחק. במקרים מסוימים, הופעל כוח פיזי כדי להפסיק את משחקם.

חדשנות ויצירתיות דוכאו באבם דיכוי שיטתי. עובדים סוציאליים במרכז התלוננו דבר יום ביומו על האדישות שהופגנה כלפי הצעות לפעילויות חדשות המצריכות יזמה ותכנון. הצעה לקיים שיעורים בטיפוח הבנת האמנות נדחתה על הסף כ"בדיחה", וכאשר בסופו של דבר הוקמה קבוצת רישום, דרשו חבריה הוראות מפורטות והדרכה. בדומה לכן, מלאכת הירד שעשו המשתתפים נעשתה תמיד לפי

דוגמאות קונבנציונליות במגוון מוגבל של פריטים, בעיקר מאפרות מצופות פסיפס, צעצועים פשוטים ועבודות רפיה. כלפי משתתף שהחליט ללכת לשיעורי אמנות של המועצה המקומית בערבים, ובמרכז הוא התאמן במה שלמד ויצר דוגמאות ורעיונות מקוריים ועתירי דמיון, הגיבו האחרים בלעג ואיש מהם לא ניסה לעשות כמעשיו. על אף שהצוות עודד אותו והציג אותו כדוגמה, הוא הפך מבודד יותר ויותר ובסופו של דבר מצא שאפילו המשתתפים המועטים שהיו מעוניינים לשוחח אתו העדיפו לנתק עצמם מחברתו.

חוסר הנכונות של המשתתפים לגלות יזמה, לתת ביטוי לאינדיוידואליות או לחרוג מן הנורמות, חדר כמעט לכל היבט של הפעילויות. "תחרות כישרונות" שערך חבר צוות זכתה לתגובה דלה כל-כך עד שהמתחרה היחיד היה אותו חבר צוות, שהעניק לעצמו את הפרס הראשון. הייתה זו משימה בלתי אפשרית לגרום למשתתפים לתרום חומר מקורי לביטאון המרכז, *News and Views*. הביטאון כלל בעיקר בדיחות חבוטות, פזמונים ושירים ידועים וקטעי מידע על פעילויות שכבר התרחשו במרכז. מעט הסיפורים הקצרים או המאמרים שנכתבו בידי המשתתפים לא התקבלו בעין יפה ונראו כסרח עודף לכל השאר.

שני אירועים שהיה בהם פוטנציאל לתכנון ולהתקדמות הוסכו למצבים של דאגה, שבהם מרכיבי ההתקדמות הואפלו כליל בידי מערכת הראגה שתפסה את המקום הראשי. הראשון היה קבוצת דרמה שהקים עובד סוציאלי שטען כי "היצירתיות והרעיונות הלא-שגרתיים" שלו, לא הצליחו לזכות בשיתוף פעולה מצד המשתתפים. הקבוצה הייתה אמורה להעלות מופע קריאה של המחזה *מרק עוף עם שעורים* מאת ארנולד ווסקר, העוסק בחיים באיטל אנד ווסקר מקומות, אירועים ודמויות שהיו מוכרים היטב לרוב המשתתפים. הרעיון היה שהדבר יספק בסיס להזדהות, ומשום כך גם הזדמנות למשתתפים לבטא את עצמם, ולהציג באופן מביים הרהורים על תולדות חייהם שלהם.

בסופו של חיפוש מפרך אחר הרכבו, הוקם צוות הוויי והתקיימו חזרות. לא יהיה זה הוגן לשפוט את האיכויות הדרמתיות של קבוצת חובבים בהקשר זה, אולם אי-אפשר היה שלא לקבל את הרושם של היעדר התלהבות ושל חוסר עניין. החזרות התעוררו לחיים רק כאשר חברי צוות ההוויי דיברו על הקשיים שלהם לעקוב אחר הטקסט ולקרוא אותו בקול עקב ראייה לקויה, כאב גרון או מוגבלות גופנית אחרת. תלונות כאלה עוררו מיד הצעות לעזרה ועצה, וחברי צוות ההוויי שנראה שהצליחו להשתפר במידה מסוימת זכו לתשואות ולעידוד להמשיך. התברר שמטרתו העיקרית של הצוות לא הייתה להעלות את המחזה, אלא לנצל את החזרות כעוד מצב של דאגה.

דבר זה הוכח כאשר הבימאי – עובד סוציאלי – החליט שהגיע הזמן להעלות את המחזה על הבמה בפני המשתתפים ובפני כמה אורחים מן המועצה שיזמנו לאירוע. התגובה הייתה פחות מאשר פושרת. צוות ההוויי עיכב את תאריך ההופעה

ובסופו של דבר דחה אותו עד להודעה חדשה. כאשר נאלץ העובד הסוציאלי שהיה אחראי על העניין לנסוע לכמה שברעות, לא התקיימו חזרות, וכאשר התעורר חיכוך בשל סירובו של צוות ההווי ללכת ולראות הופעה מקצועית של המחזה, התפזרה הקבוצה וכך גווה לו רעיון ההצגה בהשתתפות חברי המרכז.

צוות ההווי החיה מחדש את רעיון ההופעות של משתתפים בפני משתתפים ביתר הצלחה. הצוות הוקם במטרה "להפיץ שמחה בקרב המשתתפים ולעודד את רוחם". החל בחזרה הראשונה נהג צוות ההווי כלפי חבריו כסביבה של דאגה; החברים נמדדו וקיבלו תשואות לא לפי מעלותיו של הביצוע שהפגינו, אלא על סמך נכונותם לעזור לחברים אחרים בצוות ההווי להתגבר על קשייהם. ניסיונות להצטיין כמבצע או להציע חומר חדש דוכאו בהתמדה עיקשת.

חבר בצוות ההווי שתבע את כתר הזמר הכוכב בהופעה וטען שקיבל הזמנות להופיע במרכזי יום אחרים, זכה לתגובה של לעג, ואת הצהרותיו ביטלו כחסרות כל ביסוס. לחבר אחר בצוות ההווי, שתרם שיר שטען כי הוא מקורי, נאמר שאת השיר הזה שמעו כבר ברדיו והוא בשום אופן לא מקורי. (דרך אגב, השיר, על אף שכלל כמה נעימות שחוקות שנשאלו ממנגינות פופולריות, נכתב כנראה באמת על-ידי אותו משתתף.) בקשה מן המארגן לכלול כמה קטעים שכתבו המשתתפים נדחתה בתואנה ש"אולי הם יותר מדי מתוחכמים ואנחנו צריכים רק חומר מוכר היטב שהקהל יוכל להכיר מיד ולצחוק בכיף". משום כך, התוצר הסופי היה, להנאתו הברורה של הקהל, הופעה שלא הייתה שונה בהרבה מן השירה בציבור שנערכה מדי אחר-צהריים.

מערכת הדאגה יוצרת אפוא מסגרת לפעולות ולאירועים שאין בהם מרכיבים של התקדמות, תכנון או סדר. ובכל זאת לא שוררת במרכז אנדרלמוסיה. היחס בין המרכיבים השונים במציאות החברתית של המרכז נקבע באמצעות קוד מקובל של עמדות והתנהגות שממנו משתמעת המשגה כוללת של זמן ודאגה.

יחסי הדאגה וארגון הפעילויות במרכז נראים אולי כמערכת של רה"אינטגרציה, ביטול הצרימות המתקיימות במצב הלימבו ומתן אפשרות לפתח המשגה קוהרנטית של השלב המאוחר במחזור החיים. שלב זה ממלא את מקומם של היעדים המתסכלים, הבלתי ניתנים להשגה, בדמות התקדמות, תכנון, הישגים חומריים וחברתיים, ומביא במקומם מסגרת מנוגדת אך מסודרת ומאורגנת לכינון יחסים ודעות. משום כך, במקום משאבים מוגבלים המחולקים, מוקצים ונצברים על בסיס קונצפציית סכום-אפס של המצב החברתי, ישנו רק משאב אחד, בלתי גדלה, המוקצה על סמך ההנחה של עולם בסכום-לא-אפס. הוצאת מרכיב הגומלין ממערכת הדאגה הופכת כל מעשה של עזרה למפעל ייחודי שאינו קשור למחויבויות, ובתור שכזה – לבעל מעלות מיוחדות. במילותיו של זימל (Simmel, 1964, p. 392), "מרגע שקיבלנו משהו טוב מאדם אחר, מרגע שהוא הקדים אותנו בפעולתו, שוב איננו יכולים לגמול עליה במלואה, ולא חשוב עד כמה המתנה או השירות שנחזיר לו בתמורה יעלו על שלו אובייקטיבית או חוקית".

מחסומי הייררכיה, שררה, ריבוד ומעמד נופלים לנוכח הזמינות הבלתי מוגבלת של משאבי הדאגה. בה בעת הגבולות בין המערכת לבין העולם שבחוץ מסומנים בנוקשות. התביעה למחויבות מלאה לקוד של המרכז בדבר יחסי דאגה, נוסף לניתוק ממעורבות בעולם שבחוץ, יוצרת מצב שבו עולם המרכז הופך למציאות חלופית בת קיימא.

5 חברת הלימבו

במאמציה לחולל תמורה בקשיש הכבול לזמן, עומדת חברת המשתתפים בפני בעיות שונות. יתרה מזאת, חברת המשתתפים שאליה נשאב חבר חדש מבוססת אמנם על עקרונות מערכת הדאגה, אך היא בכל זאת מורכבת מכמה קבוצות וקטגוריות. תחילת הפרק הבאים בוחנים סוגיות אלה. ילווה אותן ניתוח של הדרכים והאמצעים שהמשתתפים מפעילים כדי לשלוט בעולמם החברתי וכדי לשמור על מערכת הדאגה מפני גורמים הרסניים פוטנציאליים.

חניכה

לא יהיה זה מטעה לדבר על "חניכה" של מצטרפים חדשים למרכז. קיימת העובדה הבסיסית של ההפרדה מן החברה. המשתתפים מוּדָרִים מן העולם שבחוץ, עולם הריבוד והניעות, ומבודדים אל תוך מובלעת. כאן הם מתכחשים למרכיבים בעברם, מוחקים הבדלים והבחנות ויוצרים מכנה משותף המבוסס על רעיונות של שוויון ושל אחווה. טפלול מושג הדאגה הופך את סביבת המרכז למציאות חלופית, שבה הפרט יכול להבנות לעצמו עולם חברתי חדש.¹

יחד עם זאת, אין למתוח את האנלוגיה הזו יתר על המידה. במרכז עצמו אין שום מרכיב של מעבר ממציאות אחת לחברתה, וגם אין שום רציפות המקשרת אותו עם מציאות שמחוצה לו. לא קיים מרכיב של הכנת המשתתפים לכניסה לשלב חדש בחייהם וגם אין שום ניסיון להפוך את המרכז לסביבה שונה ממה שהיא למעשה. אמנם יש כמה עקבות של תפיסות מילנאריות או אפוקליפטיות בהשקפות עולמם של חלק מן המשתתפים, אך אין הן בשום פנים ואופן התכונות הבולטות של מציאות המרכז. אין תפקידים של חונכים רשמיים או טירונים רשמיים, לא קיימים שלבים מוגדרים שדרכם עוברים המשתתפים ואין הכרה חברתית בתמורה שחלה בהם.²

¹ את האמונה בחיים שלאחר המוות כמציאות תקפה ניתן להוריד מן הפרק לנוכח עמדת המחקר וההכחשה כלפי המוות הרווחת במרכז (ראו "המציאות שבסופו של דבר").

² תערובת זו של דמיון ושוני יכולה לספק גם קו לביקורת על דיונו של טרנר (Turner, 1967, 1969) בטיבם הסוציולוגי של טקסי מעבר.

בכל זאת, משתתפים חדשים עוברים מספר שינויים יסודיים בהשקפתם על החיים ובהמשגתם את היחסים החברתיים שלהם. במספר מקרים ביטאו משתתפים את ההשפעה העצומה של המרכז על חייהם ואת השינוי המוחלט באישיות הכרוך בהצטרפות למרכז. המגמה העיקרית של התמורה נראתה כפועלת לפי דפוס משותף. המשתתפים תיארו את מצבם לפני הכניסה למרכז כ"מצב של צמח", "להיות כרוב" ו"כאילו מוות", בעוד שההשתתפות העניקה להם, לדבריהם – "אחיזה חדשה בחיים", "רוח חדשה", וכמעט ללא יוצא מן הכלל תחושה של שמחה וסיפוק.

רוב המשתתפים שטענו כי הם עברו תמורה, הצהירו שבתחילה הגיעו למרכז בשל היתרונות החומריים שזה הציע. אולם תוך זמן קצר ביותר הומרה דעתם על המרכז כבית תמחוי נוח וזול, בהיטמעות טוטלית במציאות החדשה. את התהליך הזה ניתן לפרק לכמה מרכיבים ושליבים.

נראה שהמפגש המרשים ביותר עם סביבה חדשה הוא ההסתגלות לשינויים באופן הפנייה וההתייחסות האישית. ישנו שימוש נרחב בשמות פרטיים, או הימנעות משימוש בשמות בכלל, במקום השימוש בשם המשפחה ולפניו "מר" או "גברת". משתתפים שהכירו זה את זה כמשך זמן רב, אשר שמרו על מערכת יחסים יציבה לאורך זמן והשתתפו באותן פעילויות, לא הכירו לעתים את שמותיהם המלאים של חבריהם. אחרים השתמשו בכינויים או בשמות מקוצרים כדי לפנות למשתתף מסוים או לדבר עליו.

המשתתף שמתפקידו היה לערוך את מרשם הנוכחות היומי נתקל בכמה חברים שחלפו על פניו מבלי למסור את שמותיהם. חלקם פשוט ציפו ממנו לזכור את שמותיהם. אלה שכן שיתפו פעולה מסרו בדרך-כלל את שמותיהם הפרטיים או את כינוייהם במרכז. ג'והן, בחשבו על הסצנות שעניין זה עורר (בדרך-כלל ויכוחים נועזים בין הרשם לבין משתתפים נעלבים ששמותיהם פרחו מזכרונם), אמר פעם: "זה דומה מאוד למה שקורה בשבטים פרימיטיביים ובכיתות דתיות מסוימות, כשנותנים לאנשים שמות חדשים". התוכנה הזו התאימה בהחלט לכמה משתתפים שממש שינו את שמותיהם. הדוח הבא, שכתב עובד סוציאלי על משתתף, עשוי להמחיש תהליך כזה:

(משהגיע לראשונה): אף-על-פי שעברו כבר תשעה חודשים מאז נפטרה אשתו, בריאיון אתי הוא עדיין כואב ושבור. הוא מתקשה להסתגל למצבו החדש ונהיה מדוכא מאוד. אינו מצליח לגרום לעצמו לצאת למועדונים ולפעילויות חברתיות אחרות. אינו מצליח לנהל את ענייני הכספיים.

לאחר שנתיים, אותן תכונות "שליליות" נמצאות בתהליך התפוגגות:

עדיין כואב את אבדן אשתו. אינו מעוניין במועדונים. הוא מרוצה בבית. שינה

את שמו [...] כי "אנשים לא זוכרים את השם שלו". התנהגותו במרכז רחוקה מלהיראות מדוכאת וחסרת ביטחון, הוא מתאושש ומביע את תלונותיו וקטוריו בחוסר זהירות בפני הצוות והמשתתפים גם יחד. הוא מאוד נזהר שלא להתפרק [...]

הוא הפך לאחד מעמודי התווך של המרכז. ההערות שנרשמו בדוח הקודם שלי אינן רלוונטיות עוד [...] רוחו עדיין מרוממת ויש דיבורים רשמיים על נישואין שניים.

המתאם בין שינוי השם לבין היציאה ממצב של שכול וכאב מצביע על השלב הסופי של החניכה. אולם השלב הראשון רווי בלבול, תנודות ומבוכה. כאן ממלאים המשתתפים האחרים תפקיד חשוב בהכנת המשתתף החדש להנחלת הקוד של מערכת הדאגה. בשלב ראשוני עולות שתי סוגיות עיקריות: תגובת המשתתפים לבעיות של התמודדות עם אבדן שספג לאחרונה המשתתף החדש; והאופן שבו המשתתף החדש מרכיב יחד את הגורמים הנחוצים כדי להפוך למשתתף "ממוקד במרכז".

נראה כי לכאב מתייחסים באופן דו-ערכי. מצד אחד, המשתתפים נחווים להתעלם מנושא המוות ולעתים רחוקות בלבד מדברים על הנפטרים (ראו "המציאות שבסופו של דבר"). מצד אחר, ניסיונות לנחם ולהקל את הכאב מהווים חלק אינטגרלי ממערכת הדאגה. למשתתפים שכולים איש לא הזכיר את כאבם אלא אם הם עצמם העלו את הנושא. במקרה זה היטו להם בדרך-כלל אוזן אוהרת ויעצו להם לנסות לשכוח את העבר, וליטול דוגמה מהתאוששותם של משתתפים אחרים שחוו אסון דומה. הקו העיקרי שננקט במקרים כאלה היה שאין שום דבר חריג באבדן בן זוג ושרוב החברים במרכז שעברו אותה החוויה התגברו על המכה והתאימו עצמם לחיי פעילות ושביעות רצון במרכז.

אבל למשתתפים חדשים נותנים להבין שסיפור בעיותיהם האישיות אינו גורר תגובות חיוביות, לכל היותר אמירות מגומגומות חסרות משמעות, ובמקרה הגרוע – התעלמות מוחלטת. במקום זאת הם יכולים לעורר עניין או התעניינות אם ידברו על חוויות בבתי-חולים או אם יבקשו עזרה ועצה בעניינים הנוגעים לשירותי בריאות ולשירותים חברתיים. משתתפים חדשים לומדים מהר שתלונות על מוגבלויות גופניות אינן מעוררות תגובה אלא אם כן נלוות אליהן בקשה לעזרה. עוזרים להם גם להסתגל ללוח הזמנים של המרכז, לפעילויותיו, למבנהו הפיזי ולמוסדותיו (כגון הוועד, קרן הנדיבות). הדרכה בעניינים חיוניים אלה ניתנת בדקדקנות ומיד, אפילו מבלי שהחדש יבקש זאת.

כל המשתתפים החדשים עוברים אותו שלב כללי של היכרות עם חיי המרכז, אולם תהליך החניכה מתפתל במסלולים שונים ובני-אדם שונים עוברים שלבים שונים במהלכו. לכן, במקום להכליל, אדון כאן בכמה דוגמאות הנעות ממקרים של שילוב מוצלח במרכז למקרים של חוסר השתלבות בו.

מקרה 1

ג'ודית – משתתפת חדשה שסבלה ממצוקה רגשית קשה לאחר שאיבדה את בנה בתאונת דרכים – ניגשה עם בואה למרכז לחבר צוות וזה הפנה אותה ללואיס וג'ק, שני חברי ועד שהיו ידועים בלהיטותם לדאוג לחדשים. הם קיבלו אותה בברכה והציעו לה שלמרות צערה, עמוק ככל שיהיה, עליה לנסות לשכוח אותו בכך שתתערב בחברת "המשפחה השמחה של המרכז".

ניכר היה שקבלת פנים זו נגעה ללבם של ג'ודית, והיא אמרה שתנסה לשתף פעולה ולהתרווע עם ידידו של לואיס. מאוחר יותר הסבירה לי בשיחה פרטית שגמרה אומר לעזור ללואיס כי "הוא נראה איש אמיץ מאוד שמצליח להישאר שמח למרות נכונותיו". בשבועות הבאים התוודעה ג'ודית ליותר ויותר מכרים וגיבשה את כוונתה לעשות כל שביכולתה לדאוג למשתתפים אחרים שגורלם שפר עליהם פחות ממנה. היא טענה שלאחר שראתה כל-כך הרבה אומללות וייסורים אצל המשתתפים, העריכה מחדש את עמדתה כלפי בעיותיה שלה. המרכז שינה אפוא לחלוטין את השקפתה על חייה, שאותם עמדה להקדיש מאז ואילך לעזרה לזולת. היא אפילו דיברה על עבודה כמתנדבת בבית-חולים לחשוכי מרפא.

מקרה 2

בניגוד לג'ודית, שהפגינה "המרת דת מוצלחת" מראשית השתתפותה, אלפרד לא הגיב לניסיונות ההתקרבות של לואיס וג'ק, ועל אף שהיה כשיר בגופו, העדיף להישאר בסלון ללא ניע, מסוגר בתוך עצמו. לואיס נואש מלקוות לשתף את אלפרד בחיי המרכז, וייחס את כישלונו לכך שאלפרד "לא חכם". אולם אשתו של לואיס טענה שזהו רושם מוטעה וכי התמדה תביא תוצאות. היא ניסתה לשכנע את אלפרד לעסוק מעט במלאכת יד או לדבר על בעיותיו, אך ללא הועיל. בכל זאת, כאשר ביקשה ממנו לעזור לה בהדחת הכלים אחרי התה של מנחה לא סירב, ואפילו ניצל את ההזדמנות לשאול בעצתה על טיפול במחלת השיגרון שלו. נקודה זו הייתה ראשיתה של מעורבותו הפעילה של אלפרד במרכז. הוא קיבל הדרכה במלאכת יד מלואיס ומאשתו, עזר בהגשת התה והשתתף בקבוצות דיון. הוא גם קיבל רדיו טרנזיסטור מאחד המשתתפים ("הבידור היחיד שלי בדירת החדר שלי") וכרטיס למחזמר ממשותף אחר. בהדרגה הרחיב את היקף השתתפותו – בעזרה לנכים, הזזת רהיטים וביצוע שליחויות וסידורים. השינוי במצב רוחו היה מדהים. הוא אמר שרק במרכז התחיל לחיות.

מקרה 3

סול, בדומה לאלפרד, התקבל למרכז בעקבות מות אשתו. הוא גם סבל מהידרדרות מהירה בשמיעתו. לגביו במיוחד היה הדבר קשה מנשוא, משום שהיה חובב מוסיקה ואת לחמו השתכר כפסנתרן מקצועי בערבי ריקודים. כפי שניסח זאת סול: "אני לא

יודע מה היה יותר גרוע, לאבד את אשתי או לאבד את שמיעתי. אילו הייתי צריך לבחור, הייתי בוחר בראשון". למעשה, בימיו הראשונים במרכז לא מצא נושא לדבר עליו זולת מכשיר השמיעה שלו, אך כיוון שלמשתתפים רבים היו התקנים דומים, נפתח בכך כר נרחב להתקשרות ראשונית.

כאשר הוקם צוות ההוויי הוזמן סול להיות הפסנתרן. בחזרות הראשונות התברר שהוא מזויף לגמרי והיה ברור שרמת נגינתו רחוקה מלהיות מספקת, אפילו להופעת חובבים. בכל זאת, חברי הקבוצה היו נחושים בדעתם "להפוך את זה לסיפור הצלחה" ולא לאכזב את סול. לכן בילו אותו במרכז שעות בחזרות על כל תו, עד שהשיג רמה קבילה של הרמוניה עם צוות ההוויי. העובדה שסול הוא כבד שמיעה הוכרזה בפני הקהל בליל ההופעה, והופעת הסולו שלו זכתה לתשואות מיוחדות. חברי צוות ההוויי שמתחו ביקורת על נגינתו סולקו מן הקבוצה כי "לא ניסו לעזור". הצעה שהציעה אשתו של המפקח החדש להיות הפסנתרנית של צוות ההוויי, אחרי שמילאה את מקומו של סול בהזדמנות כלשהי, נדחתה. סול המשיך להופיע עם צוות ההוויי בסיוור "הפצת השמחה" שלהם בבתי אבות ובמרכזי יום. לצד פעילות מרכזית זאת, הוא גם נטל חלק בחיי היום-יום במרכז וכך הפך ממשתתף שפל-רוח ושקט לאדם פתוח ודברן, המתעלם מקשיי השמיעה שלו ועוזר למשתתפים אחרים. משתתפים חדשים שיש להם דעות ואמונות אישיות חזקות הנוגדות חלק מתורתו של המרכז עשויים לגרום לחיכוך ולהתנגדות, אולם אין הם סובלים בידוד והחרמה כל עוד הם נענים לעקרונות העיקריים של מערכת הדאגה.

מקרים 4 ו-5

שני משתתפים חדשים קיבלו את העקרונות הבסיסיים האלה, אם כי אחד מהם עדיין דבק בהתעניינותו בפוליטיקה והאחר התעקש לדבר על דת (שניהם התכחשו למשפחותיהם). הם התווכחו כל העת, כשכל אחד מהם מתעקש להעלות את הנושא החביב עליו כל עוד רעהו ממשיך בשלו. כך נמשך הדבר כמה חודשים עד ששאר המשתתפים הבהירו שלא יקשיבו לאיש מהם אלא אם יזנחו את שני הנושאים האסורים. הם קיבלו זאת, והפכו לנוטרי הכלל האוסר על העלאת סוגיות פוליטיות או דתיות.

לחץ חברתי ישיר הופעל רק לעתים נדירות כדי לאכוף שינוי התנהגות, ובמקרים המעטים שבהם ננקטו סנקציות – הן לא נחלו הצלחה. אי-אפשר להגדיר את הגורם המדויק שקבע אם טירון ייטמע במרכז בהצלחה או ידחה אותו. למרות זאת, יש משהו המצביע על כך שאת הנקודה הקריטית יש לחפש בחוסר התאמה הקיים לפרקים בין מרכיבים מסוימים בקוד העקרונות של המרכז לבין תכונות אישיות ייחודיות. נבחן כמה מקרים של הסתגלות לא מוצלחת בניסיון להתחקות אחר התפקיד שממלאת האישיות במסלול החניכה.

דיכוי הבושה וההשפלה הקשורות בכניסה למרכז יכול להוות מחסום בלתי עביר

בפני משתתף חדש שיש לו קשרים מתמשכים בחוץ. דוגמה מורחבת של מקרה כזה תובא מאוחר יותר (ראו "הבחנות"), אולם לא היה זה מקרה בודד.

מקרה 6

פוליטיקאי מקומי שהיה גם נציג פעיל בפדרציה הציונית הבריטית נאלץ להגיע למרכז בעקבות מות אשתו ומחלתו הקשה. הוא כמעט שלא הגיב לפנייתם של משתתפים אחרים אליו ועניינו העיקרי היה בהתרברבות במסמכים המאשרים את קשריו לארגונים פוליטיים יהודיים ולמוסדות קהילתיים – קשרים שלא עניינו איש במרכז מלבדו. התנשאותו על משתתפים אחרים והתעניינותו בדברים שמחוץ למרכז מנעו את היכללותו בפעילויות המרכז.

משתתפים שסבלו מהפרעות נפשיות קיבלו ללא יוצא מן הכלל יחס של חברים רגילים, תוך התעלמות מנכותם. תסמינים המצביעים על בעיות פסיכולוגיות נתפסו לרוב כתגובה לגורמים סביבתיים כגון בידור וניכור ולא כאי־יציבות הטבועה בהם, ולכן המשתתפים ציפו בדרך־כלל לשינוי בהתנהגות ובמצב הרוח של אנשים כאלה לאחר חשיפתם לסביבת המרכז. ברוב מקרי הדיכאון ניכר שיפור מרשים, וסביר שבהיעדר ידע ומידע רפואיים על המצב המנטלי של משתתף, היו מצפים מכולם למסלול החלמה דומה. המקרה הבא מדגים מה קורה כאשר תאוריה כזו נכשלת.

מקרה 7

סיד היה חולה מאניה־דיפרסיה שסבל משובה של המחלה בעקבות תאונת דרכים שבה היה מעורב בנו. הוא הגיע למרכז כשהוא מסוגר, מרוחק ולא מגיב. אשתו, שפעלה כמתנדבת במרכז, טיפלה בו והוא נסוג לפינה ובילה את ימיו בנעיצת מבטים ריקים באחרים. שינוי פתאומי במצבו הפך את המצב על פיו. סיד נכנס למצב של התרוממות רוח ועליצות חסרות גבולות, הפך לדברני ולפעיל באופן קיצוני, הכריז על כוונתו ליטול חלק בכל פעילויות המרכז והציע לעזור הרבה מעבר ליכולתו. מהפך זה התקבל בברכה על־ידי המשתתפים ונתפס כתגובה למאמצייהם הבלתי פוסקים ולהשפעתה של אווירת המרכז. סיד הוצג בפני מבקרים מבחוץ "כהצלחה הגדולה", "החלמה פלאית", ועוד; על ההכרזות האלה חזר סיד תמיד, כשהוא מבטיח לשומעו שהוא מרגיש טוב ושעניינו היחיד הוא לדאוג לאחרים שעברו מצוקות רגשיות דומות. בקבוצות דיון ובהתוועדויות לא רשמיות העלה סיד בקבוצות את נושא העזרה למשתתפים אחרים והטיף את תורת מערכת הדאגה לכל מי שרק מוכן היה להאזין.

התנגחויות קטנוניות ומריבות עם משתתפים, נוסף לתביעות בלתי מבוססות לחברות בוועד ולסמכות שהוא צלה לו "רשמית" מידי הצוות, סיפקו את הרמזים הראשונים שסיד סוטה ממסלול החניכה המצופה, ועשוי אפילו להתברר שהוא מהווה מטרד, בעיקר למערכת הדאגה. בעקבות התפרצויות מקריות של דיכאון

ומרדנות, ההתמודדות עם סיד במסגרת כללי מערכת הדאגה הפכה למעשה לבלתי אפשרית. התגובה בקרב המשתתפים הייתה להפוך את סיד לליצן המרכז – לדמות המעוררת גיחוך, שאין להתייחס אליה ברצינות ויחד עם זאת לשלבה באווירה הקלילה, המתבדחת של המרכז. משום כך, כל מה שסיד אמר, בלי קשר למידת ההיגיון והרלוונטיות ההקשרית שלו, עורר צחוק. דומה שעצם נוכחותו עוררה גלים של עליונות, ושיתוף הפעולה שלו לכאורה בבניית התרמית תרמה לכיסוס מעמדו זה. בהדרגה שקע סיד לתוך פרק זמן ארוך של דיכאון ופרש לחלוטין מפעילויות המרכז. רק אז הכירו בו עמיתיו המשתתפים כ"מטורף", כ"חולה" וכ"מקרה פסיכיאטרי". הפיכתו של סיד לליצן הייתה צעד שנקטו המשתתפים כדי להתמודד עם המרת-דעת שלא הייתה חד-משמעית – טובה מדי בהתחלה וסותרת את עצמה מאוחר יותר – אף-על-פי שה"מומר" עצמו לא הטיל ספק בעוצמת השתתפותו. במקרים אחרים, לעומת זאת, ההחלטה להפסיק את החניכה התקבלה פעמים רבות ביזמתו של המשתתף החדש, וביותר ממקרה אחד היוו המפגשים הראשונים עם המרכז חוויה הרסנית כל-כך שהשתתפות הופסקה. דוגמה לכך ניתנה בדוח הראשון של המפקח על המרכז:³

כמה פונים לא גילו משיכה למרכז למרות הגעתם אליו. מובן שהעובד הסוציאלי הוא זה שצריך לברר את מידת המוטיבציה ובאם יש צורך לתמוך בהתחלה בלקוחות. כבדרך-כלל בראיונות ראשוניים, לרושם הראשון שלהם מן המרכז יכולה להיות חשיבות מכרעת. דוגמה מן הזמן האחרון יכולה להמחיש זאת: פונה צעיר למראה, בן 59, עם מחלת לב כרונית, נתבקש להגיע למרכז בלי תמיכתו הישירה של העובד הסוציאלי האחראי. הרושם הראשון שקיבל היה של האוטובוס שאוסף את הנכים. כיוון שכל המשתתפים האלה היו מבוגרים ממנו במידה ניכרת, הן בחזותם והן בהתנהגותם – והרושם הזה נתחזק אצלו כאשר ראה בעיניו את משתתפי המרכז בפעולה – הוא חש נעלב שהמועצה מצאה לנכון לסווג אותו יחד עם "עוברי בטל" אלה.

מקרה 8

ערב אחד, ממש לפני שקבוצת המשתתפים האחרונה עמדה לצאת את המקום, נכנס לבניין איש מבולבל למראה, לבוש ברישול, מלווה באחד מעושי החסדים שהיה ידוע בקהילה, וביקש לראות עובד סוציאלי. שום עובד סוציאלי לא היה פנוי לגשת אליו מיד ולכן החלה שיחה עם כמה משתתפים. החדשים הציגו עצמם כמארק וכלוי. הם הסבירו שהגיעו משום שמארק סובל מאגרופוכיה. מארק עצמו החל למנות את

³ "דוח ראשון על מרכז היום של מועצת הרווחה היהודית בצפון-מזרח לונדון", עמ' 5-6.

מחלותיו, תרופותיו וצרותיו האישיות, אך לואיס קטע את דבריו: "עזוב את זה, חבר, לכולנו כאן יש צרות משלנו. כאן במרכז אנחנו לא מדברים עליהן, אנחנו מנסים לשכוח". הצהרה זו חזרה כהר מפי משתתפים אחרים, שהוסיפו כי אם מארק יצטרף למרכז, יעזרו לו ככל יכולתם. אחד מהם הציע להדריך את מארק בימים הראשונים, להסביר לו את לוח הזמנים ואת תקנות המרכז. הוא התמקד בסדרי ארוחת הצהריים ועמד על כך שמארק ישב לידו וינהג כמותו.

מארק לא נראה לגמרי מרוצה מן ההצעה לעזרה ומן המוכנות לקבלו. חששו העיקרי היה מחובת העיסוק במלאכת יד במרכז. "אני רוצה לדעת איפה נמצא המפעל וכמה שעות ביום אני צריך לעבוד שם". חששותיו הופגו כהרף עין. נאמר לו שלא תחול עליו שום חובה לעבוד ושכולם נהנים מן הזכות לבחור שלא לעבוד. אולם מארק עדיין נראה בלתי מרוצה ושאל אם משיהו מתעניין במוסיקה קלסית או בשפות. שאלה זו נותרה ללא מענה.

למרות פקפוקיו הניכרים לעין, מארק הבטיח לבוא שוב למחרת בבוקר, "אבל לא לאכול, רק להעיף מבט סביבי". הוא הדגיש שרק כאשר יחליט להשתתף יבטל את משלוחי ה"ארוחות על גלגלים" שקיבל. למחרת שוטט מארק במרכז בניסיון שווה לפתח שיחה על מוסיקה קלסית ועל שפות. לקראת ארוחת הצהריים החליט מארק ללכת הביתה ולא נראה עוד במרכז.

מקרה זה מסב את תשומת הלב ליחסים הקריטיים בין החונך לבין הטירון. אף-על-פי שאין מערכת של כללים השולטת באינטראקציה הזו, כמה פרמטרים ברורים בכל זאת. מקרים קיצוניים, הן של ריחוק והן של מעורבות יתר, אינם מותירים לחונך שום מרווח תמרון. צריכה להיות תקווה כלשהי לשינוי הטירון ול"המרת דתו".

מקרה 9

זוג נשוי הגיע למרכז, ומשום שלא הציגו אותם בפני איש, בחרו לשבת ליד שולחן פינתי, רחוקים משאר המשתתפים אך לא מחוץ לטווח ראייתם. מראם הצעיר למדי, המטופח, נוסף לעובדה שלא עסקו בשום עבודה, גרם להם להיראות כנטע זר. משתתפים שניסו לפנות אליהם קיבלו תשובות מנומסות אך לא עודדו להתקרב. אחד המשתתפים דרש שהוועד יטפל בהם כי "הם לא ממעמד הפועלים ולכן המרכז הוא לא מקום בשבילם". חבר בוועד ניסה לפתוח דף חדש עם הזוג, אך הם היו כנראה כה שבורים ואובדי-עצות שלא הצליחו להגיב. חלק מן המשתתפים פירשו זאת כסימן לגישה מתנשאת שהוכיחה כי אין לראות בזוג זה מועמדים מתאימים להשתתפות במרכז. האווירה הסוערת נרגעה כאשר הזוג המזועזע קם ועזב.

הדעה הסמויה המנחה את מהלך העניינים, שהשתתפות מוגבלת לפי זיהוי מעמדי, כמעט שלא בוטאה בפי המשתתפים. למרות זאת, אין לזלזל בחשיבותה של המודעות המעמדית כאחד הקריטריונים הסמויים להבחנה בין אנשי המרכז לבין זרים מבחוץ.

מקרה 10

הקיצון האחר, כלומר מעורבות נלהבת יתר על המידה, מיוצג במקרהו של בן, שבפעם הראשונה שהגיע הכריז שהמרכז הוא "מקום נפלא וידידותי", המשתתפים הם "אנשים נחמדים", הארוחות "מצוינות" ושהוא לא יכול היה להיות מאושר יותר. המשתתפים שהקיפו את בן הביטו בו בתדהמה ובמבוכה וכמה מהם אפילו הורו באצבע לראשם, כרמז לחוסר ביטחונם ביציבותו המנטלית. מכאן ואילך לא נעשה כל ניסיון לתקשר אִתּוּ.

הבחנות

ביטול הבדלים שמקורותיהם חיצוניים, דיכוי שיגינות וביטויי אישיות ייחודיים והתעקשות על קוד שוויוני, אינם מניבים בהכרח חברה "שוויונית". בתוך המרכז ישנן קטגוריות וקבוצות נבדלות.

הקו שמותחים המשתתפים בין "הכשירים בגופם" לבין "הנכים" אינו מבוסס באמת על דירוג אובייקטיבי של כושר גופני. ליצירת ההבחנה חוברים שלושה ניגודים חופפים: (א) בין אנשים האוכלים בסבב הראשון של ארוחת הצהריים לבין אלה האוכלים בשני; (ב) בין "נוסעי ההסעות" לבין מי שאינם זקוקים לשירות זה; ו-(ג) בין המשתתפים המבלים את יומם בסלון שלמטה לבין אלה הנמצאים באולם הקומה העליונה.

כל קטגוריה כוללת כמה אנשים שהיו אולי בוחרים להצטרף לקבוצה השנייה. במיוחד, נוכחות בסבב הראשון של ארוחת הצהריים ולא בשני היא עניין של בחירה אצל מי שאינם זקוקים להסעה. בדומה לכך, מספר משתתפים הנטועים בכורסותיהם בסלון שבקומה התחתונה מסוגלים בהחלט לעשות את הדרך במעלה המדרגות אל האולם. כמה מ"נוסעי ההסעות" על אף שהם מוגבלים מאוד, מצליחים לעלות במדרגות ולשבת למעלה, בין המשתתפים הכשירים בגופם – ובדרך-כלל אינם מסווגים במרכז כנכים. באופן זה, הבידול מבוסס על בחירת טריטוריות ומשאבים. הזדהות עם קטגוריה אחת צופנת בחובה מערך שלם של השלכות חברתיות על היחסים עם הצוות ועם משתתפים מן הקטגוריה השנייה.

ההבדל הבולט ביותר ביחסים עם הצוות הוא מידת התלות הרבה המסמנת את הנכים בניגוד לאוטונומיה הגופנית היחסית ממנה נהנים הכשירים בגופם. ההסעות הן אולי הזירה העיקרית שבה מופגן קוצר ידם של הנכים להתנהל בעצמם, אולם הצורך לקבל עזרה בארוחות הצהריים, כתנועה במקום, בתקשורת עם משתתפים אחרים, וחשוב מכול – הצורך הבלתי פוסק בהתערבותם של העובדים הסוציאליים כדי להקל על המצב הבלתי נסבל בבית ועל התקשורת עם גורמים אחרים, בעיקר עם רשויות מקומיות, כל אלה הם בבחינת רמה גבוהה מאוד של תלות. הנוכחות והגמישות בהשתתפות היומית מווסתת ומנוטרת על-ידי הצוות, ומשום כך ארגון הזמן של הנכים אינו יכול לנבוע כולו מעקרונות מערכת הדאגה. בניגוד לכך, משתתפים כשירים

כגופם תלויים פחות באחרים ויכולים לעתים להרשות לעצמם להיות מעורבים בניסיונות להפוך החלטות של הצוות או, לחלופין, למחוק מהכרתם את קיומם של חברי הצוות, כדי שתחושת החופש והאוטונומיה תהיה גמורה ומתמשכת.

תלותם של הנכים בצוות מהווה סתירה בסיסית למערכת הדאגה. דומה כי העקרונות של עזרה חסרת גבולות וללא תנאי אינם עולים בקנה אחד עם המציאות העירומה שבה יש משתתפים שחברי צוות מטפלים בהם באופן בלעדי. המשתתפים וחברי הצוות כאחד הכירו במצב זה והוא נחשב למוקד של מתח בין שני הצדדים. חיכוך שכזה התעורר בישיבות ועד, כאשר המשתתפים האשימו חברי צוות בהזנחת הנכים ובהפניית משאבים מועטים מדי לטיפול בהם. כמה חברים טענו שהמרכז נתמך בחלקו בעזרת מענק של הרשות המקומית, שמוקצה לפי מספר הנכים הרשומים שהמוסד מספק את צורכיהם, ולכן יהיה זה בלתי הוגן לשלול מן הנכים, שאחרי הכול אמורים להיות מוטבי הכספים האלה, את ההשתתפות המלאה בפעילויות המרכז. בהשפעתה של חברת ועד, שהייתה רתוקה לכיסא גלגלים, התקבלה החלטה לקיים במרכז מסיבה מיוחדת לאנשים מוגבלים, שאותה יכין ויערוך הוועד. הצוות לא התנגד, ובמהלך האירוע הזה נאסרה הכניסה למקום מכול וכול למשתתפים כשירים בגופם, והותרה רק לעוזרים בהתנדבות.

הצלחת המסיבה עוררה גירוי לנסות ולהשתלט על חלק ממערך ההסעות. החלטה של הוועד לארגן טיול למשתתפים נכים יחד עם משתתפים כשירים בגופם נדחתה על-ידי המפקח החדש, שטען כי המשתתפים הנכים הם באחריות הצוות, וכי הוועד אינו מצויד לא במתקנים הנאותים ולא בניסיון הנחוץ להשגיה על אנשים נכים. כיוון שהנהג קיבל הוראות רק מהמפקח, נראה שהיזמה נידונה לרדת לטמיון. כמה מחברי הוועד הציעו לשכור אוטובוסים על חשבון "קרן הנדיבות", אולם המפקח הזהיר את הוועד שאם יבצעו את תכניתם, "אקרא למשטרה ואפזר את הוועד".

הצוות היה מאוחד בהתנגדותו למאמצי הוועד להסיג את גבול סמכותו ולטפל בנכים. הוועד תואר כקבוצה של בני-אדם "רודפי שררה", "מלאי חשיבות עצמית" ו"לא יעילים". הסכנה שבניסיון ההשתלטות של הוועד נדונה ברצינות בישיבות צוות, ובשום פנים לא בוטלה כלאחר יד. היה ברור שהצוות רואה בכך עניין של מאבק כוח, והיה מוכן להרחיק לכת עד כדי מלחמה בו. אולם החברים היו מעוניינים במיוחד להגן על אידאולוגיית הדאגה הבלתי מוגבלת שלהם ולהרחיבה, ושיקולים של כוח נראו בעיניהם עקרוניים פחות.

ביום שלאחר אזהרת המפקח, הפיצו שני חברים בוועד את השמועה שארוחת הצהריים תהיה שעת השי"ן לפעולה החלטית נגד הצוות. תוך שימוש בביטויים כגון "הנה באה המהפכה" ו"אנחנו נראה להם", הצליחו להעביר את הרושם ש"הפיכה" מתוכננת היטב עומדת להתרחש. כאשר המתח גבר ונערך הסבב השני, ערך הוועד טקס הגשת מתנת פרידה לחבר צוות פורש. היה ברור שהמתח שנוצר לא יגיע לשיאו, והוא התפרק לרעמי צחוק.

מספר ימים לאחר מכן התלוננו כמה מחברי הוועד בינם לבין עצמם על כך שרוב המשתתפים הנכים פשוט לא מוכנים לקבל עזרה ולכן אין כל היגיון בהצעת עזרה, או בכניסה לוויכוחים עם הצוות על הדרכים בהן אפשר לבדר אותם ולכלול אותם בפעילויות המרכז. כאשר עלה מאוחר יותר הרעיון להרחיב את פעולת המרכז לשעות הערב המאוחרות ולימי ראשון, היה ברור שבלי מערכת הסעה מאורגנת היטב, יהיו הנכים מודרים בהכרח מן הפרויקט. בכל זאת, כאשר הוזכר פגם זה בתכנית, הדגישו כמה מן המשתתפים שמאוד בלתי סביר שהמוגבלים ירצו להשתתף, כי הם מעדיפים את סביבת בתיהם על סביבת המרכז.

האיזון בין השתתפות ומחויבות לחיים מחוץ למרכז היה מכריע גם בניגוד העיקרי השני, בין הגברים הבאים למרכז לבין הנשים המגיעות אליו. היה זה ניגוד משמעותי. היו התכנסויות שנכחו בהן נשים בלבד ואחרות שנכחו בהן רק גברים. את האולם העליון אפשר היה לחלק בקלות לשתי טריטוריות נבדלות – האחת, ששלטו בה הנשים העוסקות בעבודות תפירה ורקמה, והאחרת, נפרדת מהן היטב – שישבו בה גברים שעסקו במלאכת יד. ישנו אזור אחד באמצע, שבו מתערכים לפרקים שני המינים. אותו כלל חל גם על הסלון בקומה התחתונה, שם הגברים מתאספים בדרך-כלל בפינה אחת ואילו הנשים מתוועדות בשורה נפרדת של כיסאות. יתר על כן, נשים מהוות רוב בשיעורי הכושר ובעיסוקי פנאי "נשיים" כגון שיעורי מלאכה, טיפוח היופי וכו', בעוד שהגברים מתעניינים בעיקר בקבוצות דיון, בהרצאות ובחידונים. שני המינים מעורבים במידה שווה בצד הבידורי של חיי המרכז.

המשתתפים והצוות גם יחד היו מודעים היטב להבחנה זו. הקו שנקטו המשתתפים היה בדרך-כלל ש"אין לנו הרבה במשותף". הנשים ניהלו את מרבית חייהן בחוג המשפחה והבית, ואילו הגברים יצאו לעבוד, כך שהיו תחומים מעטים מאוד של עניין משותף ביניהם. מספר משתתפים גברים טענו שלרוב המשתתפות יש עדיין קשרים עם משפחותיהן ועם בתיהן, ומשקלם של יחסים אלה עולה על מחויבותן למרכז. כדי לתמוך בטענה זו נהגו להצביע על היעדרן של הנשים בימי שישי ("הן צריכות להתכונן לסוף השבוע") ובעיקר בערבי חגים יהודיים. למעשה, רבות מן הנשים במרכז השתמשו בצורך לטפל בביתן ולבשל כתירוץ להיעדרותן מדי פעם. רוב הגברים שחיו בגפם ניצלו את מכירות הבזאר וכלי המטבח, בעוד הנשים שמרו על ריחוק, מבלי לגלות עניין במכירה. עיקר קוני הבגדים המשומשים וכלי המטבח היו גברים, ואלמלא העניין שגילו, קיום המכירות במרכז עלול היה להיפסק. ברור שההבדל העיקרי בין גברים לנשים במרכז נעוץ בחייהם מחוצה לו. כמה מן המקורות להבחנה ניתן לגלות בקטע הבא, הלקוח מביטאון המשתתפים:

הפרס

לפני כחודשיים קראתי במדור לאישה של ה-*Jewish Chronicle*, שעורכת המדור מבקשת מהחברות מכתבים, שבהם יספרו למה הן מצפות ממועדוני החברות

שלהן, והציעה פרס בסך 1 ליס"ט למכתבים הטובים ביותר. שלחתי את המכתב שלי ואחרי ארבעה או חמישה שבועות, כשכמעט שכחתי מזה, בעלי הביא הביתה (כרגיל) את העיתון ואחרי שעבר על טורי חתונות הכסף והפטירות ("נישט דאָ געדאַכט" [שלא נדע]), מסר אותו לי. אני נוהגת להסתכל קודם כול בעמוד האחרון כדי לראות מתי נכנסת השבת, ואז, ב"מדור לאישה" שנקרא עכשיו "את", ראיתי את המכתב שלי מודפס. מרוב שמחה צעקתי צעקה ילדותית (צעקה של ילדות שנייה) וקראתי: "סאם, המכתב שלי מופיע ב-JC", והוא ענה: "לא ראיתי אותו שם". טוב, המכתב לא היה בטור הפטירות, ברוך השם, וחתונות הכסף שלנו הייתה כבר לפני שנה בערך, אז בטח שהוא לא ראה אותו. כך או כך, לפני כמה ימים הגיע מכתב עם המחאה על סך 1 ליס"ט מה-JC. זה היה כל-כך מרגש. אפשר היה לחשוב שזכיתי בפרס הראשון של הבונד בסך 25,000 ליס"ט. "את מתכוונת להשתמש בזה, או לשים במסגרת?", שאל האיש שלי.

טוב, עכשיו יש לי בעיה. חג החנוכה מתקרב ותמיד בתקופה הזאת אני קונה משהו קטן לכל אחד במשפחה, ובגלל שהתזתי צבע על הסרבל שלי אני צריכה חדש. לכן כל מכתב עם הצעות ל-*News and Views* שלנו יתקבל בברכה, והפרס הגדול יהיה "סוכריה על מקל". דרך אגב, אם תחליטו שאני צריכה להוציא את הכסף על מתנות לחנוכה, תרשו לי לתת לכם רשימה של מקבלי מתנות: 7 נכדים, נין אחד (בגיל 19 חודש) וההורים שלהם. אלעבן [שיחיו] על כולם. המשפחה שלי תמיד קוראת את *News and Views*, אז הם יודעים שאני לא מתלוצצת.

חנוכה שמח לכולם!

ניכר בעליל שאישה זו קשורה עדיין למשפחתה, למטלותיה בבית ולחלק מן המנהגים הקשורים לחגים היהודיים ולמסורת. יש לה תכניות, גם אם הן תכניות "בכאילו", ושלא כבעלה, היא עדיין נצמדת לפרטים הדקים של חיי היום-יום. ההבדל בפרספקטיבות מתמצה בשוני ובהרגלי הקריאה שלהם.

ליציאה לגמלאות, למחלות ולשכול הייתה השפעה רבה יותר על הגברים מאשר על הנשים. קשרים עם סביבות אחרות נקטעו באחת וכיוון שחלוקת העבודה בתוך המשפחה הרחיקה את הבעל מגטילת חלק פעיל בניהול השוטף של הבית, המצב החדש של חיים לבד לא הביא עמו שום תחושה של המשכיות, של אחיזה בסביבה נשלטת היטב, כמו אצל רוב הנשים. לפיכך, אין זה מפתיע שהמעורבות וההיטמעות במרכז היו בדרך-כלל חזקים יותר אצל הגברים מאשר אצל הנשים. דבר זה משתקף היטב בעובדה שנושאי הדגל העיקריים של מערכת הדאגה – המשתתפים שניסחו את עקרונותיה, נצרו אותה והנחילו את ערכיה למשתתפים החדשים – היו בעיקר גברים.

כמו הניגוד הראשון בין הכשירים בגופם לבין הנכים, הניגוד בין גברים לנשים

מבוסס על האיוון בין ראיית המציאות של המרכז כלב החיים לבין הסתמכות על משאבים אחרים של דאגה, עניין ואוריינטציה. התלות החזקה של הנכים בצוות תרמה להפרדתם משאר המשתתפים, וטרדותיהן של הנשים, שפניהן כלפי חוץ, הבחינו בינן לבין הגברים.

מירת המחויבות התוותה את הקווים העיקריים שלפיהם נוצרו והתפרקו קבוצות. ניתן להגדיר קבוצות של משתתפים לפי קריטריונים חברתיים קונבנציונליים, ובהם סדירות הפגישות, יציבותן היחסית של חברויות ופעילויות משותפות. באמצעות קריטריונים אלה ניתן לתחום ארבע קבוצות נבדלות.

הראשונה מרוכזת סביב ג'ק ולואיס, שהנהיגו גם את הסיעה ה"קיצונית" בוועד (ראו "דפוסי עזרה"). שניהם גרסו שהמרכז הוא אופן הקיום המשמעותי היחיד שחוו, ולפיכך אסור שיהיו גבולות להתמסרות אליו. ואכן שניהם כילו את רוב זמנם במקום, מילאו תפקיד חשוב בארגון פעילויות כגון סיור צוות ההווי (לואיס היה "המפיק" וג'ק חבר מוביל בצוות), בהשתתפות בקבוצות דיון, בהנחיית חידונים, בהובלת השירה היומית בציבור ובפעילות בוועד.

שניהם ראו עצמם כנציגים טבעיים, גם אם לא נבחרים, של המשתתפים. הם אמרו שתפקיד זה שייך להם בזכות מעורבותם הרבה ובזכות העובדה שלא היה להם כל עניין אחר בחייהם חוץ מהמרכז. נושא זה היווה בסיס לחיכוכים תכופים שהיו לצמד עם חברי הצוות. הטיעון העיקרי של השניים שאותו הציגו בפני חברי הצוות היה, שמאחר שהאחרונים ממקדים את חייהם מחוץ למרכז, אין להם הבנה אמיתית לגבי חלקו של המרכז בחיי המשתתפים, ומכאן שאינם בעמדה המאפשרת להם לקבל החלטות על אופן ניהול המוסד.

משתתפים אחרים שהיו בדעה דומה נקבצו סביב השניים, ומשום ששניהם גילו עניין מיוחד בהמרת דתם של אנשים חדשים והפיכתם למשתתפים גדלה קבוצתם בהתמדה (ראו "חניכה"). קרעים בינם לבין משתתפים אחרים, שנבעו מהתנהגותם השתלטנית, התבטאויותיהם הדעתניות והפעילויות הרבות מספור שבהן היו מעורבים, הוציאו להם מוניטין של רודפי שררה.

מבחינה זו נבדלה קבוצתם של לואיס וג'ק מזו של אלן. אלן וחבריו, על אף שהיו להם אותן האמונות לגבי חשיבות המרכז בחייהם, נמנעו מניסיון פעיל לשנות את אופן ניהולו. במקרים אחדים השמיעו ביקורת – למשל על הרחבת פעילויות המרכז ועל המיזוג עם המרכז של אגודת העיוורים היהודים, אולם מעולם לא ניסו לנקוט קו כשל לואיס וג'ק, של קריאת תיגר על הצוות ומרי נגדו תוך ניסיון להשתלט על המשתתפים.

הבדל זה בהתנהגות נבע בחלקו מן העובדה שבקרב חברי קבוצתו של אלן משלה בכיפה הגישה הפטליסטית. הם דחו כל אפשרות של שינוי מתוכנן מראש וטענו שהיחסים בין האירועים נמצאים לחלוטין מעבר לשליטתם של המשתתפים. השקפה זו בוטאה בהתכנסויות היום-יומיות של הקבוצה, כשאלן וחבריו יושבים בחברותא

חמימה באזור החץ שבין הגברים לנשים באולם העליון, מפטטים ומדי פעם שרים. כל משתף שרצה בכך יכול היה בקלות להצטרף לפגישות היומיות, להשתתף בשיחה ובאווירה. אף כי לא נעשה כל ניסיון לגייס מצטרפים חדשים, תחלופת המשתתפים הייתה גבוהה למדי, אם כי הגרעין הקשה, דהיינו אלן ושלשה מחבריו, נותרו בעינו. ביטויים של אי־נחת מן הצוות או מן המשתתפים נשמעו רק לעתים נדירות. האורתודוקסיה היחידה הייתה קוד הערכים של מערכת הדאגה. קוד זה שימש כקריטריון העיקרי שעל־פיו נשפטו המשתתפים, הוערכו הפעילויות ונבחנו היחסים עם הצוות ועם משתתפים אחרים.

עמודי התווך של הקבוצה היו, ללא יוצא מן הכלל, אנשים שניתקו עצמם לחלוטין מצורות החיים של טרם הכניסה למרכז. רובם חיו בגפם בדירות חדר או בדירות קטנות, מספר לא מבוטל מהם התכחשו למשפחותיהם, וכולם ראו ב־אפשרות להיכנס למשרה חדשה ולהשתלב מחדש בעולם שבחוץ דבר שלא יעלה על הדעת. מאפיין מסוים זה אפשר את ההפרה המשמעותית היחידה של ההפרדה הנוקשה בין גברים לנשים במרכז.

חלקו האחר של האולם העליון היה מאוכלס בנשים שעסקו במלאכת יד וברכילות. לרובן היו אותם המאפיינים של המשתתפים שתוארו לעיל, אך כמה מהן היו שונות באופן בולט לעין שכן הרקע שלהן רמז על תקופה ארוכה של בידוד חברתי ושל ניתוק ממעורבות. דבר זה יצר בסיס משותף מוסכם להן ולקבוצתו של אלן, ואכן קווי דמיון במצבי החיים שלהן הפכו לבסיס הקשר שבין שתי הקבוצות. הדבר החל כאשר אחת הנשים התלוננה מרה על בדידותה ועל מצוקתה הרגשית. אלן נמצא בטווח שמיעה והוא ניגש והזמין אותה לצאת ל"פאב" המקומי שלו; ההזמנה נענתה ברצון. תקרית זו ציינה את תחילתה של ידידות קבועה יותר בין השניים, וזו הפכה את האישה לחלק אינטגרלי מן הקבוצה. מכאן ואילך באו בעקבותיה, בהדרגה, נשים אחרות ובתוך כחודש הפכה קבוצתו של אלן להתכנסות יומית מעורבת של גברים ונשים. נראה שההזדמנות לגשר על המרחק מן הגברים על־ידי הצטרפות לקבוצה לא קרצה לרוב הנשים. הן המשיכו לעבוד בחלקו השני של האולם העליון ולא שתו לִבן – לפחות למראית עין – לשירים, לכדיחות, לרכילות ולשיחות החולין שהתנהלו בקבוצה.

היעדר מוחלט של שיתוף אפיין את היחסים בין קבוצתו של אלן לבין קבוצת המשתתפים הרביעית. זו הייתה קבוצתם של ג'ואל (ראו "המציאות שבסופו־של־דבר"), סאם (ראו "מציאויות חלופיות"), ג'וזף (ראו "רעיון הדאגה") וכמה אחרים נוספים. כולם ראו בשהייתם במרכז שלב חולף בחייהם – שלב מעבר בין מצבם לפני הכניסה למרכז לבין מצב נחשק יותר. הם דימו את עתידם זה במונחים שונים. ג'ואל ואחרים ציירו את עתידם במונחים חומריים, של שינוי סביבה ואמצעים, ואילו ג'וזף וסאם התעניינו יותר במישור הרוחני של קיומם. בכל זאת, לכולם הייתה אותה עמדה בסיסית – שהמרכז הוא רע הכרחי. כתוצאה מכך סירבו ליטול חלק

בפעילויות, הביטו בזלזול על המשתתפים האחרים ולעתים רחוקות מאוד נכנסו עמם לשיחה. התנהגותם המרוחקת והיהירה לכאורה הרגיזה את המשתתפים האחרים, שהצביעו על חוסר התאמה בין עמדתם המתנשאת לבין המציאות שהביאה אותם לצורך בקבלת צדקה כמו השאר. חברי הקבוצה הקימו מערכת דאגה סגורה משלהם, שלמעשה (ראו "רעיון הדאגה") דמתה במידה ניכרת לרפואי החליפין שבעולם החיצוני. בכל זאת, למרות דחייתם הבסיסית את המרכז כפתרון של קבע, כולם שיבחו את עקרונות מערכת הדאגה ומשום כך לא נתקלו ביחס של החרמה והתעלמות בדומה לזה שנגזר על משתתפים דוגמת רבקה (ראו "שמירה על המערכת"), שהתריסו באופן פעיל נגד המערכת.

את דחיית המרכז כמציאות חלופית תקפה ביטא באופן המודגש ביותר ג'ואל, שהיה אחראי להיווצרותה של הקבוצה ולסוג החברות, המיקום וההתנהגות שאפיינו אותה. לאחר שהיה איש עסקים אמיד למדי והתחתן עם חברת מועצה מקומית ומשום כך היה מעורב בחיי הקהילה, נאלץ ג'ואל להצטרף למרכז בשל מאבק משפטי על מימוש צוואתה של אשתו. לאחר הכרעת בית המשפט תכנן לעזוב את האזור ולמצוא דיור של קבע במלון לקשישים על חוף הים, ועל כך דאג ליידע את המשתתפים ואת הצוות. את הערותיו המזלזלות על המרכז ("מקום של השפלה", "גיהנום", וכו') ייחסו המשתתפים לשכול שלו ולכן הן לא עוררו תגובה של התעלמות וניתוק מגע עמו. ג'ואל, מצדו, עשה כל שביכולתו להפגין את הכוז שרחש לאנשי המרכז ואת ריחוקן מהם. הוא הקיף עצמו בספרים, עיתונים ופרסומים "רציניים", נפנף במכתבים ובתמונות שקשרו אותו למיני נכבדים, כגון הרב הראשי, חברי פרלמנט, ואפילו בני משפחת המלוכה, ולא זו מכורסתו, תוך שהוא מפטיר כל העת הערות ארסיות על שאר המשתתפים.

בהדרגה הניחווה לנפשו על אנהותיו ותלונותיו. בשלב זה יצר ג'ואל את הקשרים הראשונים שלו עם ג'וזף וסאם, שדעתם על המשתתפים האחרים הייתה גרועה כשלו, ולכן השלימו עם הבידוד מרצון מסביב לפינה של ג'ואל. תוך זמן קצר מצאו בסיס משותף, תמכו זה בזה בעימותים עם משתתפים אחרים וגם עם הצוות, והקימו להם מערכת סגורה של עזרה הדדית.

למרות ניתוק מגע גלוי זה נעשו כמה ניסיונות מצד לואיס וג'ק להמיר את דתם כך שיקבלו את רעיון ההשתתפות שלהם. נראה היה שניסיון זה נוחל הצלחה מסוימת כאשר פרטים בקבוצה היו במצב רוח פסימי באשר למימוש שאיפותיהם, אך מרגע שסיכויי התממשות תכניתיהם השתפרו הם שבו וניתקו את עצמם מן האחרים.

את רוב המשתתפים לא ניתן היה לזהות עם אף לא אחת מן הקבוצות הללו. הרוב שייטו בין פגישות והתוועדויות בלי להתחייב לשום צורה של מפגש ובדרך-כלל פשוט התקבלו בברכה עלידי החברים הקבועים בקבוצות, שלא ראו בהם מצטרפים בכוח, אלא מקבלי תשומת לב ודאגה.

האיוון בין מכוננות החוצה מהמרכז לבין ההשקפה שהמרכז במוקדה הושפע

במידה ניכרת מתולדות חייהם של המשתתפים. למרות זאת, יש לציין שהאמונות הטבועות במערכת הדאגה, ההזדמנויות האישיות שהציעה ההבניה החברתית של הזמן, והמנגנונים להנחלת מושגים אלה ולשליטה בהם, היוו לחץ של ממש על המשתתפים. רק מעטים המשיכו לאחוז בדעותיהם הקודמות ונותרו אדישים למציאות החברתית של המרכז.

מערכת הדאגה, חרף העובדה שהיא מקיפה את רובם הגדול של המשתתפים, משתנה בעוצמתה ומפיקה צורות שונות של מחויבות מקבוצות ומאנשים שונים. הדומיננטיות של המשגת הזמן החדשה משתנה יחד עמה. ככל שניתן פחות משקל למחויבויות חיצוניות, כך רבה השפעת המערכת וההמשגה החדשה של היחסים בין האירועים. ולהפך, ככל שהמחויבויות כלפי חוץ גדולות יותר, כך קטנה השפעת יחסי הדאגה וכך רבה הסבירות לשוב להמשגות הזמן הישנות, מעוררות הצרימה. כיוון שכך, ההבחנה בין המשתתפים תורמת להפיכת המציאות החברתית של המרכז למציאות דינמית, המשתנה כל העת.

שמירה על המערכת

שלמותה של מערכת הדאגה והלגיטימיות שלה וכן פרספקטיבות הזמן העולות ממנה חשופות לפגיעה של שלושה גורמים: (א) חדירה של מושגים סותרים אל המרכז, המהווים איום תודעתי על ערכיו; (ב) מחלוקות וחיכוכים בין קבוצות ובין פרטים שעשויים לסכן את עצם בסיס קיומו; ו-(ג) "כופרים בעיקר", המפגינים התנהגות ועמדות שאינן עולות בקנה אחד עם קוד ההשתתפות המקובל ומכניסים חוסר ודאות ובלבול למערכת. הדרך בה פוגשים כל איום פוטנציאלי ומטפלים בו תהיה נושאו של תת-פרק זה.

מרכיב אינטגרלי באווירת המרכז הוא התבדחות והתלוצצות. ישנה עקיבות מסוימת בתפיסת מה מתאים להיות "קטע"; מרכיבים מסוימים משמשים שוב ושוב ומאחרים מעלימים עין. אלה האחרונים הם בעיקר מרכיבים שבאופן כלשהו מחדירים אל מערכת הדאגה תזכורות לא רצויות למצב הקיום שלפני הכניסה למרכז ושל המציאות שמחוץ למרכז, או צרימות וכפילויות של משמעות.

הופעתם המחודשת של מרכיבים מן ההגדרה הציבורית החברתית של גיל הזקנה, שנמחקו במרכז, מעוררים בדרך-כלל תגובה של התבדחות. קריאה להגיע לשיעורי הכושר הגופני התקבלה ברעמי צחוק ובהערות אירוניות: "אם אני אהיה מספיק בכושר!", "תצטרכו לסחוב אותי לשם!". משתתפים כשירים בגופם שהפגינו את כושרם במפגיע נתקלו לעתים קרובות בלעג ואילו משתתפים מוגבלים שלא יכלו להשתתף בפעילויות השתמשו באירוניה כדי לתאר את קשייהם. לכן, כתגובה להודעה על ערב ריקודים, הצביע משתתף נכה על רגליו ועל הקב שהחזיק ואמר: "ואני אהיה הפרימה בלרינה". משתתף בכיסא גלגלים אמר לו: "אתה נראה כאילו בדיוק יצאת משיעור ריקוד". ערבי ריקודים היו זירה מקובלת להתבדחות וללגלוג.

משתתפים הפריזו במתכוון במסורבלותם ובחוסר יכולתם לשמור על קצב המוסיקה, הציגו לראווה את עוזי ההליכה שלהם והכריזו ברבים על מגושותם. מודעות זו לנכות כאחד המרכיבים העיקריים של ההגדרה החברתית של קשישים הלחלה לרוב הבדיחות בביטאון המרכז, שכולן פְּרפרזות על בדיחות ידועות, דוגמת הדיאלוג הבא, המתנהל במסעדה:

סועד (למלצר קשיש): "יש לך ביצים קשות?"
מלצר: "לא, ככה אני הולך".

קטעים "הומוריסטיים" אחרים מיועדים להתקשר לסביבתם המידית של המשתתפים, והם כוללים, לצד התייחסויות לנכויות פיזיות, התייחסויות לסטראוטיפ חשוב אחר – טפילת סניליות ובלבול על קשישים. סיפור אחד מסוג זה, הלקוח מתוך *News and Views*, מבטא זאת:

שני אדונים מבית החלמה יצאו לטייל. לאחר כמה דקות הצעיר יותר, ששמו הארי, ביקש מחברו שיסלח לו כי הוא צריך לגשת לשירותים. המבוגר יותר, ששמו סאם, אמר: "אני אחכה לך על הספסל הקרוב". אחרי שחיכה עשר דקות נכנס סאם לשירותים וצעק: "אתה בסדר, הארי?", הארי ענה: "כן, למה?", אמר סאם: "חיכיתי כל-כך הרבה זמן וחשבתי שנפלת לתוך החור". אחרי שתיקה ארוכה אמר הארי: "אל תהיה טיפש. איך אני יכול ליפול לתוך החור? אני גדול מדי".

התנהגות הקשורה לחוסר אוריינטציה ולבלבול הייתה עילה נפוצה לעליצות, ועצם האזכור של "שיגעון" ובמיוחד של "סניליות" עורר צחוק. עם זאת, יש לציין, שהתייחסויות כאלה אף פעם לא נשמעו מפי המשתתפים עצמם, אלא אירעו כאשר חברי צוות, או לעתים באים מן החוץ, פלטו אותן בטעות. את התגובה ניתן לפרש במונחים של דאגלס (Douglas, 1968) בנתחה את הבדיחה כאמצעי לשליטה חברתית.

פגעים אחרים של גיל הזְקנה, כגון בדידות, לא שימשו נושא לבדיחות. הביטחון שביטאו המשתתפים בכוחה של סביבת המרכז להקל על הבעיה הזו ולשלב את "הטיפול" בה במערכת הדאגה לא היוו סתירה או צרימה לכך.

אפשר לומר שהמקור העיקרי לבדיחות במרכז היה נושא המין בקרב קשישים. בהיותם מודעים היטב להתכחשותה של החברה לאפשרות של יחסי מין בשנות החיים המאוחרות, נהגו המשתתפים להרחיב את הפער בין האיך-אונות של הקשישים כפי שהיא נתפסת בעיני החברה לבין המצב הרצוי. לעג-עצמי ופיחות בוטה במתכוון של יכולותיהם הנוכחיות יחסית לחוויותיהם המיניות בעבר היו דברים שבשגרה.

התבדחות, הערות עוקצניות כגון "יש לי רק בעיה אחת עם מין: אין לי את זה" או "אני נראית מודאגת היום כי שכחתי לקחת את הגלולה שלי" נזרקות לעתים קרובות ועמן בדיחות, חידודי לשון, חמשירים וחרוזים המבוססים כולם על אותה סתירה שבתפיסה. דוגמה אחת ראויה לציון היא עיבוד מקומי של סיפור ידוע, שהתפרסם בביטאון המשתתפים:

חברה שלי שגרה ליד פארק פינסבורי הייתה רואה מהחלון איש ואישה קשישים, שנראו הרבה מעל שמונים, יוצאים לפארק כל יום, תמיד משלבים זרועות באהבה. יום אחד היא פגשה אותם בדיוק כשנכנסו לפארק, עצרה אותם ואמרה: "אני מסתכלת בכם כל יום מחלוני ותמיד אני חושבת שנהדר לראות באיזו אהבה אתם עדיין משלבים זרועות, בגילכם". ענתה הקשישה: "אל תהיי טיפשה, אנחנו מחזיקים זה בזה כדי שלא ניפול".

ההכרה שהקשישים בחברה מודרים מן הזרם המרכזי של החיים מתבטאת בלגלוג על האפשרות לנסות ולחדש קשרים. משתתפים שדיברו על מציאת משרה וחידוש חיי העבודה שלהם זכו ללעג וכמותם גם משתתפים שדיברו על נישואין שניים, חידוש קשרי המשפחה או השתלבות מחדש בקהילה. הצגה צינית של עמדות כאלה הופיעה גם ב-"News and Views": "מהו אופטימיסט? איש בן שבעים שפוגש בחורה בת תשע-עשרה ומחפש בית חדש קרוב לבית-כנסת". כאשר סגן המפקח ביקש מהמשתתפים לרשום את שמותיהם כדי לקבל כרטיסי ברכה אישיים לראש השנה (שתוכננו ובוצעו בידי ג'ונתן, שכנה והפעיל את מכונת הדפוס של המרכז), הוא התקבל ברעמי צחוק. ההיענות הייתה דלה, כמעט כמו לכל יומה אחרת הקשורה לקהילה היהודית. כל אזור של הקהילה היהודית העשירה בצפון-מערב לונדון עורר הערות ובדיחות ארסיות וכך גם כל דיבור על דמויות בולטות במסד היהודי.

שלושה תחומים היו פטורים מפיוחות כולל זה בערכם של המוסדות היהודיים. הראשון היה המבט הנוסטלגי על החיים באיסט אנד (ראו "שינוי פני העבר"), השני היה ישראל (ראו "מציאויות חלופיות") והשלישי היה שואת יהודי אירופה, שאחדים מפליטיה היו מבאי המרכז.

לעומת זאת, כל חוסר התאמה למציאות של המרכז הייתה נושא ללעג. כאשר אישה טענה בנאום שנישא במסגרת תחרות הנאומים בפני קהל, שקרוב משפחה שלה עשה את כספו הודות ליזמה אישית ולכושר ההמצאה שלו, ובכך העמידה בסימן שאלה גלוי את נקודת המבט הפטליסטית של המשתתפים, הייתה התגובה צחוק של לעג, ולמותר לציין שהיא הוצאה מן התחרות. משתתף שסיפר שבטקס הנחת מצבה לאחד מידידיו שמע בתגובה ש"הילדים מניחים מצבה כדי שהוריהם לא יקומו שוב". לעג היה פעמים רבות מנת חלקם של משתתפים שהפגינו כבוד למוסדות דתיים, והם למדו עד מהרה לשמור את אמונותיהם לעצמם.

ניצול לרעה, קל ובלתי מכוון, של עקרונות מערכת הדאגה, פורש גם הוא כבדיחה. כאן מדובר בעיקר באנשים שמתנהגים בדרך-כלל לפי מושג הדאגה הכללי, אך מסיבה זו או אחרת סוטים שלא מרצון או שלא מדעת מאחד מעקרונותיו. דבר זה נוגע בעיקר לזוגות נשואים המהווים סתירה למרכיב הלא-אישי במערכת החליפין (ראו "דפוס עזרה"). כאשר זהותו של זוג בולטת במפגיע, התגובה הרגילה היא של לגלוג עצמי אפולוגטי. כך אפוא ענתה אישה שנשאלה מה תעשה אם בעלה ייחטף: "אשלם להם כדי שישאירו אותו אצלם". זוג שנפגש במרכז והחליט להתחתן הפך נושא לבדיחות אין-ספור. משתתפים השמיעו השערות על יחסי המין של הזוג והביעו את דעתם ששניהם סובלים מחוסר יציבות רגשית כלשהי. הערות כאלה לוו בדרך-כלל ב"דוגמאות" חיות לאישוש ההנחה שהסיבה היחידה לנישואין היא טיפשות גרדא. בני הזוג, שהיו מודעים היטב ליחס זה, השקיעו מאמצים מיוחדים לחזק את מעמדם כמושיטי עזרה.

חשיבותה העליונה של הדאגה יכולה להוות בעיה בהערכה עצמית של משתתפים שאינם מסוגלים לעזור. מערכת הדאגה מטפלת במקרים כאלה, משככת את רגשי האשם ויוצרת הזדמנויות להציג עזרה למרות המגבלות הגופניות (ראו "דפוס עזרה"), אולם משתתפים עומדים עדיין בפני הצורך להסביר לעצמם ולאחרים את מגבלותיהם כעוזרים. את זה עושים לא-אחת באמצעות הלקאה עצמית עם קורטוב של אירוניה – "אתם רואים, הם לא היו יכולים לעבוד בלי עזרתי, נכון? טוב לדעת שאני בשטח".

אולם אי-אפשר להתייחס בקלות ראש אל מערכת הדאגה עצמה. כך, חבר בצוות ההוויי שטען כי אין להתייחס ברצינות לחזרות ולטעויות שעושים החברים כי "זה רק בשביל הכיף", הורחק בכעס מן הצוות.

לא תמיד די בהתבדחות כדי לטשטש חיכוכים או סתירות. האינטראקציה בין המשתתפים הייתה כרוכה לא-פעם בעימותים שהיו עלולים לעורר ויכוחים לטווח ארוך. אלא שדבר זה קרה רק לעתים נדירות. הדפוס הכללי היה התפרצות קצרה, ששככה בלי להותיר עקבות שעשויה הייתה להיות להם השפעה ארוכת טווח על היחסים. למעשה, סוג זה של היתקלות כה רַווח במרכז, עד שהמשתתפים קיבלו זאת כחלק תקין מן ההידברות ביניהם גם אם ביקשו יותר מפעם אחת את עזרת הצוות, כאשר, בלהט הרגע, התעוררו תגובות אלימות.

רוב ההתפרצויות היו תוצאה של התנגשויות על נושא השררה. כיוון שהשאיפה לשררה ולסמכות הייתה מרכיב מפריע מבחינה מבנית במערכת הדאגה, כל ניסיון להפעיל שררה עורר מיד התפרצות. מסיבה זו, כאשר מארגן צוות ההוויי ניסה להגביל את מספר חבריו, החלה אחת המשתתפות, שהחליטה שיש לה הזכות להופיע במופע, לצעוק ולצרור. המשתתפים שכנעו את המארגן לוותר ולהרשות לאישה זו להשתתף בצוות ההוויי. בכך שהסכים לדרישה זו התחמק, למעשה, המארגן ממאבק על השפעה ואפשר למצב לחזור למודוס הדאגה שלו, שהתאפיין בהיעדר מנהיגות.

חברות בוועד עוררה תמיד האשמות והאשמות-נגד בניסיונות לתפוס מנהיגות. לעתים, במיוחד באספות כלליות, הוליך הדבר לתביעות לסלק חברים מסוימים עקב הליכותיהם הסמכותניות מדי בביצוע משימותיהם. האשימו אותם ב"הפחדת" המשתתפים, ב"הכתבה" וב"התנהגות של גבירים". התפרצויות אלה לא נמשכו יותר מדקות ספורות ונסתיימו בפיוס שהתבסס על ההצהרה החוזרת ונשנית – שהחברות בוועד אינה מקנה עמדת סמכות, הצהרה שהתקבלה בדרך-כלל במילים "אין לי שום דבר נגדך".

דפוס החיכוכים בתוך הוועד היה זהה. אחרי חילופי האשמות היה מישהו עוזב את החדר בחמת זעם או משליך את ניירותיו על הרצפה ונשבע לא להשתתף עוד בוועד. צד שלישי, בדרך-כלל המפקח, ג'ונתן, או משכניי שלום אחרים, היה מכנס את המתעמתים יחד, משבח את שניהם על השתדלותם ומסירותם למרכז ומבקש מהם לשכוח את דבר המריבה. לרוב די היה בכך כדי לשקם את היחסים, עד להתפרצות הבאה.

המשתתפים השקיעו הרבה מאמצים והתחשבות במניעת סכסוכים. זאת עשו באמצעות העתקת מוקד עימות אפשרי מן המשתתפים אל הצוות, או באמצעות בידודו בדרך אחרת כלשהי מסבך מערכות היחסים בין המשתתפים. בפתרון הראשון השתמשו כאשר מקור החיכוך היה תלונות שנעזו לניהול המרכז, לפעילויות, להסעות, לסידורי ארוחת הצהריים וכדומה. במקרים כאלה, המשתתפים הופנו מיד לחברי הצוות תוך קבלת גיבוי מלא מן המפנה – בדרך-כלל חבר הוועד. "זה לא עניין שלנו" או "אנחנו לא יכולים לשנות את האופן שבו הם מנהלים את המרכז" היו מסוג הדברים שנאמרו במקרים כאלה.

בכל מה שנגע לניהול "קרן הנדיבות" או פונקציות אחרות שביזמת המשתתפים, אי-אפשר היה שלא להגיע לוויכוחים. כדי להתמודד עם אירועים כאלה ננקטו שתי אסטרטגיות משלימות. הראשונה הייתה לעמוד על כך שיקרה אשר יקרה, אסור שהמחלוקת תשפיע על היחסים בין הצדדים המעורבים בדבר. אם אסטרטגיה זו נכשלה ומשתתף היה נחוש בדעתו להמשיך במריבה, המעורבים האחרים בדבר היו נמנעים בדרך-כלל מקרבתו או מתעלמים מנוכחותו.

ברוב המקרים החיכוך היה בר-שליטה. משברים, על אף שנראו כשיאם הרגשי של מצבים מתוחים, התעוררו כל העת כתגובה לצרכים זמניים במרכז. משום כך לצעוק על בני-אדם שישתקו כדי לאפשר את המשך הדיון או ההרצאה, לבטא דעת מיעוט, להגיב לעלבונות אישיים, לצאת נגד אמירות "מקוממות וחצופות" (כגון "אתה צעיר מדי בשביל להיות במרכז" או הערות מפלות אחרות) – כל אלה היו תולדה של נקודות פוטנציאליות של חוסר התאמה במערכת הדאגה, בדמות חוסר שוויון, תחרות על משאבים ונטיות לפלגנות אצל המשתתפים.

היחסים עם הצוות היו גם הם מועדים להתפרצויות, וסצנות שבהן המשתתפים התלוננו בקול רם ביותר על היבטים שונים של ניהול המרכז היו שכיחות למדי.

הסיבות לתקריות כאלה השתרעו על פני טווח רחב של נושאים, החל מאיכות המזון, הסדרי הסבבים בארוחות, נושאי קבוצות הדיון והעבודה הסוציאלית, ועד לכלול כללי בנוגע למדיניות ולמגמות בניהול הכולל של המוסד. מחלוקות על תחומי הסמכות – כגון בקרה על המתנדבים, ארגון הטיולים, מערך הפעילויות וכו' – גם הן הציתו לעתים קרובות מריבות פומביות קצרות.

רוב המשתתפים היו מודעים היטב לצורת התנהגות זו, וכאשר נתבקשו להסביר את שכיחותה במרכז פירשו אותה כצורה של "תגובה רגשית", של "עצבים", או אפילו של "מחלה". כולם הסכימו שיהיה זה חסר טעם לנסות ולרסן בני-אדם כדי שלא יבטאו את עצמם באופן כזה, כי אי-אפשר לדכא רגשות ולשלוט בהם. בצורה זו הפכו ההתפרצויות למטרה קבילה לעזרה ולדאגה, ומשום כך לחלק בלתי נפרד ממערכת הדאגה, ולא לגורם מפריע.

לקבלתה של המריבה הקצרה אך לא של המחלוקת ארוכת הטווח היו השלכות מרחיקות לכת על ארגון האירועים במרכז, ולכן גם על מבנה הזמן. כיוון שבמחלוקות, שלא כמו בהתפרצויות, היו מעורבים יחסים לטווח ארוך, פעולות מחושבות והטרמה, הייתה בהן רמיזה להמשגת זמן של עבר ועתיד. על-ידי ההסתפקות בהתפרצויות, נהדף חוסר ההתאמה האפשרי הזה בפרספקטיבת הזמן של המרכז.

כאשר משתתפים מטילים ספק ביסודות המציאות של המרכז, בכך שהם מתמידים בנהייתם אחר צורות מסוימות של התנהגות ושל רעיונות שיש בהם משום פרישה מן הציבור, הם מסתכנים בכך ששאר המשתתפים יתעלמו מהם. הסיבות להדרת אנשים מהשתתפות מלאה הן מגוונות וכוללות: הפרעה מתמדת ומכוונת למלאכת היד; הגעה למרכז רק לארוחות הצהריים; יצירת רושם של אדם עשיר שאינו נזקק; והבעת דעות אנטי-ישראליות. אדם מוחרם רק אחרי תקופה ארוכה ומתמדת של התנהגות מתגרה. החרמה הייתה בדרך-כלל רק שלב בתהליך של הוצאה מן המרכז.

רבקה הייתה ידועה כמשתתפת רגונית ומחרחרת ריב, אך זה לא ייחד אותה ממשתתפים אחרים שהיו גם הם עצבניים וממורמרים. מה שהפך אותה מטרה לבוז ולהתעלמות היה צירוף של האופן שבו ביטאה את המשגת מקומה במרכז ושל דעתה על שאר המשתתפים. ארוחת הצהריים הייתה ההזדמנות הרגילה של רבקה למחות על האוכל, על חברת הסועדים אתה, על מצב הניקיון של הסכום, על השירות וכמעט על כל דבר אחר שניתן היה להעלות על הדעת. הדעות שחרצה נחשבו למקוממות ולחצופנות. היא תמיד העירה הערות צורבות על גורל היהודים בשואה הנאצית, טענה שהיו ראויים להישמד, ושאנשי המרכז, למרבה הצער, התמזל מזלם להימלט. המשתתפים כינו אותה "גברת היטלר". אורחותיה המתנשאים, כשל מישהי רמת מעלה, הגבירו את העוינות כלפיה, והאזכורים התכופים של משפחתה, של עושרה בעבר ושל חינוכה התרבותי, היו מנוגדים למה שראתה כ"חומר האנושי הגרוע" שממנו צמחו המשתתפים, וכך העמיקו את הסלידה הכללית ממנה.

תגובתם של המשתתפים הזכירה את המנגנון החברתי שמאחורי ההאשמות בכישוף. ברכקה ראו אחראית לביטולה של דיאטה מסוימת לחולי קיבה, למניעת כניסתם של משתתפים-בכוח אל המרכז, ולהפצת רכילות מרושעת על המשתתפים מחוץ למרכז. המשתתפים סיפרו על מפגשים לא נעימים אתה בזמן שעמדו בתור לאוטובוסים ובתוכם. כולם הדגישו שהתנהגותה המסלידה ידועה בכל רחבי הקהילה המקומית, ופוגעת במוניטין של המרכז. למעשה, היה רושם שהמשתתפים סימנו את רבקה כמטרה לשנאה, המייצגת את כל התכונות המאפיינות את העולם שמחוץ למרכז, תכונות שבזו להן. כאילו הייתה זו שגילמה את הגבולות הברורים בין "משתתף" לבין הקשיש שבחוץ, הככול לזמן.

החרמתה הייתה מוחלטת. מעולם לא הציעו לה מקום ישיבה, גם כאשר היה ברור לעין שלא הייתה יכולה לעמוד – פעולה שהייתה מנוגדת לחלוטין לרעיון הדאגה, אך עלתה בקנה אחד עם נוקשותה של מערכת הדאגה ועקיבותה. ניסיונותיה לפתוח בשיחות מזדמנות עם משתתפים נתקלו בהתעלמות מוחלטת, ומאמציה העיקשים לעורר תגובה כלשהי באמצעות צעקות, תלונות ואנחות לא הועילו. כמה פעמים פנו אליה חברי צוות וביקשו ממנה לנסות ולהסתדר עם המשתתפים, ומשגבר המתח הביעו כמה משתתפים את חפצם לסלק אותה בכוח מן המרכז. אז נתבקשה רבקה לעזוב את המרכז לתמיד, וכך עשתה.

רבקה אמנם דחתה בהתנהגותה את רעיון ההשתתפות ומערכת הדאגה, אך מרטין ניסה, כך נראה, לעשות בדיוק את ההפך, ובכל זאת גם הוא הוחרם. מרטין היה מוכר באזור כקבצן מקצועי, או "שנורר". הוא היה ידוע בכך שהסתובב באזור, הקיש על דלתות וביקש צדקה ובגדים ישנים. כאשר נכנס למרכז לראשונה הוא עשה זאת רק לשם הארוחות ושעת התה. הוא לא גילה כל עניין במשתתפים אחרים או בפעילויות שלהם. למרות זאת, גילה בהדרגה סימנים של ניסיון להפוך למעורב. הוא סיפר בדיחות, הצטרף ל"שירה בציבור" היומית ותרם מעצמו, שאיש לא ביקשה, כיצד להתמודד עם השלטונות ועם השירותים החברתיים – שניהם עניינים שבהם היה מומחה בלתי מעורער. הצרות החלו כאשר מרטין החל "להפריע במתכוון" לפעילויות ולשיחות בכך שהכריז על דעותיו, תבע במפגיע מהמשתתפים לשתף אותו וניסה להצית מריבות ועוינות ביניהם. על אף שהתעלמו ממנו, לא נרתע מרטין מהרחקתו. נקודת המפנה הקריטית הגיעה כאשר אחד המשתתפים האשים את מרטין שהוא קבצן המתקיים מצדקה ולכן מבייש את המרכז בעצם נוכחותו. משתתפים אחרים תמכו בכך ותבעו את סילוקו מן המרכז. כמה מהם הרחיקו לכת עד כדי איום בשימוש ב אלימות אם לא יבחר לעשות זאת בעצמו. מרטין, כמו רבקה, נעלם מתמונת המרכז.

הן רבקה והן מרטין ייצגו הפְּרוֹת של הגבולות בין המרכז לבין העולם שבחוץ, ולכן לא היו זכאים להיכלל במערכת הדאגה. רבקה חָטְאָה בכך ששפטת את המשתתפים במונחים של מערכת מעמדות, הייררכיות ומערכת זמן שאותה הם דחו;

וקטאו של מרטין היה בסטיגמות הבושה והיעדר הכבוד שהמשתתפים השתדלו למחוק מקרבם. כך פרצו שניהם את הגבול שבין המשתתפים לבין העולם שבחוץ, וייצגו חוסר תואם פנימי שלא ניתן היה לסכלו.

ברוב המקרים עברו אנשים את תהליך ההפיכה למשתתפים מבלי לזעזע את רקמת היחסים המורכבים והעדינים שבין המרכז לבין העולם שמחוץ לו. עם זאת, יחסים אלה היוו את הציר העיקרי שסביבו נעה החניכה והקבלה אל קהילת המשתתפים כמו גם ההבחנה החברתית ביניהם. את הניגוד התפיסתי הזה בין המציאות שבחוץ לבין חיי המרכז צריך לבחון לאור תכונות הזמן שהוא מכיל.

המעבר מחברה בעלת אוריינטציה של עבר ועתיד לקהילה שכל מעייניה בהווה הוא תהליך מווסת היטב, וכמוהו גם האינטראקציה וההתקבצות היום-יומיות של המשתתפים. משתתף עומד בפני בחירה ברורה של זיהוי עצמי – בדיבור ובמעשה – עם עקרונות המציאות החברתית של המרכז או, לחלופין, עם אלה של העולם שבחוץ. שום פשרה אינה מתקבלת, ואסור לאדם ליהנות משני העולמות. משתתף נדרש להפגין בריש גלי ובהחלטיות את נאמנותו ומחויבותו למרכז. במובן זה, חוריית ההשתתפות היא מוחלטת ואינה ניתנת לחלוקה, והיטמעותו של אדם בעולם זמן חדש מחוללת שינוי מוחלט ושלם בקיומו.

מסקנות: עולם הזמן של המרכז – פרספקטיבה תאורטית

ניסוח תאוריות אנתרופולוגיות על פרספקטיבת הזמן ועל סכמות חישוב הזמן נמצא עדיין בשלב הפורמטיבי שלו. המחקר הבין-תרבותי אפילו לא קיבל עדיין שם וגם אסכולות מחשבה על הנושא טרם קמו בתוך הדיסציפלינה (Maxwell, 1972, pp. 8-47).

תכונות הזמן הטבועות בעולם החברתי של המשתתפים מציגות מגוון של שאלות סוציולוגיות, התובעות תשומת לב מיוחדת; זאת בעיקר נוכח הסברה שברצוני להעלות, כי בחינת ממד הזמן בחייהם של בני-אדם מספקת תמיד רמזים חשובים על השקפת עולמם ודפוסי התנהגותם.

1

הניגוד החד בין המרכז לבין העולם שבחוץ מצביע על כך שקהילת המשתתפים פועלת כמציאות חלופית בת קיימא הן לניסיון העבר והן לנסיבות החיצוניות של ההווה. העולם החברתי של המרכז מציע למשתתף המתחיל פתרון טוטלי לבעיותיו הקיומיות. פרספקטיבת הזמן הקרובה בעולם-שכנגד הזה היא גם מקפת, במובן זה שכל מרכיביה עולים בקנה אחד, והיא גם מייצגת מערכת שלמה של סידור-מחדש של עולם הזמן של האדם.

רות (Roth, 1963, p. 114) אומר, ש"אם רוצים להחיל ניתוח של לוח זמנים על כל חייו של אדם, חייבים להבין שכל אדם פועל לפי מספר לוחות זמנים בעת ובעונה אחת", אבל ייתכן שלוחות הזמנים הנפרדים לכאורה נובעים מהשקפת עולם אחת, עקיבה למדי. מכל מקום, במצב שלפני הכניסה למרכז, כפי שהוא מתואר בפרק הראשון, עמדו הקשישים בפני עולם זמן חסר התאמה הנובע משתי מציאויות שאינן תואמות זו לזו – עולם הלא-קשישים לעומת מצבם האמיתי של הקשישים. משום כך היווה המרכז חווית זמן שהייתה כוללנית ושלמה כמו המערכת החברתית שהיא חלק ממנה.

נקודת מוצא סבירה אנליטית היא למנות את מרכיבי עולם הזמן של המרכז, תוך

זכירת דפוסי סידור הזמן המצופים בדרך-כלל. קיימת הנחה הנתפסת כמעט כמוכנת מאליה, שכל פרספקטיבת זמן צריכה לכלול שלושה מרכיבים עוקבים – עבר, הווה ועתיד.

עתיד, הווה ועבר קיימים זה ביחס לזה כמו איברים בסדרה אין-סופית (Dunne, 1938, 1939).

אם הסדרה נקטעת בגלל הוצאת איבר אחד או מספר איברים, כך שהאיבר הנותר או האיברים הנותרים עומדים לבדם, הם מאבדים את משמעותם. אם ההווה מוצא או אם העתיד והעבר מוצאים שניהם בבת אחת, אמור להיווצר כתוצאה מכך מצב של אי-הווה (Aaronson, 1972, p. 408).

המחיקה החברתית של העבר ושל העתיד אצל באי המרכז לא יצרה "מצב של אי-הווה". אדרבה, אפשר לומר שהניסיון למחוק את העבר ואת העתיד מתיר התחדשות של ה"הווה" החברתית של המשתתפים.

הדגש המושם על ההווה והזנחת העבר והעתיד אינם דבר חדש כלל וכלל לחקר ההתנהגות האנושית. דוב (Doob, 1971, p. 409) הופך ומעיין באפשרות של חברה תלוית-הווה שבה "רק היטמעות ברגע נחשבת; את העבר אי-אפשר בעצם ללכוד שוב; ובעתיד לא ניתן לשלוט". לוי-שטראוס (Levi-Strauss, 1967, pp. 233-234) גורס:

ההבחנה בין בני-אדם ללא היסטוריה לבין אחרים יכולה להיות מומרת בהבחנה – שיש בה יתרונות – בין מה שאני קורא, לשם הנוחות, חברות "קרות" לבין חברות "חמות"; הראשונה מבקשת, באמצעות המוסדות שהיא יוצרת לעצמה, לאיין את ההשפעות האפשריות של גורמים היסטוריים על שיווי המשקל שלה ועל המשכיותה באופן אוטומטי למחצה, ואילו השנייה מפנימה בהחלטיות את התהליך ההיסטורי והופכת אותו לכוח המניע של התפתחותה.

בוהנן (Bohannan, 1953) מצאה אצל שבט הטיב (Tiv) בניגוד כי מושג הסיביות אינו קיים, וכי הזמן מסומן באמצעות הסמכתם של שני אירועים. ביידלמן (Beidelman, 1963) מתאר שני רצפי זמן אצל שבט הקאגורו (Kaguru) של מזרח אפריקה, הראשון מפורט מאוד ומוגדר, ומתייחס לתקופה של פחות מאשר יום, והשני, חסר רציפות והפסקות, המתייחס רק לאירועים חשובים בעבר. זוהי חברה שחיה לפי מחזור הטבע כמעט בלי להתחשב באירועי העבר והעתיד. דוחות דומים הגיעו מחוקריהן של כמה קבוצות מערביות מודרניות. סילי ועמיתים (Seeley et al., 1956, p. 5) גילו שתושבי קרסטווד הייטס (Crestwood Heights) "חיים כמעט

לגמרי בהווה למעט העתיד הקרוב, כשהעבר ברובו נמחק". היחס כלפי הזמן בקהילה ההיפית מגלה המשגה של זמן הנטועה בהשקפת עולם ניהיליסטית. "מדוע לתכנן אם כל התכניות יכולות להתפורר לכלל אבק גרעיני?" (Davis, 1967, p. 15). המשגת עולם "המעודדת מעתק קיצוני בפרספקטיבת הזמן – ממה שיהיה למה שיש; מהבטחה לעתיד למימוש בהווה [...] (שם). פרספקטיבות זמן דומות ניתן למצוא בקבוצות אחרות המתויגות "סוטות" כגון אלכוהוליסטים (Button, 1956) ונרקומנים (Cheek & Laucius, 1972). צ'יק ולאוסיוס אף מעלים את הסברה שגישה זו לחיים היא המציינת את השקפת העולם של דור חדש שלם (שם, עמ' 344).

2

התייחסתי לבלימת הזמן במרכז וליצירת חברה בעלת אוריינטציה של הווה כתגובה לצרימה בחוויית הזמן, ולא כהתפתחות מקרית. משום כך, ההתייחסות לזמן הייתה כאל בעיה קיומית, בעיה הראויה לניתוח סוציולוגי ממש כמו חוסר העקיבות בחוויית המעמד, תפקידים סותרים או אי־בהירות תרבותית. דבר זה נוגד את המשגת הזמן המסורתית כתוצר לוואי של החיים החברתיים ותו לא. אני מסכים עם דוב (Doob, 1971, p. 406) ש"אוריינטציית זמן, מידע על הזמן וסטנדרטים של זמן יכולים למלא תפקיד מכריע בהתנהגות".

דומה שתפקיד זה ניכר לעין במיוחד במצבים חברתיים וברצפי אירועים שבהם מתרחש אי־סדר כלשהו. אפשרות אחת היא הופעתו של נתק ברצף של סדרה עוקבת של אירועים, או הפרה של היחסים בין העבר, ההווה והעתיד. אפשרות אחרת היא הופעתו של חוסר התאמה או של חוסר עקיבות בנורמות החברתיות הקובעות את דפוס פרספקטיבת הזמן בנקודה נתונה בחייו של אדם.

הרבה מן הספרות הפסיכולוגית והסוציאל-אנתרופולוגית הרלוונטית עוסקת בראש ובראשונה בבעיות שבמעגל החיים (למשל, Erikson, 1959; Jung, 1971; Kuhlen, 1964; Peck, 1956). חזרה בראשי פרקים על התמה העיקרית של עבודה זו נמצאת אצל דוב:

הזמן הוא בלתי הפיך, כפי שאנו מציינים באכזריות לעתים כה קרובות. לעולם לא תהיה שוב צעיר, כן, ואתה יודע שגופך יזדקן, ושבני־אדם אחרים והנסיבות ישתנו כולם. אם ברצונך לסכם את כל זה בעזרת מושג הזמן, טוב ויפה, אבל כך אתה מפשט את המושג יתר על המידה ומאניש אותו. מקרים רבים אחרים אפוא, שבהם מוכרחים לשים לב לזמן, הם אלה שאי־אפשר להשיבם לאחור ואז מתעוררים תסכול ושיפוט זמני של ייאוש. כמרכך, עניין המוות המגביל עומד בפני כולנו ומכיוון שכך, ציין גילנו – אחרי, נאמר, שפריחתנו מתחילה לדעוך – הוא בהכרח דבר מתסכל, ומכאן עשויות בהחלט לנבוע הכללות על היבטים רבים אחרים של הזמן (Doob, 1971, p. 92).

חוסר ההפיכות של הזמן הוצג כלבה של בעיה קיומית שנתקלים בה בעיקר הקשישים. קו זה של מחקר מדגיש את חוסר יכולתם של הקשישים לשנות את סביבתם או להשפיע על גורלם שלהם; ובכל זאת, באי המרכז לא זו בלבד שהקימו מציאות חברתית חדשה, אלא שבעשותם כן גם הציעו פתרון לבעיית חוסר ההפיכות. האפשרות לעצור את הזמן הציתה את דמיונם של סופרים רבים, והיא באה לידי ביטוי בצורות ספרותיות ואינטלקטואליות רבות. למרות זאת, המחקר על אפשרות יישומה במציאות דל מאוד. דוב (שם, עמ' 239) גורס כך:

הקשישים [...] רוצים לדחות את העתיד, לעכב את הזמן; הם יודעים שחיו הרבה זמן, הם חשים אולי שלא השיגו הרבה ממה שרצו להשיג בעבר והם נאלצים להגיע להכרה שנותרו להם פחות ופחות הזדמנויות בטרם ימותו.

מנגנוני הסתגלות המבוססים על שינוי בפרספקטיבת הזמן תוארו אצל דייוויס (Davis, 1967) והורטון (Horton, 1967) בהקשר של התנהגות של מבוגרים צעירים – הראשון עסק בהיפים והשני בתרבות הרחוב של שחורים. בשני המקרים חוסר המשמעות של העבר והסיכויים העמומים שצופן העתיד, הוליכו לשימת דגש על ההווה; משהו דומה לכך ניתן לזהות במצבם של המשתתפים במרכז-היום. בכל זאת, מוכרחים אנו לשאול האם קו זה של פרשנות – דהיינו, השוואת הרלוונטיות של שלושת רכיבי הזמן זה לזה – הוא דרך מניחה את הדעת בגישתנו לכל הנושא של שינוי פרספקטיבת הזמן.

כמה מן המקורות החשובים ביותר להמשגות הזמן של המשתתפים נבעו לא מן היחסים בין העבר, ההווה והעתיד – אלא מן המצב הממשי, הקיומי, שאותו חוו. במילים אחרות, הצרימה ואי-הבהירות של הקיום במצב הלימבו שלטו ביצירת עולם הזמן של המרכז. משום כך, כדי לזכות בהבנה טובה יותר של טיב ה"פתרון" לבעיית הזמן שהתפתח במרכז, יש צורך בניתוח מצב. את הפרספקטיבה הדיאכרונית חייבת להשלים פרספקטיבה סינכרונית, גם אם הנושא הנתון לדין הוא לכאורה "דיאכרוני" בהגדרתו.

עקבות של גישה כזו ניתן למצוא בכמה מחקרים, ואולי בצורה הקונסטרוקטיבית ביותר בדבריו של רות (Roth, 1963) וחסידיו כי:

בני-אדם אינם מוכנים לקבל אי-ודאות, הם יתאמצו לתת לה מבנה, ולא חשוב כמה דלים החומרים שעומדים לרשותם ולא משנה עד כמה מנסים המומחים להניאם מכך. הדרך לתת לאי-ודאות מבנה היא לתת מבנה לפרק הזמן שבמהלכו התרחשו אירועים חסרי ודאות (שם, עמ' 93).

המחקר על אנשי המרכז הראה, שבמקום לעמוד סתם כך אל מול האי-ודאות,

התעמתו המשתתפים עם הפרה של עולם הזמן שלהם. הפרות כאלה בעמדה החברתית של הקשישים צוינו גם עלידי נויגרטרן (Neugarten, 1968), ריילי (Riley, 1971) ופונר (Foner, 1975), שכתב:

הזדקנות חברתית (ניעות גילית), אסור שיופחת מערכה. משום שכל תוספת שנות חיים אינה בהכרח תוספת גמולים חברתיים. הרבה תלוי במבנה המיוחד של ריבוד הגיל בכל חברה נתונה [...] הגמולים הגדולים ביותר מצטברים לזכות אותם רבדים שנמצאים מבחינה כרונולוגית באמצע. משמעות הדבר היא שניעות גילית כתופעה חברתית מצטיירת בחברה המודרנית כקו עקום. בני-אדם נוטים לנוע כלפי מעלה במובנים רבים (כלומר לנוע לעמדות שיש בהן גמולים חברתיים מיתוספיים) עד לשלהי גיל הביניים שלהם, אך לאחר מכן הם נוטים להפוך לנייעים כלפי מטה, כי הגמולים החברתיים ברוב המקרים נלקחים מהם או מצטמצמים. אבדן כזה של גמולים, שאינו רצוני בדרך-כלל, עשוי לחולל בקרב הקשישים אותה תחושת ייאוש שנמצאת אצל קבוצות מקופחות אחרות, שאינן רואות כל סיכוי לשפר את חלקן (שם, עמ' 157).

ברצוני להעלות את הסברה שאין לראות חוסר תיאום כזה בין הגיל לבין העמדה החברתית במונחים של תגמול וריבוד בלבד, אלא גם כהיעדר חד-משמעיות הכרתית הנוצר מאי-הלימה בין ניסיון אישי לבין גישות חברתיות. באי המרכז לא נהנו ממחזור חיים של הישגים ושל אישור חברתי הולך וגובר. בכל זאת, חוויית ממד הזמן הבלתי מתואמת של חייהם המאוחרים הייתה קשה.

3

מהם, במונחיו של רות, "החומרים" של המציאות החדשה הנבנית במרכז? מהו טיבם של היחסים בין חומרים אלה?

ברור שהחומר שאנו עוסקים בו הוא האינטראקציה האנושית, אך את זו חייבים לנתח לפי התמות הנמצאות ביסודה והמאחדות את מרכיביה העצמאיים לכלל מציאות בעלת משמעות. התמה המרכזית במקרה זה היא המשגת הזמן הייחודית שהיא הציר המרכזי ביחסים הבין-אישיים במרכז. הזמן, לפיכך, הופך למרכיב עיקרי בהתנהגותם של המשתתפים. הזמן אפוא בהקשר זה נראה לא רק כהשתקפות גרדא של מציאות חברתית מסוימת ואפילו לא כסתם בעיה נוספת בחייהם של בני-אדם. אני גורס שאת הזמן יש לראות כמשאב תקף, אשר ניתן לטפלול, הפתוח לאין-ספור אפשרויות של טיפול וניהול באמצעות יחסיהם והתנהגותם של בני-אדם.

במספר מחקרים הנוגעים לסביבות חברתיות שונות נתפס הזמן כמשאב. כהן וטיילור (Cohen & Taylor, 1972), למשל, מייחסים לו תכונות של משאב חשוב בחיי הכלא. סמית (Smith, 1961, p. 85) סובר שהזמן "מעסיק את מחשבתו של אדם

במידה כזו שיחידות הזמן עשויות להפוך לנושא בפני עצמו. לגבי חברה כזו הזמן הוא סחורה שיכולים להוציא, לאבד, להשקיע, לחסוך, לבזבז, להוריד לטמיון או לנצל 'בצורה הטובה ביותר'. קולקינו (Calkins, 1970, p. 487) גורס כי "הזמן מתוכנן, מוקצה, מקוצץ, נחסך ומוצא כדי לענות על סדר עדיפויות". בכל זאת, בני-האדם במרכז אינם מבטאים את טפלול (מניפולציות) הזמן הזה במונחים של זמן. הרכב המשגתם טבוע בעולמם החברתי וצריך לחשוף אותו ולתרגמו לכלל מסגרות המשגתיות קונבנציונליות של ניתוח זמן.

טפלול הזמן במרכז נעשה לא באמצעות שינוי הקודים של מערכת חישוב הזמן ולא באמצעות ניסויים בבנייה-מחדש מלאכותית של תפיסת הזמן במוחו ואישיותו של אדם (למשל, באמצעות היפנוזה – Aaronson, 1972, או באמצעות מתן תרופות מסירמות – Cheek & Laucius, 1972). הדבר גם לא נעשה באמצעות נסיגה אל עולם של חלומות, אמוניות או העל-טבעי (Doob, 1971, pp. 370-412). המשתתפים טפללו את הזמן על-ידי שימוש במערכת החברתית שהם יצרו, מערכת חברתית שלא כללה שיטה מפורשת של חישוב, מדידה והמשגה, ובכל זאת הכילה שינוי עצום באוריינטציית הזמן שלהם.

נקודה אחרונה זו מעלה את הסוגיה המכריעה ביותר לגבי היחסים בין זמן לחברה. מונחי המחלוקת סוכמו אצל מקסוול (Maxwell, 1972, p. 50) כדלקמן:

בטיפול בזמן ישנם שני תהליכים. האחד [...] הוא תהליך הביטוי ההתנהגותי של פרספקטיבת הזמן במובן הרגיל של דגש סלקטיבי על אירועים מן העבר, ההווה או העתיד. השני [...] הוא זה של סידור הזמן או מדידתו ביחידות.

במילים אחרות, הסוגיה הנדונה היא – האם הזמן הוא גורם התנהגותי או הפשטה של מערכת סידור אירועים וחלוקת יחידות סוציו-אקולוגיות. ללא ספק, שתי הפרספקטיבות לאו דווקא עומדות בניגוד גמור זו לזו ויש ביניהן אזור חפיפה גדול. בכל זאת, הדיון בספרות האנתרופולוגית מתפצל לשני קווים ברורים של גישה לזמן: הראשון הוא האתנוגרפיה המסיבית על חישוב הזמן כשיקוף תרבותי, אם של התנאים האקולוגיים (Malinowski, 1927; Nilsson, 1920), אם של מערכת חברתית (Evans-Pritchard, 1939, 1940; Sorokin & Merton, 1937) ואם של שניהם (Maltz, 1968); הקו השני מבוסס על ההנחה שפרספקטיבת הזמן היא בסיסית בכל מערכת חברתית ובכל ניסיון לחקרה (למשל Hall, 1959, 1966; Kluckhohn, 1953; Kluckhohn & Strodtbeck, 1961).

כפי שיתברר בעליל ממחקר זה, אני רואה את הזמן לא רק כגורם קובע מהותי בעולמם החברתי של המשתתפים, אלא גם כיסוד שעליו נבנה אותו עולם. משום כך, כל ניסיון להתעלם מחשיבותו של ממד הזמן או להעריכו פחות מכפי ערכו, יביא להבנה שגויה של טיבה של אותה מציאות חברתית.

ולבסוף, ליץ' (Leach, 1966, p. 125) ובארנס (Barnes, 1971) הגדירו שני מרכיבים החוזרים על עצמם בהמשגות הזמן. באחד כרוך מושג האל־חזור, השינוי הכיווני, ובאחר – מושג החזרה, מחזורי האירועים. השתנותו של הרכב הזמן במרכז תלויה בדגש המושם על המרכיב החזרתי. ההיבט הבלתי הפיך של הזמן נמחק בצורה הכרתית. לעומת זאת, ואולי אין זה דבר רגיל, דפוס חזרתי זה של האירועים אינו נחשב למחזורי. יחידות הזמן הנפרדות אינן נעות על פני שום רצף, אלא מהוות יחידות עצמאיות. מטפורת המטוטלת (ולא החץ או המעגל) היא ייצוג הולם של הזמן אליבא דהמרכז.

התנועה מפרספקטיבת הזמן האנומי והלא מתואם המאפיינת את מצב הלימבו, לעולם הזמן השלם של המרכז, כרוכה בהרכבה יותר מאשר בשינוי בלבד בהרכב האירועים. שינוי יסודי בהתייחסויות, בערכים ובהשקפת העולם מונח ביסודה של ההמשגה החדשה.

המרכז מציג ניגוד חד לערכים ולדרכים הנהוגים בעולם שבחוץ, ובתוכנו ובמבנהו הוא מייצג מציאות חברתית חלופית בת קיימא. טיבם החזרתי של האירועים, שאליו נלווים שינוי מילולי מפורש יותר של פני העבר ומחיקה של העתיד, יוצרים יחד הרכב חדש של זמן שבו השינוי נעצר וההתקדמות והתכנון נמחקים; ובכל זאת, אנשים מוצאים את עצמם עושים דברים בעלי משמעות ותכלית בתוך זירה חברתית מתוכננת ומוגדרת היטב. הסביבה החסינה בפני שינויים אינה קופאת על שמריה, והיא גם אינה חסרת מטרה או אנומית. ללא תמיכתה של מערכת אמונות בעל־טבעי ובלי שום פנייה לכוחות חיצוניים, באי המרכז יצרו דרך חדשה של תגובה למגוון של צרימות ואי־בהירויות קיומיות שנחשבות בדרך־כלל לנוקשות ולבלתי נמנעות.

עולמם של המשתתפים – כתופעה חברתית יותר מאשר כסוגיה סוציולוגית, קורא תיגר על כמה מן הדימויים החברתיים הרווחים של קשישים. הוא מעמיד בסופן שאלה את חוסר הגמישות המיוחס לקשישים, את חוסר יכולתם לכאורה לשנות את סביבתם ואת תנאי קיומם, ואת הסברה שהפרדה מן הלא־קשישים וחוסר מעורבות עִמָם פוגעים בשיעור הרצון ובנחת שחשים אנשים בשנות חייהם המאוחרות. ההשלכה האפשרית של ממצאים אלה (בהנחה שכל מקרה נבחן לגופו לפי תנאיו שלו) על המדיניות החברתית, על ארגון שירותי הרווחה ועל עבודת הקהילה עשויות להיות מרחיקות לכת, ואני מותירם לשיקול דעתם של הקוראים.

הערות מתודולוגיות

בחקר מרכז היום היה צורך ברור לכלול עד כמה שהתאפשר את חיי המשתתפים בעולם שבחוץ. התפתיתי לעקוב אחר הסתעפויותיהם של יחסים מחוץ למרכז – כגון רשתות משפחתיות, יחסים בתוך הקהילה, הזדהות מעמדית, זיקות דתיות, יחסים עם שכנים, ידידים וכו'. בעיקרון, כולם היו עשויים להיות רלוונטיים לקו

הטיעונים העיקרי, ורובם אכן נלקחו בחשבון. הקושי היה בקביעה מתי לעצור, מה לא לכלול. בסופה של עבודת השדה גובשה האסטרטגיה בעיקר לפי דרישות המצב.

הניסיון ההתחלתי שלי לשחק תפקיד של משקיף בלתי מחויב התברר עד מהרה כלא-מעשי. הייתה זו תוצאה של עצם טיבו של המרכז ושל הגבול הברור בין "פנים" לבין "חוץ", בין "משתתפים" לבין "אחרים". אדם צריך היה לנהוג לפי כללי מערכת הדאגה וכו' המושלים ביחסים שם – ובמקרה זה נדרשות מחויבות מלאה ומעורבות מלאה – ולא, נוכחותו הייתה נמחקת. ברירת הדרך האמצעית לא הייתה קיימת. החלוקה בין "פנים" ל"חוץ" גברה על הבחנות אחרות שגיבשתי קודם לכן. משום כך, בהסתמך על ניסיון העבר ועל האתנוגרפיה הרלוונטית, ניסיתי לא לזהות את עצמי עם הצוות, בתקווה שצמדה כזו תקדם את תדמיתי כצד חסר אינטרסים במרכז. שיטה זו לא פעלה, משום שהמפתח להכרה ולקבלה מצד המשתתפים היה דווקא אישור גלוי של מציאות המרכז ומחויבות אליה. רק כאשר הבנתי עיקרון זה ונהגתי על-פיו התקבלתי כחבר וכשותף סוד, שראוי להתייחס אליו כשווה לשאר המשתתפים.

האובייקטיביות, על אף שהשתדלתי לשמור עליה, סבלה ויתורים, משום שכל דבר שהוא פחות מהיטמעות מלאה במציאות של המרכז היה מציב מכשול רציני בפני הבנת ההתרחשויות בו. המשתתפים והצוות כאחד הבהירו בהתנהגותם שכל עוד לא אפגין יחס של מחויבות, מידת שיתוף הפעולה והעזרה שתוגש מצדם לא תחרוג מגבולות מסרימים, פורמליים ומסויגים. למעשה, כמה מפisות המידע החשובות ביותר נאספו במהלך אירועים שאפשר לתארם כ"מיוצרים על-ידי החוקר". המעורבות האישית הכתיבה במידה רבה את בחירת זמני ואתרי התצפיות. לפעמים היה כורח להזניח פעילויות שנראו חשובות, לטובת פעילות בר-זמנית שהיה חיוני להשתתף בה כדי לשמור על יחסים אישיים שכבר כוננו. כתוצאה מכך התהווה חוסר איוון בין מקורות המידע ממגזרים שונים של המשתתפים. משום כך אפוא, כיוון ש"חנכו" אותי והשגичו עליי בעיקר הגברים שבקומה העליונה, לא יכולתי להקדיש מידה הוגנת של תשומת לב לנשים שלמעלה ולנכים שלמטה. חונכתי לא ראו בעין יפה את ניסיונותיי לחזק את היחסים עם שתי הקטגוריות האלה, והם ציפו ממני לאמץ את עמדותיהם כלפי שאר המשתתפים.

תכונה זו של המחקר הציבה קושי חמור בשלב האחרון של עבודת השדה, כאשר שילבתי השתתפות בפעילויות המרכז עם נוכחות סדירה במשרד הראשי של מועצת הרווחה היהודית, בעיון בתיקי המשתתפים ובהתוודעות לצד הארגוני. התעסקות מפרצלת זו, אף-על-פי שהמשתתפים העריכו אותה במפורש כצעד נחוץ במחקר, לא התאימה למעורבות בחיי המרכז והיא גררה ביטויים של גינוי חריף. המשתתפים הטילו ספק במחויבותי ובנאמנותי המלאות לעולמם. כתוצאה בלתי נמנעת, החל תהליך של ניתוק מעורבות ותחושה הולכת וגוברת של חשד בלתי נעים, ואולי

אכזבה קלה מצד המשתתפים תפסה את מקומם של היחסים הפתוחים והרגועים שקידמוני בתחילה.

ההכרה בגורם הזמן כאבן הפינה של הניתוח גרמה לי להבין שמחקר אורך על חיי האנשים הנדונים חיוני להבנת מצבם הנוכחי. דא עקא, כיוון שמחקר כזה לא יכול להתאפשר מבחינה טכנית, אפשר רק לשער מהם החסרונות והפגמים שיוצר היעדר מחקר כזה. כמה איזונים חלקיים היו, כמובן, האמצעים שעמדו לרשותי. החשוב ביותר מביניהם היה ליקוט אוטוביוגרפיות, שהושלמו בעזרת ראיונות עם בני אותו גיל החיים באזור או עם כאלה המכירים את עולמה של יהדות האיסט אנד. תיקיהם האישיים של המשתתפים, הרוח השנתי של מועצת האפוטרופסים היהודית וחומר כתוב אחר תרמו גם הם ליצירת תמונה ברורה יותר של תולדות חייהם של המשתתפים.

הטיעון שלי נסמך במידה מסוימת על הבנת הגישות הרווחות בנושא היחס לקשישים. אמנם מחקר תרבותי שיטתי על עמדתם של הקשישים בחברה היה חורג מיריעתו של חיבור זה, אך בכל זאת עלה בידי לדלות את הרשמים וההמשגות של המשתתפים בנושא. לגישה בשיטה הזו עמד היתרון שבחשיפת הסביבה החברתית הנתפסת של באי המרכז. השלימו אותה תצפיות במקרים שבהם חדר העולם שבחוץ אל המרכז – בצורת הרצאות בפני קהל, חומר מודפס, פעילויות שארגנו מתנדכים, וביקורים מקריים של נכבדים מקומיים ואורחים אחרים.

הייתי אומר, לסיכום, שעל אף שמעורבותי האישית והצורך להסתמך מדי פעם על הנחות תרבותיות שאינן מבוססות כראוי נותנים אולי תחושה שהם גורעים מן "האובייקטיביות" של המחקר, הרי ששיטותיי אפשרו להגיע לתובנה מלאה יותר של מציאות המרכז מכפי שהיה מתאפשר בכל צורה אחרת.

ביבליוגרפיה

- Aaronson, B.S. (1972). Behaviour and the future of time. In H. Yaker, H. Osmond and F. Cheek (eds.), *The future of time* (pp. 405-436). New York: Anchor.
- Barnes, J.A. (1971). Time flies like an arrow. *Man* (NS) 6, 537-552.
- Beidelman, T.O. (1963). Kaguru time reckoning: An aspect of the cosmology of an East-African people. *Southwestern Journal of Anthropology*, 19, 9-20.
- Bennett, A.J. (1963). The meaning of institutional life. *The Gerontologist*, 3, 117-125.
- Berger, P.L. and Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Bohannon, P. (1953). Concepts of time among the Tiv of Nigeria. *Southwestern Journal of Anthropology*, 9, 251-262.
- Butler, R.N. (1964). The life review: An interpretation of reminiscences in the aged. In R. Kastenbaum (ed.), *New Thoughts on Old Age* (pp. 265-290). New York: Springer.
- Button, A.D. (1956). The psychodynamics of alcoholism: A survey of 87 Cases. *Quarterly Journal of Studies in Alcohol*, 17, 296-305.
- Calkins, K. (1970). Time: Perspectives, marking and styles of usage. *Social Problems*, 17, 487-501.
- Cheek, F.E. and Laucius, J. (1972). The time worlds of three drug-using groups: Alcoholic addicts, heroin addicts and psychedelics. In H. Yaker, H. Osmond, and F. Cheek (eds.), *The future of time* (pp. 230-245). New York: Anchor.
- Cohen, P. (1972). *Subcultural conflict and working class community*.

- Working Paper in Cultural Studies, Centre for Contemporary Culture, University of Birmingham.
- Cohen, S. and Taylor, L. (1972). *Psychological survival*. Harmondsworth: Penguin.
- Cumming, E. and Henry, W.E. (1961). *Growing old: The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- Davis, F. (1967). Why all of us may be Hippies someday. *Trans-Action*, 5 (no.2.), 10-18.
- Doob, L. (1971). *Patterning of time*. New Haven and London: Yale University Press.
- Douglas, M. (1968). The social control of cognition: Some factors in joke perception. *Man*, (NS), 3, 361-377.
- Dunne, J.W. (1938). *This serial universe*. London: Macmillan.
- Dunne J.W. (1939). *An experiment with time*. London: Faber & Faber.
- Edgerton, R.B. (1963-4). A patient elite: Ethnography in a hospital for the mentally retarded. *American Journal of Mental Deficiency*, 68, 372-385.
- Erikson, E. (1959). Identity and the life cycle. *Psychological issues 1*, New York: International Press.
- Evans-Pritchard, E.E. (1939). Nuer time reckoning. *Africa*, 12, 189-216.
- Evans-Pritchard, E.E. (1940). *The Nuer*. Oxford University Press.
- Foner, A. (1975). Age in society – Structure and change. *American Behavioral Scientist*, 19, 144-165.
- Goffman, E. (1961). On the characteristics of total institutions. In E. Goffman, *Asylums* (pp. 1-12). New York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1972). *Encounters*. London: Bobbs-Merrill.
- Gouldner, A.W. (1973). The importance of something for nothing. In A.W Gouldner, *For sociology: Renewal and critique in sociology today* (pp. 260-299). Harmondsworth: Penguin.
- Hall, E. (1959). *The silent language*. Garden City: Doubleday.
- Hall, E. (1966). *The hidden dimension*. Garden City: Doubleday.
- Hazan, H. (1992). *Managing change in old age: The control of meaning in an Institutional setting*. New York: State University of New York Press.

- Henry, J. (1972). *Culture against man*. London: Random.
- Horton, J. (1967). Time and cool people. *Trans-Action*, 4 (no. 5), 5-12.
- Johnson, M. (1975). Old age and the gift relationship. *New Society*, 31, no. 649, 639-642.
- Johnson, S.K. (1971). *Idle Haven*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Jung, C.G. (1971). The stages of life. In J. Campbell (ed.), *The Portable Jung*. New York: Viking.
- Kastenbaum, R. (1963). Cognitive and personal futurity in later life. *Journal of Individual Psychology*, 19, 216-222.
- Kimmel, D.C. (1974). *Adulthood and aging*. New York: John Wiley.
- Kluckhohn, F.R. (1953). Dominant and Variant Orientations. In C. Kluckhohn, H.A. Murray and D. H. Schneider (eds.), *Personality in nature, society and culture*. New York: Knopf.
- Kluckhohn, F.R. and Strodtbeck, F.L. (1961). *Variations in value orientation*. New York: Harper & Row.
- Kuhlen, R.G. (1964). Development changes in motivation during the adult years. In J.E. Birren (ed.), *Relations of development and aging*. Springfield Illinois: Charles C. Thomas.
- Leach, E.R. (1966). Cronus and chronos. In E.R. Leach, *Rethinking anthropology* (pp. 124-132). London: Athlone Press.
- Levi-Strauss, C. (1967). *The savage mind*. University of Chicago Press.
- Lipman, V. (1959). *A century of social services 1859-1959: The Jewish board of guardians*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Magnus, L. (1909). *The Jewish board of guardians and the men who made it (1859-1909)*. London: Jewish Board of Guardians.
- Malinowski, B. (1927). Lunar and seasonal calendars in the Trobriands. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 57, 203-215.
- Maltz, D.N. (1968). Primitive time reckoning as a symbolic system. *Rornell Journal of Social Relations*, 3, 85-111.
- Mauss, N. (1954). *The gift*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Maxwell, R.J. (1972). Anthropological perspectives. In H. Yaker, H. Osmond and F. Cheek (eds.), *The future of time* (pp. 36-72). New York: Anchor.

- Mead, G.H. (1964). Mind, self and society. In A. Strauss (ed.), *George Herbert Mead on social psychology*. University of Chicago Press.
- Miller, E.J. and Gwynne, G.V. (1972). *A life apart*. London: Tavistock Publications.
- Myerhoff, B. (1978). *Number our days*. New York: E.P. Dutton.
- Neugarten, B. L. (1968). Adult personality: Towards a psychology of the life cycle. In E. Vinacke (ed.), *Reading in general psychology*. New York: American Book Co.
- Nilsson, M.P. (1920). *Primitive time reckoning*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Peck, R.C. (1956). Psychological developments in the second half of life. In J.E. Anderson (ed.), *Psychological aspects of aging*. Proceedings of the Conference on Planning Research, Bethesda Maryland April 24-27, 1955. Washington DC: American Psychological Association.
- Riley, M.W. (1971). Social gerontology and the age structure of society. *Gerontologist*, 11, 79-87.
- Rosengren, W.R. and Lefton, M. (1969). *Hospitals and patients*. New York: Atherton Press.
- Roth, J.A. (1963). *Timetables*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Seeley, J.R. et al. (1956). *Crestwood Heights*. New York: Basic Books.
- Simmel, G. (1964). Faithfulness and gratitude. In K. Wolf (ed.), *The sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.
- Smith, R.J. (1961). Cultural differences in the life cycle and the concepts of time. In R.W. Klee (ed.), *Aging and leisure* (pp. 83-103). New York: Oxford University Press.
- Smith-Blau, Z. (1973). *Old age in a changing society*. New York: New View.
- Sorokin, P.A. and Merton, R.K. (1937). Social time: A methodological and functional analysis. *American Journal of Sociology*, 42, 615-629.
- Strauss, A. et al. (1963). The hospital and its negotiated order. In E. Freidson (ed.), *The hospital in modern society* (pp. 147-169). New York: The Free Press.

- Sykes, G.M. (1966). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. New York: Atheneum.
- Titmuss, R. (1973). *The gift relationship*. Harmondsworth: Penguin.
- Townsend, P. (1964). *The last refuge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Townsend, P. (1973). *The family life of old people*. Harmondsworth: Penguin.
- Turner, V. (1967). *The forest of symbols*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Turner, V. (1969). *The ritual process*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wallace, S.E. (1971). On the totality of total institutions. In S.E. Wallace (ed.), *Total institutions* (pp. 1-8). USA: Transaction Books.
- Wischnitzer, M. (1948). *To dwell in safety*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

בסוף שנות השבעים, במרכז יום לקשישים יהודים בלונדון, פגש חוקר על ימים וסקרן את אנשי הלימבו, "אלה המצויים בין לבין: מחוץ לחברה על תמריצה, תגמוליה ועונשיה וטרם עוברם את קו הקץ של חייהם". מהמחקר הזה, שערך האנתרופולוג הצעיר, נולד ספר מרתק, נוגע ללב, מקומם לפרקים ותמיד מעורר מחשבה הנוגע בזיקנה ובעולמם של הזקנים. בסגנון כתיבה מקורי, עשיר בדמויים, לא נעדר אופטימיות אך גם חודרני עד כדי כאב, מתאר המחבר את עולמם של האנשים הזקנים החיים ב"שטח ההפקר הקיומי שגבולותיו הם המוות החברתי מכאן והמוות הביולוגי מכאן" ורואה כיצד שטח ההפקר הזה "הופך לקרקע פורייה לצמיחתו של זן חדש של חדשנות יצירתית הנובט מזרעי הניכור והמטויב בדשן האין ברירה של גורל משותף".

אשל גאה להביא לראשונה לקוראי עברית — המומחים והמתמחים בגרונטולוגיה ובתהליכי ההזדקנות, באנתרופולוגיה ובסוציולוגיה כמו גם לצבור הרחב — ספר, שמאז הופעתו לראשונה באנגלית היה לאבן דרך בחקר הזיקנה ובבחינת יחסה של החברה לזקנים.

פרופ' חיים חזן, מדען וחוקר, מבכירי האנתרופולוגים והסוציולוגים בארץ הוא כיום ראש מכון הרצג לחקר ההזדקנות והזיקנה באוניברסיטת תל אביב.

**אשל האגודה לתכנון ולפיתוח
שירותים למען הזקן בישראל**

